

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

ACTA UNIVERSITATIS
LATVIENSIS

Juridiskā
zinātne

Law

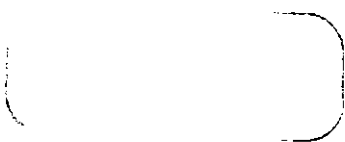
657

ISSN 1407-2157

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

657. SĒJUMS

Juridiskā zinātne

Galvenais redaktors dr. iur., asoc. prof. Jānis Lazdiņš

Redkolēģija

Dr. habil. iur., prof. Kalvis Torgāns, zinātniskais redaktors
Dr. iur., asoc. prof. Kaspars Balodis
Dr. iur. h. c., prof. emeritus Dītrihs Andrejs Lēbers (Vācija)
Pd. D., prof. Pauls Varuls (Igaunija)
Dr. iur., prof. Pēteris Jarvelaids (*Peeter Jarvelaid*) (Igaunija)
Dr., prof. Ingo Zengers (*Ingo Saenger*) (Vācija)
Dr. iur., prof. Valentija Liholaja
Dr. iur., asoc. prof. Aivars Fogels
Dr. philos., asoc. prof. Zigurds Mikainis
Dr. iur., asoc. prof. Sanita Osipova

Literārās redaktore Ilze Audriņa un Lūcija Paegle

Korektore Ināra Balode

Māksliniece Ināra Jēgere

Maketētāja Sandra Berga

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama
Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes atļauja.
Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

Saturs

<i>Kalvis Torgāns.</i> Prokūra: jauni un veci pārstāvības jautājumi	7
<i>Silvija Meiere.</i> Teritorijas plānošana kā vides aizsardzību nodrošinošs līdzeklis: tiesiskais regulējums un ar to saistītās problēmas	19
<i>Ieva Brūvere.</i> Vienlīdzīgas darba samaksas princips sievietēm un vīriešiem	30
<i>Ingmara Bergmane.</i> Laulāto atsevišķa manta	48
<i>Elīta Nimande.</i> Noziedzīga nodarījuma kriminālistiskās izpratnes problēmas	68
<i>Jānis Rozenbergs.</i> Vainas institūts juridiskās personas kriminālatbildībā	75
<i>Aivars Bergmanis.</i> Operatīvā darbība un sevišķā veidā veicamās izmeklēšanas darbības	83
<i>Diāna Hamkova.</i> Cietušais goda un cieņas aizskaršanas deliktā	96
<i>Sanita Osipova.</i> Feodālo tiesību jēdziena dinamika	105
<i>Ieva Roze.</i> Ģenētiskā tiesību socioloģija	117
AUTORI	126

Contents

<i>Kalvis Torgāns</i> . Procuration: New and Long-standing Questions of Authorisation	7
<i>Silvija Meiere</i> . Territorial Planning as an Environmental Protection Instrument: Legal Regulation and the Problems Connected with it	19
<i>Ieva Brūvere</i> . Principle of Equal Pay for Man and Women	30
<i>Elīta Nīmande</i> . Problems of Criminalistic Understanding of Criminal Offence	48
<i>Ingmara Bergmane</i> . Separate Property of Spouses	68
<i>Jānis Rozenbergs</i> . Institution of Guilt and Criminal Liability of Legal Entities	75
<i>Aivars Bergmanis</i> . Investigatory Operations and Investigatory Activities Performed by a Special Method	83
<i>Diāna Hamkova</i> . Victim in Delicts about Defamation of Dignity	96
<i>Sanita Osipova</i> . The Dynamic of Feodalism Rights	105
<i>Ieva Roze</i> . Historical Development of Genetic Sociology of Law	117
THE AUTHORS	126

Prokūra: jauni un veci pārstāvības jautājumi

Kalvis Torgāns

LU Juridiskās fakultātes Civiltiesisko zinātņu katedras vadītājs, tālr.7034527,
torgans@lanet.lv

Latvijas Komerclikums, kas stājies spēkā 2001. gada 1. janvārī, rada iespēju plaši izmantot īpašu pilnvarojumu, kura apjoms ir strikti noteikts likumā un tāpēc izslēdz **ultra vires** situāciju. Rakstā pamatots atzinums, ka ar terminu "prokūra" nav apzīmēts īpašs dokuments, bet gan pilnvarojuma tiesiska attiecība. Gan pilnvarojums pēc Civillikuma, gan prokūra pēc Komerclikuma var tikt izziņots mutiski, taču ne līgumpartneri (3. personas), ne tiesas nedrīkst pajauties uz paša pilnvarnieka (prokūrista) apgalvojumiem par pārstāvības varu. Likuma norāde par prokūras pieteikšanu ierakstīšanai komercreģistrā ir atzīstama par imperatīvu, kas tomēr neizslēdz prokūras spēku pirms tādas ierakstīšanas.

Atslēgvārdi: Komerctiesības, prokūra, pilnvara, komercreģistrs.

IEVADS

Latvijas komercattiecībās ir ienācis maz pazīstams tiesību instruments – prokūra (īpaša komercpilnvara). Uz 2002. gada 7. septembri Komercreģistrā jau ierakstītas 82 prokūras, no tām 58 izdekušas SIA, 9 – individuāli komersanti.¹ Taču ne visi ar prokūras lietošanu saistītie jautājumi ir pietiekami noskaidroti. Šajā rakstā ir apskatīti gan tādi jautājumi, kas attiecas tikai uz prokūras regulējumu, gan arī daži jau samērā veci jautājumi, kas attiecas uz pārstāvību kopumā.

Komerccarbībā noderīga ir iespēja slēgt darījumus un veikt citas juridiskas darbības ar pārstāvja palīdzību. Līdz brīdim, kad stājās spēkā Komerclikums, pārstāvību regulēja Civillikums (turpmāk arī CL). Tagad šo regulējumu papildina Komerclikuma 34.–44., 91., 118., 223., 303. u.c. panti.² Civillikuma noteikumi piemērojami tiktāl, ciktāl komercdarbību regulējošos likumos nav noteikts citādi.

Komerclikumā ir noteiktas iespējas izmantot divu veidu komercpilnvaras: prokūru un parasto komercpilnvaru.

1. Prokūras jēdziens un veidi

Prokūra ir pilnvarojums, kas ļauj komersantam iesaistīt darbībā citu personu ar ļoti plašām, pie kam likumā skaidri noteiktām pārstāvības tiesībām. Komersants var

izvēlēties vai nu dot tādu prokūru, kas atbilst tikai Komerclikuma 34. panta 1. daļā paredzētajam pilnvarojuma apjomam, vai tādu, kas atbilst arī šī panta 2. daļā paredzētajam apjomam. Prokūra ir stingri formāls pilnvarojuma akts, kurā prokūras devējs, tas ir, komersants, nevar noteikt nekādus aprobežojumus, kas grozītu likumā noteikto apjomu. Komersants var piešķirt prokūristam tiesības veikt visas ar komercdarbību saistītas tiesiskās darbības (kas, kā norādīts zemāk, tomēr nenozīmē pilnīgi visu iespējamo darbību veikšanu), vai vēl papildus tam veikt arī īpaši norādītas nekustamā īpašuma atsavināšanas, ieķīlāšanas vai apgrūtināšanas ar lietu tiesībām darbības. Bet viņš nevar noteikt kaut kādus viņam vēlamus ierobežojumus, piemēram, ka prokūrists darījumus virs 5000 latiem drīkst slēgt tikai ar komersanta atsevišķu piekrišanu vai ka prokūrists nedrīkst izsniegt vekselus. Ja komersants tomēr grib dot pilnvarojumu ar sīkākiem norādījumiem un atrunām, tad viņam jādod nevis prokūra, bet parastā komercpilnvara.

LR Ministru kabinets 2001. g. 27. decembrī ir apstiprinājis veidlapu pieteikumam prokūras izdošanas ierakstīšanai komercreģistrā.³ Šajā veidlapā nav paredzēta vieta kādām individuālām atrunām par pilnvarojuma apjomu, atliek vienīgi ar krustiņiem atzīmēt likumā paredzētās izvēles.

Šajā sakarā jāatzīmē, ka Komerclikuma 36. panta otrā daļa ir lieka. Pilnīgi pietiktu ar panta 1. daļu: Prokūras apjoma ierobežojumi nav spēkā attiecībā uz trešajām personām. Citētais teikums atkārtoti apstiprina 34. pantā jau teikto: prokūras apjoms ir noteikts likumā un iespējami tikai divi varianti: 1) veikt visas ar komercdarību saistītās darbības, izņemot panta 2. daļā norādītās, 2) veikt visas darbības, ieskaitot arī kādu vai visas panta 2. daļā norādītās. Pirmo veidu varētu saukt par parasto prokūru, otru – par paplašināto prokūru.

Bez šī iedalījuma jāatzīmē vēl divi prokūras veidi jau pēc citiem kritērijiem (kopprokūra un filiāles prokūra).

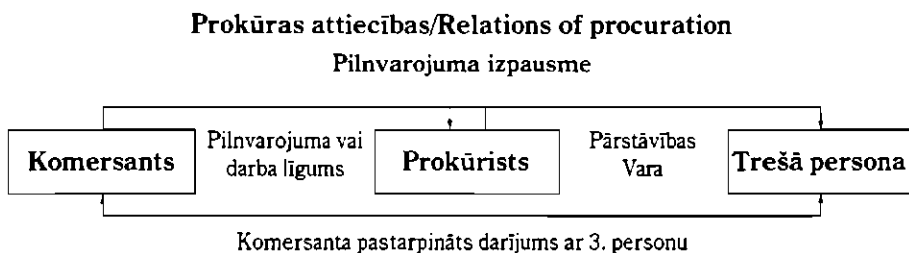
Pēc prokūristu skaita īpaši izdalīta ir kopprokūra – prokūra, kas izdota vienlaicīgi vairākām personām, kurām jādarbojas tikai kopīgi. Tās mērķis ir pasargāt komersantu no prokūrista vienpersoniskas rīcības sekām. Uz kopprokūristiem ir attiecināmi Civillikuma noteikumi par solidāru atbildību (CL 1674., 1676., 2306. p.).

Parasti prokūru izdod komersanta visu lietu kārtošanai. Izņēmuma veidā Komerclikuma 36. pantā ir paredzēta tāda prokūra, kas prokūristam dod tiesības kārtot tikai noteiktas filiāles lietas. Tāda var tikt izdota tikai gadījumā, ja komersanta uzņēmumam ir vairākas filiāles un tām ir atsevišķas komercreģistrā ierakstītas firmas (36. p. 3. daļa). Jāpiebilst gan, ka Ministru kabineta apstiprinātā veidlapa neliek norādīt, ka uzņēmumam ir vairākas filiāles un katrai atšķirīgas firmas. Veidlapā ir prasīts tikai norādīt filiāles reģistrācijas numuru. Komerclikuma 32. pants nenosaka, ka sava firma filiālēm var būt tikai tad, ja ir vairākas filiāles. Domājams, ka svarīgākais ir, lai filiālei būtu firma, kas atšķiras no komersanta firmas.

2. Prokūras attiecību sastāvdaļas

Prokūras uzdevums ir nodrošināt komercattiecību drošumu un skaidrību, aizsargāt labticīgo trešo personu intereses darījumos, kuros komersantu pārstāv prokūrists, un līdz ar to sekmēt komercdarbību.

Prokūras lietošanas attiecībās piedalās trīs subjekti: komersants (prokūras devējs), prokūrists un trešā persona (komersanta darījuma partneris, tiesas strīda puse u. tml.). To var attēlot šādi:

Shematiski prokūras attiecības atbilst civiltiesiskajām pilnvarojuma attiecībām, bet saturiski atšķiras. Svarīgākā atšķirība ir saistīta ar *ultra vires* noteikumiem jeb, vienkāršāk runājot, ar iespēju pārkāpt pilnvarojuma apjomu un šāda pārkāpuma sekām. Civiltiesiskajās pilnvarojuma attiecībās var būt strīds, kurā pārstāvamais apgalvo, ka vietnieks (pilnvarnieks) ir pārkāpis viņam piešķirto varu un tāpēc darījums viņu nesaista, bet prasījumus var vērst tikai pret vietnieku (Civillikuma 1518. p.). Prokūras gadījumā trešā persona var paļauties uz to, ka prokūrists ir tiesīgs noslēgt jebkuru un visus darījumus, kas saistīti ar komercdarbību. Tātad strīds par pilnvarojuma apjoma pārsniegšanu visticamāk būs bezauglīgs. Minimālas cerības gan dod formulējums “ar jebkuru komercdarbību saistītas darbības”, par ko nedaudz vēlāk. Piesardzība no trešās personas puses ir vajadzīga, lai pārbaudītu, vai prokūristam ir dota kāda no Komerclikuma 34. panta otrajā daļā norādītajām tiesībām. Ja tāda nav dota, bet darījums par nekustamo īpašumu noslēgts, tad tas nesaista komersantu.

Prokūras legālā definīcija un norāde par to, ka prokūru **izdod** kopsakarā ar apgalvojumu, ka tā ir spēkā no izdošanas brīža, nevis notariālā apliecinājuma vai reģistrācijas brīža, rada dažas neskaidrības. Iespējams, ka mēs pieradīsim pie ačgārnjiem izteikumiem attiecībā uz prokūru (par tās izdošanu), tāpat kā ikdienā neaizdomājamies, ko burtiski nozīmē teiciens “iet bojā”, “bojā gājušais”, vai kāpēc laulību vispirms noslēdz, bet pēc tam noslēgto šķir (slēdz – šķir?). Taču jautājums par to, vai prokūra ir pilnvara (kaut arī īpaša) vai varbūt nodoto tiesību kopums, vai pilnvarojums, nav maznozīmīgs. It sevišķi sakarā ar to, ka vācu literatūrā ir izteikts apgalvojums, ka prokūra ir spēkā no izdošanas brīža un tāpēc tās spēks nav atkarīgs no notariāla apliecinājuma vai ierakstīšanas reģistrā. Tas tiek atkārtots arī latviski publicētajos darbos.⁴

Apskatīsim prokūras attiecību sastāvdaļas, salīdzinot tās ar civiltiesiskā pilnvarojuma attiecībām.

Pilnvaras došana ir vienpusējs darījums. Tā sekas ir tādas, ka pilnvaras devējs dod kādam citam (pilnvarniekam) tiesības veikt noteiktas juridiskas darbības un apņemas atzīt tās par sev saistošām. Pilnvara var palikt neizlietota, ja pilnvarnieks nevēlēsies šīs darbības veikt.

Tāpat arī prokūru var uzrakstīt vai pat mutiski paziņot potenciālajam prokūristam, un sekas ir tās pašas. Mutisku prokūru var ierakstīt komercregistrā, veidlapai nav jāpievieno rakstisks teksts. Jāpievieno gan notariāli apliecināts prokūrista paraksta paraugs. Bet tādu var iegūt citā sakarā, līdz ar to nav šķēršļa prokūras ierakstīšanai nākotnes vajadzībām pat bez prokūrista piekrišanas.

Lai prokūru lietotu praksē, ir vajadzīga prokūrista aktivitāte. To var izraisīt, pirmkārt, noslēdzot ar viņu pilnvarojuma līgumu (nebūtu vajadzība veidot īpašu prokūras līgumu, jo prokūra ir pilnvaras veids – īpaša komercpilnvara). Otrkārt, var noslēgt arī darba līgumu, kura saturs tieši uzdod vai ļauj uzdot veikt prokūrista pienākumus. Līgumu var noslēgt gan pirms, gan pēc prokūras izdošanas. Līgums rada savstarpējas saistības starp līdzējiem, bet maz ietekmē attiecības ar trešajām personām. Līgumā var būt sīkaki norādījumi par veicamo vai arī aprobežojumi. Ja līgumā puses vienojas, ka prokūrists neslēgs patstāvīgi līgumus virs tūkstoš latiem, tad šis aprobežojums ir saistošs prokūristam, bet ne trešajai personai. Ja nu prokūrists to pārkāpj un neizdevīgi noslēdz desmitiem šādu līgumu, tad komersants nevar apstrīdēt šos līgumus uz *ultra vires* pamata, tie ir viņam saistoši. Taču viņš var vērst prasījumus par zaudējumiem pret prokūristu, kas pārkāpa norādīto iekšējo (interno) vienošanos. Ārējā aspektā personai, kas kārto darījumus ar prokūristu, nav jāinteresējas par iekšējās vienošanas esamību, viņas intereses sargā likums.

Pilnvarojuma attiecības, ieskaitot prokūru, var kalpot dažādu mērķu sasniegšanai. Attiecīgi var būt dažādi risinājumi attiecībā uz pilnvarojuma došanu un formu. Šajā aspektā ir svarīgi nošķirt pilnvarojuma devēja un pilnvarnieka savstarpējās (internās) attiecības no pilnvarnieka attiecībām ar trešajām personām (ārējās attiecības, ko pilnvarnieks veido pilnvarotāja vārdā). Pilnvarotāja un pilnvarnieka savstarpējās attiecībās formas prasības var būt un pēc Civillikuma arī ir liberālākas, salīdzinot ar formas prasībām ārējās attiecībās. Te gan jāatzīmē būtiska atšķirība starp civiltiesisko pilnvarojumu un komerciesisko prokūru. Pilnvarojuma līguma vai cita interno attiecību izbeigšanās automātiski izbeidz pilnvarnieka tiesības arī pret trešajām personām (ar nelielām atrunām CL 2314., 2316., 2317. p.). Turpretim prokūras devēja un prokūrista savstarpējās attiecības kā pamats (*causa*) ārējām attiecībām saglabājas. Kā norāda A. Loebers, prokūra neizbeidzas ar viņas pamatā esošo kauzālo attiecību (pakalpojuma līguma) izbeigšanos. Prokūra turpinās arī pēc principāla nāves.⁵ Tādējādi prokūra izbeidzas vai nu ar skaidri izteiktu tās atsaukumu, vai ieraksta svīturošanu Komercreģistrā. Svarīgs ir arī pēc pilnvarojuma veicamās darbības raksturs. Pilnvarniekam vai prokūristam var tikt dots uzdevums vai nu dot kādas saistības izpildījumu, vai arī saņemt, pieprasīt izpildījumu vai kādu tiesību. Nav šaubu, ka saistību tiesību izpildījumā trešā persona kā saņēmēja ir vairāk ieinteresēta paša izpildījuma saņemšanā nekā attiecīgā pilnvarojuma pārbaudē. Likta savādi, ja kreditors, kuram dod naudu par piegādāto

precī, pēkšņi no tās attiektos, prasot no devēja pilnvaru. Taču iespējami gadījumi, kad arī naudas saņēmējam ir jābūt piesardzīgam, lai darījuma dokumentos neuzrādītu tādu naudas devēju, kas nemaz nav pilnvarojis atklāt viņa rīcībā esošos līdzekļu apmērus, piemēram, baidās to darīt un grib negodīgi iegūtu naudu "atmazgāt" inkognito. Saprotams, ka bankas neizsniedz naudu uz mutiska pilnvarojuma pamata, bet dažas Latvijas bankas bez rakstiskas pilnvaras naudas devējam nepieņem naudu ieskaitīšanai svešā kontā. Izņēmums, protams, ir komunālie un tamlīdzīgi maksājumi.

Gadījumos, kad pilnvarnieks (prokūrists) veic darbības, lai iegūtu tiesības pilnvarotājam, un tās skar ne tikai vienu līguma partneri, bet arī kādu citu personu intereses (kā zemāk apskatītajā pieteikumā par dzīvojamā nama denacionalizāciju), pilnvarojumam ir jābūt skaidri un pārliecinoši noformētam, respektīvi, vismaz rakstiskā formā.

3. Atšķirības starp pilnvarošanu un pilnvaras (prokūras) izdošanu

Dažādas tiesā skatītās civillietas rāda, ka nebūt nav sholastisks jautājums par to, vai pilnvaras izsniegšana ir tas pats, kas pilnvarojuma izdošana. Pat Senāts šai sakarā ir paudis viedokli, kas var maldināt un jau ir novedis pie tā, ka juridiski pamatots Augstākās tiesas Civillietu tiesas palātas spriedums tika atcelts un rezultātā persona, kas nebija pienācīgi pilnvarojusi citu personu, ieguva namīpašumu, ar to pārsvītrotot pašvaldības īpašuma tiesības un nama iedzīvotāju iespējas privatizēt dzīvokļus. (Par to sīkāk izklāsts ir lietās PAC-411 analizē zemāk). Lietā Nr. SKC-145, 2001. g. spriedumā ir rakstīts: "Senāts atzīst, ka tiesu palātas secinājums par rakstveida pilnvaru kā priekšnoteikumu pilnvarojuma līguma noslēgšanas konstatēšanai neatbilst Civillikuma 1473., 1482., 1483. panta nosacījumiem, uz ko pareizi norādīts kasācijas sūdzībā." Apgalvojums ir pareizs tajās robežās, kas skar pilnvarotāja un pilnvarnieka savstarpējās (internās) attiecības, tur tiešām rakstiska forma nav vajadzīga. Taču, ja no šī apgalvojuma taisa secinājumu, ka arī pret trešajām personām pietiek ar pilnvarnieka mutisku apgalvojumu, ka viņš ir pilnvarots, tad tuvākajā nākotnē var sākties neiedomājams haoss: uzdoties par mutiski pilnvarotām personām, dažādi afēristi un krāpnieki pārdotu svešas automašīnas, izņemtu citu personu darba algas un pensijas, mainītu svešu dzīvokļus utt. Ārzemniekiem tā vietā, lai taisītu pilnvaru pie notāra un kavētu laiku pilnvaras leģitimizācijai, pietiktu vienīgi piezvanīt uz Latviju un parunāties ar iecerēto pilnvarnieku. Un pēdējais, atsaucoties uz Senāta nostādni, prasītu mantojumus, pārdotu ārzemnieka lietas, slēgtu citus līgumus. Tā tas nevar būt! Pilnvarojuma līgumā viena puse uzņemas izpildīt otram (pilnvarotājam) zināmu uzdevumu, bet pilnvarotājs apņemas pilnvarnieka rīcību atzīt sev par saistošu. Līgums nesaista trešās personas, kurām pilnvarniekam ir jāpierāda savas tiesības darboties cita vārdā. Pilnvarojuma līgums var palikt neizpildīts arī sakarā ar to, ka nav izdota attiecīga pilnvara. It sevišķi svarīgi uzrādīt rakstisku pilnvaru ir attiecībās ar valsts un pašvaldības iestādēm. Vairākos citos likumos gan ir ietverta norāde par rakstiskas vai notariāli apliecinātas pilnvaras nepieciešamību tiesā, zemesgrāmatās, administratīvajā procesā. Taču

visas pilnvarojuma izmantošanas jomas nav aptvertas. Atšķirībā no atceltā Civillikuma 65. panta, kur bija skaidri ierakstīts "Par pilnvaru atzīst rakstveida pilnvarojumu", Civillikumā 1937. gadā tā ierakstīts netika. Izskaidrot to var ar to, ka dažos gadījumos pilnvarojums neskar trešo personu intereses un pilnvarojuma līgums ir nozīmīgs tikai pušu savstarpējās (internajās) attiecībās.

Komerctiesību sakarā tagad rodas jautājums, vai prokūru dod, izdod vai izsniedz, un ko tad isti apzīmē ar vārdu "prokūra". Īpašu pilnvaru kā dokumentu vai pilnvarojumu kā tiesisku attiecību?

Saskaņā ar Komerclikuma 34. pantu prokūra ir komercpilnvara. Komercreģistrā saskaņā ar šī likuma 38. pantu ieraksta nevis pašu prokūru, bet tās izdošanu, kā arī izbeigšanos. Jautājums ir, vai pilnvaru var izdot mutiskā formā vai apzīmējums "izdot" nenorāda, ka runa ir par rakstiska dokumenta došanu (izdot, izsniegt var ķermenisku lietu)?

Atkarībā no atbildes uz šo jautājumu prakse var veidoties dažādi. Uzskatāms par vispārāzītu, ka prokūra ir spēkā ar izdošanas brīdi, nevis ar ierakstīšanu komercregistrā. Iedomāsimies, ka ar trešo personu sarunas sāk cilvēks, kas paziņo, ka viņam izdota komersanta K prokūra un viņš piedāvā darījumu par 5 milj. latu. Vēl grūtāks ir jautājums, ja tas, kas sevi sauc par prokūristu, izsaka atgādinājumu vai uzteikumu, pēc kura rodas noteiktas sekas, piem., līgumsoda samaksa, zaudējumu atlīdzināšana. Otra puse var iebilst, ka prokūra nav ierakstīta komercregistrā. Bet, ja prokūra ir spēkā no izdošanas brīža, tad šim argumentam it kā nav nozīmes, sekas iestāsies, ja apgalvojums par prokūras izdošanu vēlāk apstiprināsies. Taču ir jautājums, kā lai atgādinājuma vai uzteikuma saņēmējs var zināt, vai viņš to saņem no īstā (tiesīgā) subjekta.

Pilnvaras vai prokūras lietošana var skart arī ārpus darījuma vai citas juridiskas darbības esošas personas. To var ilustrēt ar šādiem materiāliem no tiesu prakses.⁶

1994. gadā kāda ASV dzīvojoša persona I. B., kurai dzīvoklis arī Rīgā, uzdodamās par ASV dzīvojošās personas I. N. pilnvarnieci, iesniedza iesniegumu par īpašuma tiesību atgūšanu uz nacionalizētu daudzdzīvokļu namu Rīgā, Brīvības ielā. Minētā I. B. iesniedza viltīgi uzrakstītu papīru, kurā norādīts, ka viņa ir pilnvarniece. Denacionalizācijas komisija nepamanīja, ka pēc lapas apakšā esošās norādes par pilnvaras devēju nav šīs pilnvardevējas paraksta, nav arī cita dokumenta, kas apliecinātu pilnvarojumu, un pieteikumu ar visiem pielikumiem pieņēma. Skatot pieteikumu pēc būtības, komisija atzina to par nepamatotu un noraidīja, norādot, ka namīpašuma nacionalizācijas brīdī nama īpašnieces jau bija izceļojušas uz Vāciju sakarā ar vācu tautības personu pārvietošanu.

I. N. cēla prasību tiesā un pēc ilgas tiesāšanās Rīgas apgabaltiesa 1999. gada 21. jūnijā viņas prasību apmierināja. Tiesu darbi turpinājās un citu jautājumu starpā izvirzījās jautājums par pilnvarojumu. I. N. pārstāvis, zinot, ka rakstiskas pilnvaras nebija, izvirzīja tēzi, ka bijis mutisks (telefonisks) pilnvarojums, un ar to pietiek, jo CL 2289.-2317. pants neprasot nekādu īpašu formu pilnvarojuma līgumam, un tāpēc mutiska pilnvara esot pietiekama. LR Augstākās tiesas Civillietu tiesu palāta norādīto Rīgas apgabaltiesas 1999. gada 21. jūnija spriedumu atcēla un nodeva lietu jaunai izskatīšanai. 2000. gada

27. jūlijā Rīgas apgabaltiesa prasību noraidīja, starp citu norādot, ka pieteikumu par īpašuma tiesību atjaunošanu iesniegusi persona, kas nebija uz to pilnvarota, tātad faktiskā iesniedzēja nav bijusi pārstāve. Tiesas lietā ir izziņas, ka ASV dzīvojošai I. N. bijusi telefonsaruna ar dokumentu iesniedzēju I. B., kura pēc I. N. mutiska lūguma uzrakstījusi un iesniegusi pieteikumu.

Tālākajā tiesvedībā strīds izvērsās par to, vai pilnvarojumam jābūt rakstiskam, notariāli apliecinātam, bet ārzemniekiem arī leģitimētam, vai arī pietiek ar mutisku pilnvarojumu. Šis jautājums tagad ir attiecināms arī uz prokūru, tāpēc pakavēsimies pie tā sīkāk.

Prasītājas I. N. advokāts tiesā izvirzīja tēzi, ka saskaņā ar Civillikuma 1473. pantu tiesiska darījuma, tajā skaitā pilnvarojuma, forma ir atkarīga no dalībnieku ieskata un var būt mutiska, izņemot likumā tieši norādītus gadījumus. Šie gadījumi esot uzskaitīti izsmeļoši CL 1482. un 1483. pantā, normatīvie akti par denacionalizāciju nenosakot nekādus papildinājumus. Nedaudz vēlāk šī argumentācija tika papildināta ar norādi uz CL 2289.–2317. pantiem, kuros nav īpašu prasību attiecībā uz pilnvarojuma līguma formu. Līdz strīda kārtējai izskatīšanai Augstākās Tiesas Civillietu tiesu palātā 2001. gada novembrī situācija mājīpašuma sakarā bija jau krietni sarežģījusies. Dažādu tiesas nolēmumu starplaikos pašvaldība bija paspējusi strīdus mājā privatizēt 30 dzīvokļus un tie jau bija nostiprināti zemesgrāmatās, par vienu dzīvokli bija izsniegta apliecība par īpašuma tiesībām uz privatizētu dzīvokli, bet tas nebija ierakstīts zemesgrāmatās. Pret šī dzīvokļa pretendentu B tika celta prasība par apliecības atzīšanu par spēkā neesošu. Tādējādi pilnvarojuma jautājums aizkāra ne tikai Rīgas pašvaldības, bet arī pilsoņa B intereses. Piesaucot tiesiskās palāvības principu un norādot, ka ieinteresētajām personām I. N. un I. B. pēc tam, kad aprakstītais dokuments (“pieteikums”) bija pieņemts pašvaldības valdē, nebija pamata uzskatīt, ka tas nav pietiekams pamats, lai pretendētu uz namīpašuma denacionalizāciju, Civillietu tiesu palāta prasību par īpašuma tiesību atjaunošanu apmierināja daļā, kādā I. N. kā mantiniece varētu pretendēt (un tas ļāva nepacelt jautājumu par jau privatizētajiem 30 dzīvokļiem). Plašākas paspriešanas vērts būtu jautājums, vai tiesiskās palāvības princips ir tulkojams tik plaši, ka pašvaldības iestādes nepamatota, pat prettiesiska rīcība, pieņemot juridiski nederīgu dokumentu, palāvības principa dēļ iegūst tiesiskas rīcības raksturu. Taču tas nav šī raksta temats.

Atgriezīsimies pie jautājuma par pilnvaras un pilnvarojuma līguma formu, kas droši vien būs svarīgi, lemjot arī par prokūras formu. Apgalvojums, ka pilnvaras izsniegšana apliecina pilnvarojumu, ir parcīzs. Turpretim nav skaidrs, kāds ir prokūras izdošanas rezultāts. Ja teiksim, ka prokūras izdošana apliecina prokūras, tas ir, komercpilnvaras esamību, tad iznāks absurds (prokūra apliecina prokūru).

Prokūras, ja tā būtu dokuments, izdošana apliecinātu komercpilnvarojumu, kas izpaužas tiesībās slēgt visādus darījumus. Bet, tā kā dokuments netiek prasīts, tad uz prokūru jāskatās kā uz pilnvarojumu, gribas izteikumu, kas saista un dod tiesības prokūristam. Šo pilnvarojumu var dot, var paziņot, var publiskot, bet vārds “izdot” nav atzīstams par veiksmīgu.

Komerclikuma 34. pants būtu skaidrāks, ja to izteiktu šādi: "Prokūra ir komersanta gribas izteikums piešķirt prokūristam tiesības" (un tālāk kā 34. panta tekstā) vai "Prokūra ir vienpusējs darījums, ar ko komersants piešķir prokūristam tiesības" (un tālāk kā 34. pantā).

Tad varētu runāt par prokūras taisīšanu, tāpat kā par testamenta taisīšanu, kas arī ir vienpusējs darījums, un turpināt par prokūras publiskošanu, tas ir, izziņošanu, paziņošanu, ieskaitot ierakstīšanu komercreģistrā. Tādējādi ar apzīmējumu "prokūras izdošana" ir jāsaprot nevis īpaša dokumenta izdošana, bet tiesisks darījums, kas vērst uz pilnvarojuma attiecību (prokūras kā pārstāvības tiesību) nodibināšanu. Ar vienpusēju darījumu vēl nav radušās pilnvarojuma attiecības, tās rodas tad, kad pilnvaras saņēmējs vārdos vai ar darbībām izsaka piekrišanu būt par pilnvarnieku (prokūristu). Tāda pati nozīme ir pilnvarojuma došanai mutiski vai rakstiski, vienīgi ar to starpību, ka pilnvarojums var būt izteikts rakstiski dokumentā, ko sauc par pilnvaru.

Komerclikuma 35. pants nosaka, ka prokūru var izdot ar noteiktu gribas izteikumu. No tā izriet, ka prokūra nevar rasties, ar klusu ciešanu ļaujot kādam kārtot lietas (CL 2290. p.). Taču svarīgs ir jautājums par to, vai pietiek ar noteiktu gribas izteikumu, kas adresēts prokūristam. Tas, kā jau iepriekš noskaidrojām, būtu pietiekams, lai izveidotos komersanta un prokūrista savstarpējās saistības (internās attiecības). Taču prokūras uzdevums ir pastarpināti nodibināt vai grozīt tiesiskas attiecības starp komersantu un trešo personu (ārējās attiecības). Tieši šai trešajai personai, lai tā varētu droši rīkoties, vajag zināt par šo noteikto gribas izteikumu.

Ja komersants mutiski paziņo otram komersantam, ka persona R ir prokūrists un otrs komersants neprasa rakstisku apliecinājumu, tad no likuma viedokļa tas ir pietiekami, lai prokūrists varētu pārstāvēt pirmo komersantu attiecībās ar otru. Tāda pati nozīme būtu prokūrista publiskai "priekšā stādīšanai" kādā sanāksmē. Bet visai apšaubāma var būt prokūra, ja par to deklarē pats prokūrists. Pats drošākais noteiktas gribas izteikums ir prokūras izdošanas ierakstīšana komercreģistrā.

Īpaši svarīgi, lai gribas izteikums būtu nepārprotami uztverams, ir tajos gadījumos, kad prokūrista uzdevumi ir veicami valsts un pašvaldību iestādēs, kā arī tad, ja šo uzdevumu veikšana skar vairāku trešo personu intereses. CPL un Administratīvā procesa likums satur prasības, lai pilnvarojums būtu rakstveidā. Rakstiska un notariāli apliecināta pilnvara ir vajadzīga darbību veikšanai Zemesgrāmatās. Prokūras ierakstīšanai komercreģistrā ir rakstiski jāaizpilda MK noteiktas formas pieteikums. Tas viss ļauj apgalvot, ka mutiska pilnvarošana būt par prokūristu (mutiska prokūra) ir tikai rets izņēmuma gadījums, un norāde par noteiktu gribas izteikumu jātulko kā "izteikums, ko noteikti un nepārprotami uztver ieinteresētās personas." Tāpat par normālu kārtību uzskatāma prokūras ierakstīšana komercreģistrā, vien ar piezīmi, ka prokūrista darbības rada saistības prokūras devējam arī pirms ierakstīšanas reģistrā. Norādi par prokūras ierakstīšanu komercreģistrā nevar traktēt kā brīvas izvēles jautājumu. Arī noteikumi par komersanta ierakstīšanu reģistrā nav formulēti pavēlošā formā (sk. 6., 9., 16. p. komentārus). Atšķirība gan ir tā, ka komersants tikai ar ierakstīšanu iegūst komersanta statusu, turpretim prokūra rada noteiktas sekas arī pirms ierakstīšanas.

Individuāls komersants prokūru izdod vienpersoniski. Pilnsabiedrība prokūru var izdot tikai ar visu sabiedrības lietvežu piekrišanu, turpretim to atsaukt var jebkurš sabiedrības lietvedis. Īpatnēji, ka Komerclikuma 84. panta trešā daļa, kas regulē pilnsabiedrības prokūras izdošanu, satur atrunu "ja vien nepastāv nokavējuma risks", kas dod pamatu uzskatīt, ka draudoša nokavējuma situācijā prokūru var izdot arī viens vai daži, bet ne visi lietveži. Tā ir bīstama nekonsekvence. Ja draud nokavējums kādā konkrētā pasākumā, tad taču ir iespēja izdot parasto komercpilnvaru. Prokūra, kā jau norādīts, dod ļoti plašas tiesības, tāpēc šī atruna būtu nākotnē no likuma jāizslēdz.

Sarežģījumus var radīt komerclikuma 91., 223., un 302. pantā iestrādātā konstrukcija, saskaņā ar kuru pilnsabiedrības biedri un, ņemot vērā 118. panta 2. daļu, arī komanditsabiedrības komplementāri, kā arī kapitālsabiedrību valdes locekļi attiecīgos gadījumos pārstāv sabiedrību kopīgi ar prokūristu. Kā jau bija norādīts, prokūrists ir tiesīgs patstāvīgi veikt visas ar komercdarbību saistītās juridiskās darbības. Norādījums viņam veikt kādas darbības kopīgi ar citu personu attiecas uz komersanta un prokūrista internajām saistībām. Attiecībās ar trešajām personām viņš faktiski var pārkāpt personālsabiedrības biedru vai kapitālsabiedrības valdes locekļu norādījumus.

Savukārt, no valdes locekļu pārstāvības tiesību viedokļa rodas jautājums, kādas sekas būs līgumam, ko parakstīs valdes locekļi, ignorējot statūtu prasību pieaicināt prokūristu. Vai trešajai personai ir jāpārbauda sabiedrības statūti? Vai darījums būs spēkā? Paveras iespējas manipulēt ar prokūrista nepiedalīšanos, lai vēlāk apstrīdētu par neizdevīgu izrādījušos darījumu. Arī šādā gadījumā jāatzīst, ka komercsabiedrības biedru vai valdes locekļu sabiedrība ar prokūristu ir sabiedrības iekšēja (interna) lieta.

4. Prokūras apjoms

Prokūra ļauj veikt ne tikai komerciesiskas (materiāltiesiskas), bet arī procesuālas darbības. Tam, kam ir prokūra, nav nepieciešama vēl kādu procesuālo tiesību īpaša atrunāšana pat tajos gadījumos, kad Civilprocesa likums tādu prasa.⁷ Prokūrists, kā, atsaucoties uz *Thölu*, norāda A.Loebers⁸, faktiski kļūst par komersanta "*alter ego*" (otru "es"), tas ir, dubultnieku likumā noteiktajā apjomā.

Jautājums tomēr var būt par to, ko nozīmē "ar komercdarbību saistītas darbības" Individuāls komersants slēdz darījumus gan komercdarbības vajadzībām, gan savām personiskajām (mājsaimniecības) vajadzībām. Arī komercsabiedrības slēdz dažādas nozīmes darījumus, ko tiesību teorijā iedala: 1) pamatdarījumus, tas ir, tādus, kas atbilst komercdarbības pamatmērķim – peļņas gūšanai, "kas guļ zināma tirdzniecības aroda pamatā un sastāda tā būtību"⁹; 2) palīgdarījumus (akcesoros darījumus), kas palīdz nodrošināt komercdarbības pamatuzdevumu, piemēram, telpu noma, veikala iekārtošana, inventāra iegāde; 3) blakus darījumus, kuriem ir gadījuma raksturs un kas nav tieši saistīti ar pamatdarbību, piemēram, automašīnas pārdošana ar apdrošināšanas pārstāvja starpniecību¹⁰. Vācijas Tirdzniecības likums (*Handelsgesetzbuch* – saīsin. HGB) satur norādes, kas nākotnē būtu iekļaujamas Latvijas Komerclikuma daļā par darījumiem. HGB 344.§ nosaka, ka tirgotāja veiktie tiesiskie darījumi šaubu

gadījumā ir uzskatāmi par piederīgiem viņa (uzņēmuma) veiktajai tirdznieciskajai darbībai un ka tirgotāja parakstītās parādzīmes ir uzskatāmas par izdotām tirdznieciskās darbības ietvaros, ja no paša dokumenta neizriet pretējais.¹¹ Problēma pastāv, vai komercdarījumiem pieskaitāmi arī tādi darījumi, kas vērsti uz uzņēmuma pārdošanu, dalībnieku sastāva maiņu, maksātnespējas pieteikšanu. Vācu literatūrā piemēru veidā sniegti skaidrojumi, ka prokūra nevar aptvert tādus komersantam svarīgus darījumus kā uzņēmumu pārdošana, iznomāšana, likvidēšana, jaunu dalībnieku uzņemšana, firmas maiņa un maksātnespējas pieteikuma iesniegšana.¹² Arī Latvijas apstākļos atzīstams, ka šādi darījumi nav prokūrista kompetencē. Taču var būt runa par tiesībām ar prokūru pārdot, iznomāt vai likvidēt uzņēmuma patstāvīgas daļas. Saskaņā ar Komerclikuma 18.pantu uzņēmums ir organizatoriski saimnieciska vienība – mantas kopums. Komersanta uzņēmums var sastāvēt no vairākām patstāvīgajām daļām. Lielas sabiedrības (komersanta) uzņēmuma vienas patstāvīgas daļas pārdošana vai likvidācija var būtiski neietekmēt komersanta darbības mantisko bāzi. Tāpēc būtu nepārļiecināši apgalvot, ka prokūrists to nedrīkst darīt. Svarīgs te ir jautājums, vai uzņēmumā ietilpst arī nekustamais īpašums, uz ko var būt gan apstiprinoša, gan noliedzīga atbilde. Pirmajā gadījumā jāpiemēro 34. panta 2. daļas noteikumi un vajadzīga paplašināta prokūra. Ja nu prokūrists mēģinātu pārdot visu uzņēmumu vai tā galveno daļu, tad to gan nevarētu atzīt par atbilstošu prokūrai. Formāli uzņēmuma dibināšana un likvidācija ir saistīta ar komercdarbību, taču, runājot par prokūras apjomu, jāsecina, ka likumā nevarētu būt domātas tādas darbības, kas būtiski maina komersanta statusu vai darbības mantisko bāzi. Prokūrists nedrīkst veikt arī tādas darbības, kuras pēc likuma veic tikai pats komersants, piemēram, prokūras izdošanas tiesības pieder tikai pašam komersantam vai viņa likumiskajam, nevis līgumiskajam pārstāvim (Komerclikuma 35. p.)

Kā redzams, likumā lietotais apzīmējums “visas ar komercdarbību saistītās darbības” ir pārāk plašs, un būtu vēlams tajā ietvert precizējošas atrunas.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

Komercreģistra dati uz 07.09.2002.

Komerclikums. Pieņ. 13.04.2000., grozījumi 21.12.2000; 29.03.2001; 26.02.2002. Sk. Endziņš J., Paiders J. *Komerclikums: kas šobrīd būtu jāzina SIA un AS vadītājam*. R.: Izdev. Diena – Bonier SIA, [b.g.]

Noteikumi par pieteikumu veidlapām ierakstiem komercregistrā. LR Ministru kabineta noteikumi Nr. 567, 2000. g. 27. decembrī, *Latvijas Vēstnesis*, 28.12.2001.

Neimanis J. Par prokūru, un īpaša veida pilnvaru komercdarbībā, *Latvijas Vēstnesis*. Jurista vārds, 16.10.2001, 224.

Loebers A. *Tirdzniecības tiesību pārskats*. Rīga: Valtera un Rapas akc. sab. izdevums, 1926, 81. lpp.

LR Augstākās Tiesas civillietu tiesu palātas 2001. g. lieta Nr. PAC-411.

Civilprocesa likuma komentāri. Papildinātais izdevums. R.: Tiesu namu aģentūra, 2001, 100.–102., 106. lpp.

⁸ Loebers A. *Tirdzniecības tiesību pārskats*. R.: Valters un Rapa, 1926, 81. lpp.

⁹ Turpat, 167. lpp.

¹⁰ Brox H. *Handels und Wertpapierrecht*. 14. Auflage. München: C.H.Beck, Verlagsbuch handlung, 1999, S. 125.

Handelsgezetzbuch. vom 1897, Beck-Texte. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001.

¹² Canaris Claus-Wilhelm. *Handelsrecht. Juristische Kurtz – Leerbuch*. 23. Auflage. München: Verlag C. H. Beck, 2000, S. 288.

Summary

Procuration is a new and scarcely familiar legal instrument in Latvian commercial law allowing merchants to involve in their activities other persons with representation rights, which are very wide and strictly defined by the law. In transactions entered by the proctor on behalf of the merchant the third party can be assured that the proctor is entitled to enter into any transaction related to commercial activities and, consequently, the question on violation of the extent of authorization (**ultra vires**) will not be raised. Therefore, the question of legitimisation of the status of proctor, i.e., form of the procuration, is of utmost importance. The Commercial Law does not require issuing procuration in writing. By taking over the wording of the German trade law (HGB), it is provided in Latvia that, in order to issue procuration, any kind of expression of intent, however, by all means **explicit**, is sufficient. At the same time Article 38 of the Commercial Law provides that the merchant submits application for registration of the procuration with the Commercial Register and the Cabinet of Ministers has approved a form application for registration of issuing of the procuration with the Commercial Register. It can be deemed that an orally issued procuration might create (or might not create) mutual (intern) relations between the issuer of the procuration and the proctor, similar as authorization relations under the Civil Law. In case the merchant, by a clear and definite expression of intent, informs on the procuration the third party with which the proctor will enter into transactions in the future, then the authorization could be exercised within the scope set forth by the law. On the other hand, allegations of the proctor in respect of existence of the procuration are not sufficient in relations with the third parties. Such allegations might not be true and could be challenged by the issuer of the procuration. The document issued by the Commercial Register on registration of the procuration with the register will become the most common certification.

The definition of procuration in Article 34 of the Commercial Law is not successful – procuration is explained by the word “power of attorney”. There is a suggestion to

define procuration whether as a unilateral act by which the merchant assigns representation rights to the proctor, or as an expression of intent of the merchant to assign such rights. Issuing of procuration is the same as assignment of authorization under the Civil Law. In such sense procuration is an aggregate of representation rights, not a document which is issued. Power of attorney is a written certification of authorization. A document named "procuration" could be issued, however, public credibility and, consequently, also unchallengeable evidence is attained by registration of the procuration with the Commercial Register.

The indication to the rights of the proctor to enter into any transactions related to commercial activities requires supplementation of the Commercial Law, by specifying that proctor can not sell the company, change the firm (business name) or perform other activities which materially alters the status or monetary basis of activities of the merchant.

Teritorijas plānošana kā vides aizsardzību nodrošinošs līdzeklis: tiesiskais regulējums un ar to saistītās problēmas

Silvija Meiere

LU Juridiskās fakultātes

Civiltiesisko zinātņu katedras lektore, tālr.7034527

Rakstā, aplūkojot teritorijas plānošanu kā vienu no vides aizsardzības līdzekļiem, vērtēta Latvijas teritorijas plānošanas sistēma un norādīts uz tiesiskā regulējuma nepilnībām, kuras var apdraudēt mūsdienu prasībām atbilstošas teritorijas plānošanas funkcionēšanu Latvijā.

Atslēgvārdi: Teritorijas plānošana, teritorijas plānojums, kontroles mehānisms, pašvaldību saistošie noteikumi.

Viens no būtiskākajiem divdesmitā gadsimta pavērsieniem ir cilvēktiesību un vides atzišana par pamatvērtībām. Kopš 1992. gada ANO Riodežaneiro konferences starptautiskā mērogā par vienu no vides aizsardzības politikas pamatprincipiem kļuvis ilgtspējīgas attīstības princips.¹ Daudzas valstis, tostarp arī Latvija, ir vienojušās, ka, balstoties uz šo principu, tās veidos savu vides politiku, pieņems lēmumus, plānos vides, sociālo un ekonomisko attīstību.

Savukārt teritorijas plānošana ir viens no līdzsvarotas un ilgtspējīgas valsts attīstības nodrošināšanas līdzekļiem. Likums "Par vides aizsardzību"² teritorijas plānošanu atzīst arī par vides aizsardzības nodrošināšanas līdzekli.

2000. gadā Hannoverē notika Eiropas Reģionālās plānošanas ministru konferences (CEMAT) sesija,³ kurā Eiropas Padomes valstu attiecīgie ministri pieņēma vispārējos ilgtspējīgas telpiskās (teritorijas) plānošanas principus jeb Hannoveres dokumentu "Vadlīnijas Eiropas kontinenta ilgtspējīgai telpiskajai (teritorijas) attīstībai"⁴ Tajā uzsvērts, ka dalībvalstīm jānodrošina ilgtspējīga telpiskās (teritorijas) plānošanas politika, kas ļautu saskaņot katrai teritorijai nospraustās ekonomiskās prasības ar tās ekoloģiskajām un kultūras funkcijām. Vadlīnijās formulētie plānošanas politikas principi līdztekus attīstības aspektiem, piemēram, nepieciešamībai uzlabot satiksmi, atvieglot lauku iedzīvotāju pieeju pilsētām, uzlabot un paplašināt telekomunikāciju tīklus, depresīvajos reģionos attīstīt tūrismu, paredz, ka plānošanai ir jānovērš vides problēmas, kas var rasties savstarpēji nekoordinētas sektoru politikas rezultātā. Plānošanas politikai ir jāveicina mazāk kaitīga lauksaimniecības un mežsaimniecības prakse, videi draudzīgāki transporta veidi un enerģētikas sistēmas, pamesto pilsētu teritorijas

un teritoriju, kas cietušas no rūpnieciskā piesārņojuma, atjaunošana, kā arī jāierobežo priekšpilsētu paplašināšanās. Plānošanas politikai ir jāveicina arī dabas resursu un dabas mantojuma, virszemes ūdeņu un pazemes ūdeņu aizsardzība, notekūdeņu attīrīšana, jānodrošina, lai ūdensapgādes tīklu paplašināšana nenotiktu bez vienlaicīgas kanalizācijas un notekūdeņu attīrīšanas iekārtu nodrošināšanas, kā arī ekosistēmu, piemēram, mitraiņu saglabāšana.

Līdztekus plānošanas politikas principiem Vadlīnijas ierosina arī detalizētākus telpiskās (teritorijas) attīstības pasākumus dažādiem reģionu veidiem – pilsētu un lauku teritorijām, piekrastēm, upju ieleju līdzenumiem, palienēm u.c. Piemēram, pilsētu teritorijās nostiprināms ne tikai ekonomiskais potenciāls, bet jāpaaugstina arī dzīves un mājokļu kvalitāte, kas ietver esošo ekosistēmu saglabāšanu un jaunu zaļo zonu un biotopu veidošanu, rūpīgi jāapsaimnieko esošās ekosistēmas, īpaši neapbūvētās un zaļās zonas.

2002. gads Latvijai teritorijas plānošanas jomā ir nozīmīgs ar to, ka pieņemti divi jauni likumi – Teritorijas plānošanas likums⁵ un Reģionālās attīstības likums.⁶ Tos abus vieno kopīgs mērķis – veicināt līdzsvarotu un ilgtspējīgu attīstību valstī. Teritorijas plānošanas likums noteic teritorijas plānošanas sistēmu: plānošanas principus, uzdevumus, līmeņus un dokumentus, teritorijas plānošanas kārtību, publisko institūciju kompetenci plānošanā, kā arī plānošanas sabiedrisko apspriešanu un finansēšanu. Savukārt Reģionālās attīstības likums regulē ar attīstības plānošanu saistītos jautājumus, tostarp nosaka politikas plānošanas dokumentu veidus un to hierarhiju. Lai veicinātu ne vien visas valsts, bet arī atsevišķu valsts teritorijas daļu līdzsvarotu un ilgtspējīgu attīstību, tas paredz piecu plānošanas reģionu izveidošanu.

Šā raksta galvenais mērķis ir sniegt ieskatu par mūsdienīgas teritorijas plānošanas sistēmas iezīmēm, Latvijas teritorijas plānošanas sistēmu šo iezīmju kontekstā, kā arī norādīt uz dažiem likuma “robie” , kuru “neaizpildīšana” var būtiski apgrūtināt minētajos likumos izvirzītā mērķa sasniegšanu.

Teritorijas plānošanas būtība

Teritorijas plānošana ietver teritorijas plānojuma izstrādāšanas procesu, kurš noslēdzas ar teritorijas plānojuma pieņemšanu un tā spēkā stāšanos. Pēc tam sākas teritorijas plānojuma īstenošana. Teritorijas plānojumi parasti tiek izstrādāti pārskatāmajam laika periodam, piemēram, divpadsmit gadiem. Taču teritorijas plānojumus var arī grozīt, ievērojot, ka uz grozīšanu attiecas tie paši noteikumi, kas uz to izstrādāšanu.

Teritorijas plānošanas procesā, balstoties uz attīstības plānošanas dokumentiem un izmantojot integrētu pieeju – ņemot vērā ne tikai ekonomiskās intereses attīstīt teritoriju, bet arī sociālās, vides aizsardzības, dabas un kultūras mantojuma saglabāšanas intereses, kā arī valsts, reģionālās, pašvaldību un privātās intereses – tiek veidota noteiktas teritorijas nākotnes vīzija. Teritorijas plānošanas process kalpo, lai starp dažādajām interesēm iedibinātu līdzsvaru.

Teritorijas plānošana, visupirms, notiek sabiedrības interesēs. Ar teritorijas plānošanas palīdzību apdzīvoto vietu attīstība tiek virzīta atbilstoši visas sabiedrības vajadzī-

bām un pieejamiem resursiem, nevis, ņemot vērā tikai atsevišķu zemes īpašnieku vai uzņēmumu intereses. Tādēļ plānošanas uzdevums nav atbildēt uz jautājumu, vai konkrētā zemes gabala attīstīšana blakus esošiem īpašumiem varētu radīt kaitējumu, bet gan, vai attīstības priekšlikums varētu negatīvi ietekmēt kādā noteiktā teritorijā esošās un sabiedrisko interešu vārdā ar likumu aizsargātās vērtības.⁷

Teritorijas plānojuma izstrādāšana ir salīdzināma ar spēles noteikumu izvirzīšanu. Sastādot plānu, tiek noteikts, pēc kādiem noteikumiem konkrētā teritorija varēs attīstīties. Pats par sevi plānojums nepiešķir tiesības, piemēram, konkrētam uzņēmējam uzsākt zemes gabala apbūvi. Taču ar plānu tiek noteiktas priekšdispozīcijas lēmumu pieņemšanai konkrētos gadījumos nākotnē.⁸

Mūsdienīgu plānošanas sistēmu raksturo šādas iezīmes⁹:

1) kontroli pār zemes attīstīšanu nodrošina teritorijas plānojums, kuru izstrādā un pieņem (akceptē) ar plānošanas kompetenci apveltīta institūcija. Kompetentā institūcija realizē diskreto varu¹⁰, kā pieņemot (akceptējot) teritorijas plānojumu, tā arī izlemjot, vai kādā noteiktā vietā paredzētā būvniecība atbilst teritorijas plānojumam;

2) zemes īpašniekam nav tiesību brīvi (pēc saviem ieskatiem) uz savas zemes veikt saimniecisko darbību, viņam nav tiesību to brīvi apbūvēt vai izmainīt teritorijas plānojumā noteikto zemes izmantošanas mērķi;

3) teritorijas attīstīšanai (būvniecībai) nepieciešama iepriekšēja atļauja (būvatļauja);

4) ja atļauja ir tikusi izsniegta, to bez attiecīgas kompensācijas zemes īpašniekam atsaukt nevar;

5) teritorijas plānošanas process un teritorijas plānojums ir pakļauts kontrolei. Monopols teritorijas plānošanā ir pašvaldībām. Taču pašvaldības darbību kontrolē kompetenta valsts iestāde, kurai jāseko, lai pašvaldība plānošanā ievērotu valsts intereses un normatīvo aktu prasības;

6) sabiedrībai, tostarp arī zemes īpašniekiem, ir nodrošināta iespēja piedalīties plānošanas procesā, kā arī apstrīdēt vai pārsūdzēt pašvaldības rīcību un lēmumus. Bez tam, lai attīstība būtu stabila, plānošanas sistēmai jānodrošina plānošanas pēctecība¹¹ un, atbilstoši plānošanas līmenim, pieaugoša teritorijas plānojumu detalizācija – no vispārēja konceptuāla plānojuma nacionālajā līmenī līdz ļoti konkrētam plānojumam, ar kuru var sadalīt zemes gabalu, noteikt tam izmantošanas mērķi un apbūvējamā zemes gabala robežās – ēku un citu būvju izvietojumu.

Latvijas teritorijas plānošanas sistēma

Kopš valstiskās neatkarības atjaunošanas Latvijā šajā jomā ir pieņemti vairāki normatīvie akti, kuri secīgi viens otru nomainījuši.¹² Bez jau minētajiem jaunajiem likumiem teritorijas plānojumu izstrādāšanas, spēkā stāšanās, apturēšanas, grozīšanas, sabiedriskās apspriešanas un ievērošanas pārraudzības kārtību pagaidām vēl regulē Ministru kabineta 2000. gada 5. decembra noteikumi Nr. 423 "Noteikumi par teritorijas plānojumiem" (turpmāk – Noteikumi Nr. 423).¹³ Saskaņā ar jaunā Teritorijas plānošanas likuma Pārejas noteikumu 2. punktu līdz jaunu attiecīgu Ministru kabineta noteikumu

spēkā stāšanās dienai, bet ne ilgāk kā līdz 2002. gada 25. decembrim, Noteikumi Nr. 423 ir spēkā, ciktāl tie nav pretrunā ar jauno likumu. Ņemot vērā, ka likumdevējs relatīvi neilgā laika periodā ir bijis spiests vairākkārtīgi ķerties pie apskatāmā tiesiskā regulējuma jomas revidēšanas, jāsecina, kā Latvijā teritorijas plānošanas sistēma atrodas vēl tapšanas stadijā. Tomēr, vērtējot jau iedibināto, var teikt, ka daudzos aspektos tā atbilst mūsdienīgas plānošanas sistēmas prasībām.

Pirmkārt, teritorijas plānošanas funkcija Latvijā ir sadalīta starp vairākām valsts, reģionālajām un vietējām institūcijām. Teritorijas plānošana notiek četros līmeņos: nacionālajā, plānošanas reģiona, rajona pašvaldības un vietējās pašvaldības līmenī.

Otrkārt, šajos līmeņos, ievērojot likumā noteikto kārtību, ir izstrādājami savstarpēji saskaņoti teritorijas plānojumi. Teritorijas plānošanas process noslēdzas ar teritorijas plānojuma pieņemšanu un tā spēkā stāšanos. Saskaņā ar Teritorijas plānošanas likuma 1. pantu teritorijas plānojumu kā plānošanas dokumentu (to kopumu) raksturo sekojošas iezīmes: 1) tas tiek izstrādāts un stājas spēkā, ievērojot noteiktu kārtību; 2) tajā rakstveidā un grafiski parādīta teritorijas

- pašreizējā izmantošana,
- plānotā (atļautā) izmantošana,
- izmantošanas aprobežojumi.

Likums paredz šādus teritorijas plānojumu veidus: nacionālo plānojumu, reģiona plānojumu, rajona plānojumu, vietējās pašvaldības plānojumu un detālplānojumu. Teritorijas plānojumu detalizācija katrā plānošanas līmenī ir atšķirīga – sākot no valsts interešu un prasību definēšanas nacionālajā plānojumā un beidzot ar vietējās pašvaldības teritorijas plānojumiem: plānojumu visai pašvaldības teritorijai un kādas šīs teritorijas daļas plānojumu jeb detālplānojumu – kuros detalizēti noteiktas vietējās pašvaldības teritorijas attīstības iespējas, virzieni un ierobežojumi, kā arī detalizētas augstāka līmeņa teritorijas plānojumus noteiktās prasības, teritorijas un objekti.

Treškārt, vietējās pašvaldības līmenī izstrādājami teritorijas plānojumi atšķirībā no citu līmeņu teritorijas plānojumiem ir saistoši ne tikai valsts un pašvaldību institūcijām, bet arī fiziskajām un juridiskajām personām, tostarp arī zemes īpašniekiem. Vietējās pašvaldības teritorijas plānojumus un to sastāvā esošos apbūves noteikumus apstiprina kā pašvaldības saistošos noteikumus.¹⁴ Līdz ar to teritorijas plānojums ir tiesiskais pamats lēmumu pieņemšanai par konkrētās teritorijas izmantošanu nākotnē.¹⁵

Ceturtkārt, vieni no galvenajiem teritorijas plānojuma īstenošanas līdzekļiem ir būvprojektēšana un būvniecība. Tādēļ atsevišķus ar teritorijas attīstību saistītus jautājumus regulē arī Būvniecības likums. Tāpat kā Noteikumi Nr. 423, arī Būvniecības likums noteic, ka minētie pašvaldības teritorijas plānojumi un to sastāvā esošie apbūves noteikumi ir obligāti visiem būvniecības dalībniekiem un attiecas uz visu veidu būvēm pašvaldības administratīvajā teritorijā. Saskaņā ar Būvniecības likumu¹⁶ zemes gabalu drīkst apbūvēt, ja tā apbūve nav pretrunā ar vietējās pašvaldības teritorijas plānojumu vai detālplānojumu. Tas nozīmē, ka pašvaldībai (būvvaldei), pieņemot konkrētus lēmumus par savas teritorijas attīstību – izskatot būvprojektus un lemjot par būvatļaujas izsniegšanu ir jāpārbauda iecerētās attīstības idejas atbilstība spēkā esošajam teritorijas plānojumam un jāievēro prasības, kas iekļautas attiecīgajos saistošajos

noteikumos. Ja pašvaldībā ir spēkā esošs teritorijas plānojums, būvvalde var atļaut būvniecību tikai tad, ja tā nav pretrunā ar šo plānojumu.¹⁷

Piektkārt, teritorijas plānošana ir viens no tiem procesiem, kurā, ievērojot noteikto kārtību, iesaistāma arī sabiedrība. Ikvienai fiziskai vai juridiskai personai ir tiesības iepazīties ne tikai ar spēkā esošo, bet arī ar sabiedriskajai apspriešanai nodoto teritorijas plānojuma projektu, kā arī piedalīties tā sabiedriskajā apspriešanā, izteikt un aizstāvēt savu viedokli, iesniegt priekšlikumus un uz noteiktā termiņā iesniegtiem rakstveida priekšlikumiem, kā arī rakstveida atsauksmēm saņemt rakstveida atbildi.¹⁸ Sabiedrība ir jāiesaista gan tad, kad teritorijas plānojums tiek izstrādāts, gan arī tad, kad tas tiek grozīts.

Iepazīstoties ar pašlaik spēkā esošo teritorijas plānošanas regulējumu, nevar nepamanīt tajā vairākas "vājās vietas". Nepretendējot uz visaptverošu analīzi, turpmāk tiks aplūkoti divi aspekti, kuru pietiekama nenovērtēšana teritorijas plānošanu var padarīt par neefektīvu un pat par funkcionēt nespējīgu sistēmu.

Likums neparedz teritorijas plānojumu pieņemšanas termiņus

Uz vietējās pašvaldības kompetenci teritorijas plānošanā un tās teritorijas apbūvē norāda gan Teritorijas plānošanas likums un Būvniecības likums, gan arī likums "Par pašvaldībām",¹⁹ nosakot, ka pašvaldības pastāvīgās funkcijas ir: saskaņā ar attiecīgās administratīvās teritorijas plānu noteikt tās apbūves kārtību un pārzināt būvniecību. Lai izpildītu savas funkcijas, pašvaldībai ir pienākums izstrādāt tās teritorijas attīstības programmu un teritorijas plānojumu. Turklāt likuma "Par pašvaldībām" 43. panta 1. punkts piešķir vietējās pašvaldības domei / padomei tiesības izdot saistošos noteikumus par tās teritorijas apbūvi. Tomēr pašlaik neviens normatīvais akts nenosaka termiņu, kādā vietējās pašvaldības teritorijas plānojums ir izstrādājams. Šāda prasība bija, piemēram, 1994. gada Teritoriālpilnošanas noteikumos.²⁰ Galvenokārt, pateicoties attiecīgās politiskās gribas trūkumam, minētā prasība dzīvē netika īstenota.

Latvijā ir 7 republikas nozīmes pilsētas, 62 rajona nozīmes pilsētas un 469 pagasti. Pēc statistikas datiem 2001. gadā 44 pilsētās bija apstiprināti teritorijas plānojumi, 16 pilsētās pie tā vēl strādāja, bet lielākajai daļai pagastu vēl aizvien nav pašvaldības teritorijas plānojuma.²¹

Diemžēl jaunais Teritorijas plānošanas likums šajā ziņā ir "bezzobains" Tā Pārejas noteikumu 4. punkts paredz, ka līdz 2003. gada 31. decembrim plānošanas reģiona plānojumi un rajona pašvaldības teritorijas plānojumi jāsaskaņo ar Finanšu ministrijas Reģionālās politikas un plānošanas pārvaldi, bet vietējās pašvaldības teritorijas plānojumi – ar Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrijas Būvniecības departamentu. Pašvaldībām sešu mēnešu laikā, t.i., līdz 2002. gada 26. decembrim likums uzdevis izvērtēt savu teritorijas plānojumu atbilstību normatīvo aktu prasībām un neatbilstības gadījumā teritorijas plānojumā izdarīt grozījumus vai uzsākt jauna teritorijas plānojuma izstrādi. Taču nekādi laika limiti plānojumu izstrādei nav noteikti.

Tā kā viens no būvniecības pamatnoteikumiem, kas nostiprināts Būvniecības likuma 11. panta otrajā daļā, paredz, ka "zemes gabalu drīkst apbūvēt, ja tā apbūve nav

pretrunā ar teritorijas plānojumu un detālo plānojumu”, varētu rasties jautājums, vai teritorijas plānojuma neesamības gadījumā pašvaldībai vispār ir tiesības atļaut zemes gabalu apbūvēt. Lai ar teritorijas plānošanu varētu sasniegt tai izvirzītos uzdevumus, atbildei vajadzētu būt noraidošai. Taču Būvniecības likuma Pārejas noteikumu 10. un 11. punkts 2002. gada 7. marta redakcijā²² noteic pretējo – ja vietējā pašvaldībā nav normatīvajos aktos noteiktajā kārtībā izstrādāts un apstiprināts teritorijas plānojums (ja nepieciešams – arī detālais plānojums), tā tomēr ir tiesīga Vispārīgajos būvnoteikumos paredzētajā kārtībā atļaut konkrētā zemes gabalā veikt būvniecību. Tikai pēc 2003. gada 31. decembra teritorijas plānojuma neesamības gadījumā jebkura būvniecības iecere būs jānodod arī publiskai apspriešanai.

Pašvaldības aizbildinās ar līdzekļu (naudas) trūkumu. Tomēr, pastāvot pašreizējam būvniecības tiesiskajam regulējumam, pašvaldības nereti nav ieinteresētas teritorijas plānojumu izstrādāt.

Teritorijas plānojums kā efektīvs teritorijas attīstīšanas, nekontrolētas apbūves novēršanas līdzeklis var kalpot tikai tad, ja teritorijas plānošanu un būvniecību regulējošie normatīvie akti ir savstarpēji saskanīgi un nodrošina to, ka izlemt par konkrētu būvniecību var tikai, pamatojoties uz spēkā esošu teritorijas plānojumu. Tikai šāda kārtība var nodrošināt pašvaldības lēmumu pieņemšanas “caurredzamību” un iespēju kontrolēt ar būvatļaujas izsniegšanu saistītos lēmumus. Nenosakot teritorijas plānojumu izstrādāšanas un pieņemšanas termiņus, šobrīd nav radīti nepieciešamie priekšnoteikumi tam, lai ne tikai atsevišķās vietās, bet visā valstī teritorijas plānojums varētu funkcionēt kā efektīvs teritorijas attīstības kontroles līdzeklis.

Teritorijas plānošanas kontroles mehānisms ir neefektīvs

Izstrādājot teritorijas plānojumu, ir jāņem vērā un vispusīgi jānovērtē dažādi faktiskie apstākļi. Tādēļ likums pašvaldībai attiecībā uz pieņemamo lēmumu ir piešķīris noteiktu izvēles apjomu – diskreto varu. Taču šo varu pieļaujams izlietot tikai 1) tiem mērķiem, kuriem tā piešķirta, 2) ievērojot objektivitāti un neieinteresētību, 3) tā, lai pieņemtais lēmums būtu saprātīgs, pamatots un taisnīgs.²⁴

Satversmes tiesa, interpretējot Satversmi, atzinusi, ka no Satversmes 1. pantā ietvertā demokrātiskas republikas jēdziena visām valsts institūcijām izriet pienākums savā darbībā, it sevišķi izdodot tiesību aktus, ievērot likumību un citus tiesiskas valsts principus, arī samērīguma un tiesiskās palāvības principu. Satversmes tiesa arī norādījusi, ka valsts pārvaldei demokrātiskā un tiesiskā valstī sabiedrības uzticētās funkcijas jāpilda godīgi, efektīvi un taisnīgi, tās rīcībai jāatbilst likumiem. Fakts, ka iestādēm ir iespēja lietot diskreto varu, nedrīkst kalpot par attaisnojumu patvaļīgai darbībai, kā arī vispārīgo tiesību principu ignorēšanai. Tiem, kam dotas pilnvaras diskreto varu īstenot, jāņem vērā, ka, pieņemot lēmumus, jāpārbauda, vai augšminētie principi ir ievēroti.²⁴

Teritorijas plānojumam jāatbilst normatīvo aktu prasībām, to izstrādājot un pieņemot, ir jāievēro noteiktā kārtība, tā tapšanas gaitā ir jāanalizē un jāņem vērā šajā teritorijā pārstāvētās dažādās intereses, tostarp arī vides aizsardzības un dabas saglabāšanas

intereses. Diemžēl, ne vienmēr minētās prasības tiek ievērotas. Tādēļ teritorijas plānošanā kontroles lomu nedrīkstētu vērtēt pārāk zemu. Kontroles mehānismam ir jābūt tādām, kas nodrošina iespēju pārbaudīt, vai plānošanas funkciju īstenojošā institūcija darbojusies, ievērojot tiesiskuma (likumības) principu, kā arī citus tiesiskās valsts principus.

Saskaņā ar jauno Teritorijas plānošanas likuma 7. pantu teritorijas plānojumus (izņemot nacionālo plānojumu) izvērtēt atbildīgā ministrija.²⁵ Tai jāpārbauda, vai teritorijas plānojums atbilst nacionālajam plānojumam un normatīvajiem aktiem. Neatbilstības gadījumā ministrijai ir tiesības "ierosināt nepieciešamās izmaiņas". Arī rajona pašvaldībai ir dotas tiesības izvērtēt vietējo pašvaldību teritorijas plānojumu atbilstību rajona pašvaldības teritorijas plānojumam. Taču ne vienā, ne otrā gadījumā likums skaidri nepasaka, kādas tiesiskās sekas iestājas, ja pašvaldība ministrijas ierosinājumu neņem vērā, vai arī ir ticis konstatēts, ka vietējās pašvaldības teritorijas plānojums neatbilst rajona pašvaldības teritorijas plānojumam.

Vērtējot esošās kontroles efektivitāti, jāņem vērā fakts, ka atbildīgajām ministrijām trūkst plānošanas ekspertu, kuri varētu izvērtēt iesniegto teritorijas plānojumu atbilstību normatīvo aktu prasībām, kā arī plānojumu kvalitāti. Šādas kapacitātes nav arī rajona pašvaldībās.²⁶ Taču citus, speciāli teritorijas plānojumiem domātus kontroles mehānismus Teritorijas plānošanas likums neparedz. Uzskatot, ka teritorijas plānošanā pilnīgi pietiek ar vispārējo pašvaldības darbības un tās pieņemto tiesību aktu kontroles mehānismu, kuru regulē likums "Par pašvaldībām", likumdevējs nav ņēmis vērā teritorijas plānojumu specifiku.

Saskaņā ar likuma "Par pašvaldībām" 49. pantu un Noteikumu Nr. 423 71. un 72. punktu pati kontrolējošā ministrija (vai attiecīgais ministrs) nevar apturēt normatīvajiem aktiem vai augstāka līmeņa teritorijas plānojumam neatbilstošu teritorijas plānojumu. Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrs var ierosināt apturēt pašvaldības saistošos noteikumus, ar kuriem ir apstiprināts teritorijas plānojums, norādot normatīvos aktus, kuri nav ievēroti teritorijas plānojumā vai tā izstrādāšanas gaitā. Tikai īpašu uzdevumu ministrs valsts reformu lietās ir tiesīgs izdot rīkojumu un ar to apturēt kā saistošos noteikumus, ar kuriem apstiprināts teritorijas plānojums, tā arī saistošos noteikumus, kuri ir teritorijas plānojuma sastāvā, piemēram, apbūves noteikumus. Līdz ar to rodas visai absurda situācija, ka institūcija, kura ir kompetenta izvērtēt teritorijas plānojumu, nevar reaģēt tieši un līdz konstatēto nepilnību novēršanai apturēt teritorijas plānojumu. Savukārt institūcija, kurā nav plānošanas speciālistu un kura pati nevar sniegt kompetentu teritorijas plānojuma vērtējumu, ir apveltīta ar tiesībām teritorijas plānojumu apturēt.

Atbilstoši spēkā esošajai kārtībai pašvaldības saistošie noteikumi, tātad arī teritorijas plānojums stājas spēkā dienu pēc tam, kad tie izlikti redzamā vietā domes vai padomes ēkā (vai pie tās). Tam jānotiek divu nedēļu laikā pēc plānojuma apstiprināšanas. Ievērojot šo likuma noteikumu, šobrīd reāli iespējams apstrīdēt tikai jau spēkā stājušos teritorijas plānojumu, vai nereti tādu, kura īstenošana jau norit pilnā sparā. Tas, saņemotams, plānošanas sistēmas stabilitāti neveicina.

Nākas secināt, ka likums, deleģējot pašvaldībām plašas pilnvaras un tiesības lemt par to teritorijas attīstību, valstij atvēlējis nesamērīgi niecīgas iespējas kontrolēt to, vai tās intereses pašvaldības teritorijas plānojumos tiek ņemtas vērā.

Teritorijas plānošanas likums paredz sabiedrībai tiesības piedalīties teritorijas plānošanas procesā. Šajā sakarā 1998. gada Orhūsas konvencija par pieeju informācijai, sabiedrības dalību lēmumu pieņemšanā un iespēju griezties tiesu iestādēs saistībā ar vides jautājumiem²⁷ dalībvalstij uzliek zināmus pienākumus.

No minētās konvencijas 9. panta izriet, ka pamatotas intereses gadījumā ieinteresētās sabiedrības pārstāvjiem ir jābūt iespējai griezties tiesā un / vai kādā citā neatkarīgā un objektīvā institūcijā, lai tā, pamatojoties uz materiāliem vai procesuāliem aspektiem, pārskatītu teritorijas plānojumu.

Ari Eiropas Padomes rekomendācija (80)2 *Par diskrētās varas izmantošanu valsts pārvaldē*²⁸ paredz, ka jebkuram aktam, kas pieņemts, izmantojot diskrēto varu, ir jābūt pārsūdzamam tiesā vai citā neatkarīgā institūcijā.

Tādēļ svarīgi noskaidrot, vai un cik lielā mērā teritorijas plānošanas process un tā rezultāts (teritorijas plānojums) ir pakļauts sabiedrības jeb tā sauktajai ārējai kontrolei.

Latvijā teritorijas plānojumu ārējās kontroles robežas nosaka apstākļi, ka vietējās pašvaldības teritorijas plānojums tiek pieņemts pašvaldības saistošo noteikumu formā un tam ir normatīvs raksturs. Saskaņā ar Civilprocesa kodeksa 239.1 panta trešo daļu pašvaldības domes vai padomes lēmumus (saistošos noteikumus), kuriem ir normatīvs raksturs, tātad arī vietējās pašvaldības teritorijas plānojumus, vispārējā tiesā pārsūdzēt nevar. Pašlaik vienīgā personas iespēja vērsties tieši pret teritorijas plānojumu ir tā apstrīdēšana Satversmes tiesā.²⁹ Šajā gadījumā ir jāpamato, ka ar teritorijas plānojumu ir aizskarta vismaz kāda no personai Satversmē garantētajām cilvēka pamattiesībām. Protams, personām ir tiesības vērsties ar iesniegumiem Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrijā, kā arī lūgt īpašu uzdevumu ministru valsts reformu lietās apturēt teritorijas plānojuma darbību.³⁰ Taču to nevar uzskatīt par ārējo kontroli, jo šīs institūcijas apstrīdēto teritorijas plānojumu nav pilnvarotas izskatīt pēc būtības.

Līdz ar to jāsecina, ka jaunais Teritorijas plānošanas likums nav noteicis un arī citi normatīvie akti šobrīd nenodrošina darboties spējīgu plānošanas procesa un pašu teritorijas plānojumu kontroles mehānismu.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

Ilgtspējīgas attīstības princips ietver dabas resursu ilgtspējīgu izmantošanu, dzīves kvalitātes uzlabošanu, pašreizējo vajadzību apmierināšanu, neradot draudus nākamo paaudžu vajadzību apmierināšanai, kā arī bioloģiskās daudzveidības saglabāšanu neierobežotam laika posmam. Grozījumi likumā "Par vides aizsardzību": LR likums, *Latvijas Vēstnesis*, 1997. g. 11. jūnijs, 141.

Pirmā Eiropas Reģionālās plānošanas atbildīgo ministru konference (CEMAT) notika Bonnā 1970. gadā. Latvija CEMAT piedalās kopš 1994. gada.

Vadlīnijas Eiropas kontinenta ilgtspējīgai telpiskajai attīstībai: CEMAT 12. sesija. Izdevums latviešu valodā, Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrija, 2001. (turpmāk – Vadlīnijas)

Teritorijas plānošanas likums: LR likums, *Latvijas Vēstnesis*, 2002. g. 12. jūnijs, 88.

⁶ Reģionālās attīstības likums: LR likums, *Latvijas Vēstnesis*, 2002. g. 9. aprīlis, 53.

Skat.: Thornton J., Beckwith S. *Environmental Law*. London: Sweet & Maxwell, 1997, p. 93.

⁸ Skat.: Cipeliuss R. *Vispārējā mācība par valsti*. Rīga: AGB, 1998, 232. lpp.

⁹ Skat.: Thornton J., Beckwith S. *Environmental Law*. London: Sweet & Maxwell, 1997, p. 94.

¹⁰ Ar diskrēto varu saprot pilnvaras, kuras valsts pārvaldes subjektam attiecībā uz pieņemamo lēmumu piešķir noteiktu izvēles apjomu, un tam ir iespēja izvēlēties no vairākiem tiesiski iespējamajiem lēmumiem to, kuru uzskata par atbilstošāko.

Spēkā esošais plānojums tiek grozīts, ja mainās tā pamatojums. Saglabājas tās plānojuma daļas, kuru pamatojums nav mainījies.

¹² Spēkā neesoši: Teritoriālpārvaldes noteikumi (1994), Teritorijas attīstības plānošanas likums (1998.), Noteikumi par teritoriju plānojumiem (1998).

¹³ Noteikumi par teritorijas plānojumiem: Ministru kabineta noteikumi, *Latvijas Vēstnesis*, 2000. g. 8. decembris, 446.

¹⁴ Turpat, 23. punkts.

¹⁵ Turpat, 2. punkts.

¹⁶ Grozījumi Būvniecības likumā: LR likums, *Latvijas Vēstnesis*, 2002. g. 20. marts, 44.

Plašāk sk.: Čepāne I. *Construction in Latvia: Legal Regulations and Related Problems*. Grām.: *Humanities and Social Sciences*. Latvia, University of Latvia, 2001, Vol. 2 (31), pp. 40–48.

¹⁸ Plašāk sk.: Meiere S. *Par sabiedrības ietekmi uz publisko tiesību subjektiem un to lēmumiem*, *Latvijas Vēstnesis*, 2001. g. 13. februāris, 24.

¹⁹ Grozījumi likumā "Par pašvaldībām": LR likumi, *Latvijas Vēstnesis*, 1995. g. 22. jūnijs, 96; 1997. g. 25. novembris, 306/307; 1998. g. 18. februāris, 42/43; 1999. g. 29. decembris, 444/445; 2001.

²⁰ Pārejas jautājumu 2. punkts noteica, ka līdz 1994. gada 31. decembrim jāizvērtē spēkā esošie ģenerālplāni un citi plānojumi, un jāpieņem lēmumi par to darbības termiņa pagarināšanu vai grozīšanu. Taču jaunajām prasībām atbilstošu teritorijas plānojumu izstrādāšana bija uzskatāma ne vēlāk kā 1995. gada 1. janvārī un pabeidzama parasti ne vēlāk kā 1997. gada 31. decembrī vai ar Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrijas reģionālo institūciju saskaņotā termiņā.

Skat.: Latvijas-Somijas ekspertu grupas ziņojums. *Telpiskā plānošana un apdzīvoto vietu zemes pārvaldība Latvijā*. <http://www.rppp.gov.lv>

Grozījumi Būvniecības likumā: LR likums, *Latvijas Vēstnesis*, 2002. g. 20. marts, 44.

²³ Skat.: *Par diskrētās varas izmantošanu valsts pārvaldē: Eiropas padomes rekomendācija (80) 2*: LU zinātniskie raksti. R.: Latvijas Universitāte, 1998, 47.–48. lpp.

Skat.: Satversmes tiesas spriedums lietā Nr. 04-07(99), *Latvijas Vēstnesis*, 2000. g. 29. marts, 113/114.

Kopš 2002. gada 1. janvāra Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrija koordinē pašvaldības teritorijas plānojumu izstrādāšanu, bet Finanšu ministrijas Reģionālās politikas un plānošanas pārvalde koordinē nacionālā, reģionālo un rajonu plānojumu izstrādāšanu.

²⁶ Skat.: Latvijas-Somijas ekspertu grupas ziņojums. Telpiskā plānošana un apdzīvoto vietu zemes pārvaldība Latvijā. <http://www.rppp.gov.lv>

Par 1998. gada 25. jūnija Orhūsas konvenciju par pieeju informācijai, sabiedrības dalību lēmumu pieņemšanā un iespēju griezties tiesu iestādēs saistībā ar vides jautājumiem: LR likums, *Latvijas Vēstnesis*, 2002. g. 26. aprīlis, 64.

²⁶ Skat.: *Par diskrētās varas izmantošanu valsts pārvaldē: Eiropas padomes rekomendācija (80) 2*: LU zinātniskie raksti. R.: Latvijas Universitāte, 1998, 49. lpp.

Skat.: *Par diskrētās varas izmantošanu valsts pārvaldē: Eiropas padomes rekomendācija (80) 2*: LU zinātniskie raksti. R.: Latvijas Universitāte, 1998, 49. lpp.

³⁰ Iesniegumu, sūdzību un priekšlikumu izskatīšanas kārtība valsts un pašvaldību institūcijās: LR likums, *Latvijas Vēstnesis*, 1994. g. 5. novembris, 130.

Summary

Internationally the principle of sustainable development has become one of the fundamental principles of the environmental protection policy. Numerous states, among them Latvia as well, have reached an agreement to develop their environmental policy, i.e., adopt decisions and plan the social and economical advancement on the basis of the above principle.

Territorial or area planning, in its turn, is one of the means of guaranteeing the balanced and sustainable development of the state.

In 2002 the Saeima has passed a new Law on Territorial Planning and amended the Construction Law. However, the legislator has not managed to regulate several essential issues in the sector of territorial planning and construction in a detailed way.

If the territorial plan is elaborated, passed and taken effect in compliance with the requirements of the Law, then it may serve as effective means for the local authority, which allows the latter to further or limit advancement (among other things, construction as well) in its territory; as it should be taken into consideration not only economic and social interests but also those of environmental protection and preservation of nature. Territorial planning determines also the range of activities of the local municipality or its institutions, when taking decisions on harmonization of construction plans or granting construction permits. In this case the person, who adopts the decision, should be guided by the requirement of the law, namely – the provision that buildings may be erected on a plot of land only if the construction conforms to the territorial planning. The legal regulation of construction does not promote elaboration and passing of territorial plans, as it – by not envisaging any time limit – allows the local authorities to reach decisions on granting construction permits even if there is no territorial plan in effect.

Therefore discrepancies in the existing legal regulations on construction and territorial planning should be eliminated by establishing time limit in which the main plans have to be elaborated and adopted as well as by naming legal consequences in case if the local authorities do not observe the time limit.

Territorial plans in Latvia are adopted in the form of binding municipal regulations. The above mentioned circumstance determines also the controlling possibilities over the territorial planning. Territorial planning may be suspended or cancelled just in the same way as other binding municipal regulations are suspended or cancelled – at any period of activity if there is a motivation for it. However territorial planning of a local authority has specifics of its own – it incorporates provisions, in accordance with which the development of the area may take place. For the stability of territorial development it is not admissible to permit challenging of the provisions for the advancement of the territory at any time, even if – in conformity with the territorial planning – one part of the municipal area has been covered with buildings. Public (physical persons and legal entities) has the right of participating in the process of elaboration of the territorial plan, however, the law does not envisage revision of the territorial plan with an objective to address the court of general jurisdiction or any other independent and impartial institution as the Convention of Aarhus establishes. Therefore, by taking into consideration the specifics of territorial planning, the particular procedure for challenging it should be determined as – on one side – it would ensure the stability of territorial development and, on the other one – would guarantee the possibility of challenging the territorial planning to the public.

Vienlīdzīgas darba samaksas princips sievietēm un vīriešiem

Ieva Brūvere

Labklājības ministrijas Eiropas un juridisko lietu departamenta
juriskonsulte, tālr.7021634, ieva_brūvere@lm.gov.lv

Rakstā aplūkots vienlīdzīgas darba samaksas princips sievietēm un vīriešiem (turpmāk – princips), kas ieviešams LR Satversmē un Darba likumā noteikto vienlīdzīgo tiesību realizācijai, kā arī, lai nostiprinātu tiesiskumu un taisnīgumu darba tiesiskajās attiecībās, mazinātu praksē pieļautos pārkāpumus, sekmētu ekonomikas attīstību. Princips iekļauts Darba likumā kā atsevišķs institūts darba tiesībās, kas nodrošina Latvijas un ES tiesību saskaņošanu. Rakstā aplūkota principa būtība, īss vēsturisks apskats, atšķirīgas darba samaksas, tiešās un netiešās diskriminācijas cēloņi, problēmas vienādas vērtības darba kritēriju izstrādē, atsevišķas problēmas principa ieviešanā Latvijā.

Atslēgvārdi: Darba tiesiskās attiecības, Darba likums, darba samaksa, vienlīdzīga darba samaksa, tiesību normu ieviešana.

1. Principa ieviešanas nepieciešamība

Cilvēka dzīves kvalitātes uzlabošana nepārprotami ir Latvijas ekonomiskās attīstības pamatmērķis, kas lielā mērā nosaka arī Latvijas intereses virzībai uz Eiropas Savienību (ES). Barijs Lessers (*Barry Lesser*) uzsver, ka svarīgi, lai Latvijas valdība un iedzīvotāji izprastu līdzdalības ES ekonomiskās sekas un pirms iestāšanās veiktu visus iespējamus soļus, kas ļautu ekonomiski izdevīgā veidā izmantot dalībvalsts statusa iespējas¹. Šī jautājuma kontekstā aplūkojama arī ES tiesību aktos – Eiropas Kopienas dibināšanas līgumā, direktīvā 76/117/EEC² un citos tiesību avotos noteiktā vienlīdzīgas darba samaksas par tādu pašu darbu vai vienādas vērtības darbu bez jebkādas diskriminācijas uz dzimuma pamata (turpmāk – vienlīdzīgas darba samaksas princips) ieviešana Latvijā. Minētais princips tika iekļauts arī Darba likumā, lai panāktu Latvijas un ES tiesību aktu saskaņošanu.

Šajā rakstā vēlos uzsvērt, ka vienlīdzīgas darba samaksas principa ieviešana Latvijā nebūtu vērtējama tikai kā pasākums Eiropas Savienības sociālās politikas vienlīdzīgo tiesību principa ieviešanai neatkarīgi no personas dzimuma. Situācijas analīze Latvijā parāda, ka darba samaksas nevienlīdzību sievietēm un vīriešiem Latvijā (un ne tikai Latvijā) ietekmē stereotipi par personu sociālo lomu sadali, kuru aizsegā darba devēji un citas sociālās grupas atražo neobjektīvu nevienlīdzīgu attieksmi pret sievietēm

veiktā darba novērtējumu. Nevienlīdzīgā attieksme darba tiesiskajās attiecībās darbojas neatkarīgi no tā, vai tiek pārkāptas Latvijas vai ES tiesību normas. Neobjektīvas attieksmes saglabāšana pret darbiniekiem vai darbinieku daļu, īpaši sieviešu veikto darbu, kalpo darba devēju interesēm, jo šādi darbiniekam netiek samaksāta daļa no faktiski nopelnītās darba algas. Darba devēji savu rīcību pamato ar it kā neapstrīdamām sabiedrībā valdošām parašām par personu grupu (dzimumu) sociālo lomu sadalījumu un netaisni realizē darba tiesiskās attiecības.

Iestāšanās ES kontekstā veiktās aktivitātes jāvušas izvērtēt un ar tiesiskiem līdzekļiem iekļaut Latvijas Darba likumā Eiropas Savienībā jau ilgstošā laika periodā aprobēto vienlīdzīgās darba samaksas koncepciju. Minētais pasākums rada sākotnējo tiesisko pamatu, lai reāli nodrošinātu vienlīdzīgas darba samaksas principa darbību ekonomiskās situācijas uzlabošanai un vienlīdzīgu tiesību principa ieviešanai. Vērtējot Latvijas iestāšanās ES gaitu, B. Lesers uzsver, ka ekonomisko ieguvumu līmenis, ko nes šī iestāja, varētu būt paaugstināts, ja sabiedrība apzinās un izprot tās ekonomisko ieguvumu raksturu. Svarīgi atzīmēt, ka darba samaksas paaugstinājums un tās *taisnīga* sadale ir svarīgs priekšnoteikums sabiedrības atbalstam iestājai ES.

Vienlīdzīgās darba samaksas principa ieviešanas kontekstā atbalstāms ir Ēriks Šumilo apgalvojums, ka Latvijas integrēšanās ES sabiedrībā ir saistīta ar būtiskām izmaiņām visās Latvijas iedzīvotāju uzvedības dimensijās³. Jautājumā par pārmaiņām jāakcentē, ka pozitīva rezultāta sasniegšanai īpaši nepieciešams panākt arī pārmaiņas sabiedrības domāšanā un attiekmē pret sabiedrībai svarīgiem jautājumiem – taisnīguma principa nostiprināšanu darba samaksā.

Svarīgi ir novērtēt to, ka vienlīdzīga darba samaksas principa atklāta un taisnīga realizācija rada darbinieku pozitīvu attieksmi pret uzticēto darbu – viņu ieinteresētību strādāt labāk, paaugstināt darba ražīgumu, mazinot sociālo spriedzi sabiedrībā. Inna Šteinbuka uzsver, ka tieši darba ražīgums ir viens no galvenajiem ražošanas elementiem, kas nepieciešams, lai uzturētu Latvijas konkurētspēju ES. Latvijas konkurētspēja ir tieši atkarīga no iespējas paaugstināt ražīgumu, lai konkurencē turētos līdzīgu algu pieaugumam ES⁴. Iestājas ES kontekstā darba samaksas jomā Latvijā realizējami pasākumi divos galvenajos virzienos – darba samaksas līmeņa paaugstināšana un darba samaksas taisnīga izmaksa, ievērojot vienlīdzīgas darba samaksas par to pašu darbu vai vienādas vērtības darbu principu. Latvijas kā kandidātvalsts priekšrocība ir iespēja izanalizēt ES pieredzi.

Cilvēka dzīves kvalitātes uzlabošana ir arī Eiropas Kopienas dibināšanas pamatmērķis⁵. Tādēļ no koncepcijas par vienlīdzīgu darba samaksu Eiropas Savienība uzsāka dzimumu vienādo tiesību atziņas un realizācijas uzraudzības politiku Kopienā. Vienlīdzīgu tiesību princips sievietēm un vīriešiem šobrīd kļuvis par vispārīgu ES tiesību principu, ko realizē, attīstot integrēto pieeju visās nozaru politikās (angl. *gender mainstreaming*)⁶.

Vienlīdzīgas darba samaksas nodrošināšana vīriešiem un sievietēm par tādu pašu vai vienādas vērtības darbu ir viens no ES sociālās drošības sistēmas pamatjautājumiem, jo tieši no darba samaksas tiek aprēķinātas dažādas sociālās izmaksas – pensijas

apmērs, pabalsti un citas⁷ Vērtējot principa realizācijas mehānismu, jāņem vērā, ka vienlīdzīgas darba samaksas koncepcija saskaņā ar Eiropas Kopienas Dibināšanas Līguma 141. pantu (bij. 119. pantu) paplašināti attiecas uz jebkuru labumu naudā vai graudā, kas darbiniekam no darba devēja tiek piešķirts sakarā ar viņa darbu⁸.

Darba samaksa lielā mērā saistās ar katras personas finansiālo neatkarību, materiālo nodrošinājumu – tajā skaitā arī tiesībām iegūt izglītību un tā rezultātā – arī strādāt noteiktā darbā (jomā). Tādēļ darba tiesisko attiecību mērķis nav tikai nodrošināt konkrēta darba izpildi, bet arī tiesības par ieguldīto darbu saņemt atbilstošu taisnīgu darba samaksu, kuras apmērs normāla darba laika ietvaros nodrošina pietiekamus iztikas līdzekļus. Darba samaksa ir Latvijas nodarbināto iedzīvotāju lielākās daļas galvenais ienākumu avots. Tajā pašā laikā jāņem vērā, ka sabiedrībā nav iespējams katrai personai iegūt šādu finansiāli neatkarīgas personas statusu, jo liela daļa sabiedrības ir pensionāri, studenti, skolnieki, bezdarbnieki un citas grupas, ko uztur citi ģimenes locekļi. Latvijā vienlīdzīgas darba samaksas principa kontekstā par finansiāli neatkarīgu sievieti, diemžēl, vēl nevar uzskatīt ikvienu strādājošu sievieti, īpaši tādēļ, ka sievietes lielāko savu ienākumu daļu izmanto bērnu uzturēšanai. Darba algas apmērs Latvijā nerada neatkarīgas personas statusu vēlamajā izpratnē⁹. Problēma par vienlīdzīgu darba samaksu sievietēm un vīriešiem ir īpaši aktuāla kā Latvijā, tā arī citās valstīs. Tā bijusi Latvijā aktuāla arī iepriekšējā gadsimta visos vēsturiskajos periodos – kā trīsdesmitajos gados¹⁰, tā arī sociālisma apstākļos. Sociālisma periodā tika īpaši akcentēta sieviešu iespēja strādāt algotu darbu un saņemt par to darba algu, neapspriežot šīs algas salīdzinošo apmēru¹¹, vienlīdzīgas darba samaksas principa pārkāpumiem nebija tik kardināls raksturs, jo valsts noteiktajā darba samaksas līmenī nebija tik ievērojamas atšķirības kā darba samaksai tirgus ekonomikas apstākļos.

Tirgus ekonomikas apstākļos dažādās problēmas privātajā sektorā (darba samaksas sistēmas neaurskatāmība uzņēmumā, stereotipi¹², bezdarbs u.c.) veicina vienlīdzīgās darba samaksas principa pārkāpumus, tos pastiprina arī darba samaksas līmeņa pieļaujamās atšķirības. Statistika pierāda, ka sieviešu darba samaksas apmērs atšķiras no vīriešu darba samaksas.

Rezultātā Latvijas situācijā sievietes, kuru darba samaksa ir vidēji 75% no vīriešu darba samaksas¹³, atrodas nelabvēlīgā sociālā situācijā sakarā ar mazākiem ienākumiem. Tas, pirmkārt, atsaucas arī uz jaunās paaudzes – bērnu audzināšanas kvalitāti, jo tieši sievietes lielāko daļu no saviem ienākumiem izmanto bērnu vajadzībām, tādēļ viņas pakļautas lielākam sociālajam riskam¹⁴.

Sieviešu ekonomisko statusu *netieši* nelabvēlīgi ietekmē tas, ka viņām tieši nav pieejas ražošanas resursiem. Sieviešu ekonomisko statusu *tieši* ietekmē spēja nopirkt nepieciešamos veselības, sadzīves un izglītības pakalpojumus sev un ģimenei, statuss ģimenē un sabiedrībā, iespēja rīkoties pret vardarbību mājās un apkārtējā vidē¹⁵. Īpaši jāuzsver, ka sieviešu mazākā skaitliskā pārstāvība likumdošanas un lēmumu pieņemšanas institūcijās veicina to, ka daudzos gadījumos netiek pietiekami izvērtēti tie lēmumi, kas skar visas sabiedrības, atsevišķu sociālo grupu intereses, tajā skaitā arī darba samaksas jautājumos.

Darba likuma normas vienlīdzīgas darba samaksas principa ieviešanai Latvijā ir sava veida izaicinājums, kam jāmazina sabiedrībā valdošo stereotipu ietekme darba tiesiskajās attiecībās. Eiropas Savienībā šī principa ieviešana raksturota kā pārbaudījums¹⁶. Latvijai tas ir īpašs pārbaudījums, jo daudzi darba devēji nav gatavi uz sociālo dialogu, neizprot sociālās un ekonomiskās problēmas, ko rada nevienlīdzīga darba samaksa. Konkurence veicina interesi samazināt darba samaksas daļu, nepamatoti attaisnot vienlīdzīgas darba samaksas principa pārkāpumus, slēpt patieso samaksas sistēmu un apmērus uzņēmumā.

Atšķirības sieviešu un vīriešu darba samaksā veidojas dažādi. Literatūra par darba dalīšanu pārsvarā nostiprina samaksas atšķirību analīzi, uzsverot, ka sieviešu pārstāvētās profesijās samaksa ir zemāka nekā profesijās, kurās strādā galvenokārt vīrieši. Daži autori apgalvo, ka darba dalīšana apzināti tiek saglabāta personu grupu interesēs samaksas atšķirību saglabāšanai (atsauce uz *Jacobs and Lim, 1992*¹⁷). Ņemot vērā Latvijas situāciju, šis pieņēmums ir apspriežams arī mūsu valstī, jo darba devēji veido darba tiesiskās attiecības, vadoties no sava uzņēmuma interesēm. Darba samaksas faktiskās atšķirības sievietēm un vīriešiem Latvijā rada tajā skaitā minimālās darba samaksas zemais līmenis¹⁸. Lai gan šo līmeni nosaka ekonomiska rakstura problēmas – ierobežots budžets, jāņem vērā, ka darba samaksa nozarēs, kur galvenokārt strādā sievietes, ir pielīdzināta vai ļoti tuva minimālās darba samaksas līmenim¹⁹.

Bez tam, kā uzsver Starptautiskās darba organizācijas pētnieks R. Ankers, daudzas sieviešu profesijas ir ne tikai zemu atalgotas, tām ir salīdzinoši zemas nodarbinātības drošuma garantijas, kā arī zemas karjeras vai lemsšanas iespējas. Tomēr arī Latvijas apstākļos, neskatoties uz minētajiem trūkumiem, tie ir darbi, kuros ir atalgojums. R. Ankers uzsver, ka ar dažādiem mazāk atalgotajiem darbiem visās valstīs tiek risinātas bezdarba samazināšanas problēmas. Latvijā zemu atalgotus darbus nevar uzskatīt tikai par “sociālajām dāvanām” bezdarba likvidēšanai vai tādiem darbiem, ko speciālists varētu veikt kā pagaidu nodarbinātības variantu. Liela daļa no zemu atalgotiem darbiem ir ļoti nepieciešami darbi, veicami tikai ar īpašu profesionālu sagatavotību – piemēram, skolotāji, mediķi. Latvijā īpaši sievietes saskaras ar izvēli – būt nodarbinātām specialitātei neatbilstošā zemas kvalitātes nodarbinātībā vai vispār būt bez darba vai ienākuma avota. Latvijas apstākļos tā ir arī īpaša izvēle – strādāt ļoti atbildīgu augstas kvalifikācijas darbu par mazu atalgojumu vai vispār būt bez ienākumu avota. Šāda rakstura problēma Latvijā skar pamatā sievietes, kā arī vīriešu daļu, kuri pārejas tirgus ekonomikas apstākļos sastopas ar grūtībām atrast darbu. R. Ankers uzsver, ka pašreiz daudzi vīrieši, īpaši industriālās valstīs sakarā ar ražošanas globalizāciju (arī tie, kuri strādā darbos, kas saistīti ar ražošanu), sastopas ar izvēli starp divām iespējām: vai sliktas kvalitātes darbs ir labāks par situāciju, kurā persona vispār ir bez darba²⁰. Globalizācijas procesa ietvaros Starptautiskā darba organizācija aicina nākotnē sekot tam, cik vīriešu nākotnē pāries darbos, kas tiek uzskatīti par sieviešu profesijām. Šāds process, pēc R. Ankerā domām, lauzīs stereotipus darba tirgū par darbu nodalīšanu un veicinās dzimumu diskriminācijas mazināšanos darba tiesiskajās attiecībās. Jāpiebilst, ka šis process – kā sieviešu pārstāvības palielināšanās tradicionāli vīriešiem

raksturīgās profesijās un amatos varētu izlīdzināt arī darba samaksas atšķirības. Lai tas optimāli realizētos, ir jāseko, lai darba samaksas izlīdzināšanās nenotiktu samazināšanās virzienā tajās nozarēs, kur palielinās sieviešu īpatsvars.

Latvijā atbalstāma katras jaunas darba vietas (arī ar minimālu vai ļoti zemu darba samaksu) izveide, tomēr jāpievērš vērība arī tam, vai konkrētās institūcijas personāla politika netieši neveicina darba samaksas atšķirību saglabāšanu starp personu grupām – tajā skaitā sievietēm un vīriešiem. Žils Ruberijs pamatoti uzsver, ka tendence izveidot arvien jaunas zemu atalgotas darba vietas vienmēr darbojas mazāk labvēlīgi sievietēm, kuras pārsvarā piekrīt strādāt zemāk apmaksātus darbus²¹.

Diskriminācija darbinieku atlases procesā un sievietēm un vīriešiem atšķirīga darba samaksa Latvijas apstākļos darbojas kā īpaši netaisns aspekts, jo praksē neattīstās darbinieka aizstāvības mehānisms un nav tiesu prakses minēto jautājumu risināšanai. Šādos apstākļos diskriminētie darbinieki jūtas vēl vairāk neaizsargāti un samierinās ar vienlīdzīgu tiesību principa pārkāpumiem.

Lai gan visas dalībvalstis ir ieviešušas ES prasības savos tiesību aktos, tomēr arī ES pastāv minētās darba samaksas atšķirības (sieviešu darba samaksa sastāda tikai 69–90% no vīriešu samaksas apmēra)²², bet atsevišķos gadījumos šī principa ieviešanas rezultātā ekonomiskās problēmas, kas skar vairāk sievietes nekā vīriešus, ir pat paplašinājušās²³. Problēmas neizbēgami skars arī Latviju, jo mūsu valsts tikai uzsākusi sarežģīto principa ieviešanas posmu, kam ES dalībvalstis jau ir daļēji pāraugušas – vēl vairāk saasināsies konkurence darba tirgū, aktivizēsies sociālā dialoga pušu aktivitātes savu tiesību aizsardzībai, pakāpeniski attīstīsies pārsūdzības institūts vienlīdzīgo tiesību jautājumos un tiesu prakse. Neapšaubāmi mainīsies atsevišķu personu un grupu uzskats par iespējamo apdraudējumu darba tirgū – tikt izkonkurētam vai citādi ietekmētam, zaudējot iespējamās privilēģijas un iespējas strādāt labāk atalgotā darbā.

Eiropas Komisija konstatē, ka atšķirības vīriešu un sieviešu darba samaksā nosaka daudzi faktori, tajā skaitā:

- darba vertikāla un horizontāla segregācija – tas ir, darbu dalīšana tā sauktajos sieviešu un vīriešu darbos un amatos, kur sieviešu darbiem tiek saglabāts zemāks atalgojums;
- daudzās nozarēs, kur tiek izmantots vairāk vīriešu darbs, tiek piedāvāta īpaša darba samaksa, īpaši labvēlīgi darba laika noteikumi utt., kas kopumā palielina nevienādu samaksu nozarēs vēl papildus pamata samaksai;
- darba samaksas atšķirības, ko paredz kolektīvie darba līgumi, saistībā ar dažādām prasmēm, darbības, ražošanas vai nozares veidu (ar dzimumu saistīta diferencēšana savukārt vēl vairāk palielina jebkuras šādas atšķirības);
- koplīgumu veidošanās sistēmas atspoguļo dažādu grupu sarunu veidošanas iespējas un rezultātus, nostiprinot sieviešu viedokli šo līgumu pieņemšanā kā mazāk noteicošu²⁴.

Šajā jautājumā Latvijas situācija ir ļoti līdzīga, bet papildus minētajam jāpiemin, ka Latvijas privātajā sektorā lielā mērā dominē “melnā” darba samaksa²⁵ jeb “alga aploksnēs” un cita veida manipulācijas, lai nemaksātu nodokļus un darba algu: piemēram,

atļaišana no darba pārbaudes laikā bez darba algas izmaksas un darbs bez darba līguma, nesamaksājot darba algu par padarīto darbu utt.

Tā kā sievietes salīdzinoši vairāk ir nodarbinātas nepilna laika darbā, tad šādos aprēķinos iegūtais rezultāts norāda, ka viņas saņem mazāku samaksu. Tomēr šādi iegūtais rezultāts nav pietiekami vispusīgs, jo tikai daļēji parāda, kādēļ sievietes saņem mazāku darba samaksu²⁶. Eiropas Komisija pamatoti uzskata, ka nav pietiekami veikt salīdzinošus aprēķinus attiecībā par sieviešu ienākumiem, ja šādi aprēķini tiek veikti vispārīgi, ņemot vērā kā galveno kritēriju tikai pilna laika un nepilna laika darbiniekiem izmaksāto darba samaksas apmēru. Jāuzsver, ka atšķirības darba samaksā nosaka ne tikai tas, ka sievietes vairāk strādā nepilnu darba laiku, bet šīs atšķirības papildina arī citi diskriminējoši elementi, tas ir, atšķirības atalgojumā pa nozarēm, kurās dominē sieviešu darbs, atšķirības amatos, papildu atalgojumā un citos ar darbu saistītajos ienākumos. Minētās atšķirības ir arī Latvijā, jo, kā jau iepriekš minēts, nozarēs un amatos, kur strādā galvenokārt sievietes, ir ļoti zems atalgojums, piemēram, skolotāju, medmāsu u.c. atalgojums, un darbojas citi samaksas apmēru ietekmējoši apstākļi.

Tajā skaitā sieviešu un vīriešu darba samaksas atšķirības nav atkarīgas tik daudz no izglītības vai no darba pieredzes, cik no citiem apstākļiem. Tā rezultātā sievietes, kurām ir augstāks izglītības līmenis, nepamatoti saņem mazāku ekonomisku labumu – atgriezenisko saiti no savas izglītības nekā vīrieši. Bez tam citi papildu labumi, tajā skaitā pensijas apmērs, ko aprēķina proporcionāli iemaksām no darba algas, apmaksāts atvaļinājums, pabalsti utt. palielina samaksas atšķirību rezultātu vēl vairāk.

Salīdzinot dažādu personu vai personu grupu darbu, iespējamās divu veidu darba samaksas atšķirības: 1) objektīvas atšķirības un 2) atšķirības, ko rada tieša vai netieša diskriminācija, kas nav pamatojama ar objektīviem kritērijiem. Eiropas Tiesa **diskriminācijas kritērijus** darba samaksas jautājumā lietā *Defrenne*²⁷ izskaidroja šādi:

1. **tieša un atklāta** diskriminācija var tikt identificēta ar kritērija palīdzību, kas pamatojas ar vienādu darbu un vienādu samaksu,

2. **netieša un slēpta** diskriminācija var tikt identificēta tikai ar Kopienas vai nacionālo normu palīdzību.

Tiešās diskriminācijas gadījumi likumos, citos normatīvajos aktos, darba un kolektīvajos līgumos var tikt konstatēti tikai, veicot situācijas juridisko analīzi²⁸. Tas pats attiecināms arī uz netiešo diskrimināciju, kas konstatējama, izvērtējot konkrētā tiesiskā pasākuma faktisko ietekmi uz konkrēto personu grupu.

2. Principa attīstības vēsture

Lai izprastu vienlīdzīgās darba samaksas principa mērķi un būtību, nepieciešams tuvāk izanalizēt ekonomiskos un juridiskos apstākļus, kas vēsturiski radīja nepieciešamību iekļaut vienlīdzīgās darba samaksas principu Eiropas Kopienas primārajā tiesību aktā – Eiropas Kopienas dibināšanas līgumā (turpmāk – Līgums), šādi nosakot principa juridisko raksturojumu.

Sākotnēji Starptautiskā Darba organizācija jau 1951.gadā konvencijā Nr. 100 noteica, ka par vienādas vērtības darbu maksājama vienlīdzīga darba samaksa²⁹, ko Eiropas Kopienas tālāk attīstīja arī Līgumā (bij. 119.pantā, pēc Amsterdamas 141. pants), direktīvā 76/117/EEC un citos. Vienlīdzīgas darba samaksas princips ietverts arī 2000.gada decembrī Eiropas Padomē pieņemtajā Eiropas Pamattiesību Hartā (23. panta 1. daļa), kas politiskā līmenī definē vienlīdzību darba samaksā visplašākajā apjomā, nosakot, ka vienlīdzība starp vīriešiem un sievietēm jānodrošina visās jomās, ieskaitot darba samaksu³⁰.

Latvijai kā kandidējošai valstij ir svarīgi apzināties, ka Līguma 141. pantā (bij. 119. pantā) iekļautais princips ir tiešā veidā un pilnībā spēkā ar līguma par Latvijas pievienošanos ES spēkā stāšanās dienu (ja līgumā konkrētajā jautājumā netiks paredzēta īpaša pārejas norma). Tomēr saskaņā ar noslēgto Asociācijas līgumu starp Latviju, ES un dalībvalstīm Latvija ir apņēmusies jau pirms iestāšanās ieviest ES tiesību aktus, tādēļ vienlīdzīgās darba samaksas princips tika iekļauts Latvijas Darba likumā. Svarīgi uzsvērt, ka līdz pievienošanās līguma spēkā stāšanās dienai Latvijai nav obligāti saistošas Eiropas Tiesas spriedumos noteiktās interpretācijas. Tomēr vienlīdzīgās darba samaksas principa attīstības un būtības juridiskā analīze nav iespējama, neaplūkojot Eiropas Tiesas spriedumos noteiktās interpretācijas.

Eiropas Kopienas dibināšanas Līguma 141. (bij. 119.) pants tiešā veidā ievieša dalībvalstīs vienādas darba samaksas principu ar divējādu mērķi:

- **sociāls mērķis** – Kopiena nav tikai ekonomiska savienība, tā nodrošina sociālu progresu un cilvēku pastāvīgu dzīves un darba apstākļu uzlabošanu;
- **ekonomisks mērķis** – radīt šķēršļus “sociālam dempingam”, kas rodas, izmantojot mazāk apmaksāto sieviešu darbu; sasniegt kopējā tirgus pamatmērķus, nostiprinot godīgas konkurences sistēmu³¹.

³¹ Eiropas Tiesa lietā *Defrenne*³² aprakstīja principa ieviešanas **sociālo un ekonomisko mērķi** šādi:

1. novērst situāciju, ka uzņēmumi, kas ir faktiski ieviesuši vienādas samaksas principu, cieš no konkurences grūtībām, salīdzinot ar uzņēmumiem valstīs, kur nav novērsta diskriminācija darba samaksā;

2. Eiropas Kopiena nav tikai ekonomiska savienība, bet tās mērķis ir nodrošināt sociālo progresu, veicināt pastāvīgu dzīves un darba apstākļu uzlabošanu.

Eiropas Kopiena Līguma bij. 119. pantu iekļāva sociālās politikas sadaļā, lai īpaši uzsvērtu principa **sociālo mērķi**. Vienlīdzīgas darba samaksas princips kā Līguma sastāvdaļa ir Eiropas Kopienas pamata daļa, tās tiesiskā pamata, ekonomisko un sociālo mērķu nodrošināšanas tiesisks instruments. Līguma bij. 119. pantā termins “princips” tika lietots ar īpašu nozīmi, lai uzsvērtu vienlīdzīgās darba samaksas principa **fundamentālo raksturu**. Eiropas Tiesa to skaidro ar konkrētā principa īpašu saistību ar Līguma bij. 113. pantā lietoto atsauci uz vienotiem principiem un Līguma I daļas, kas veltīta principiem, virsrakstu³³. Šādi ES jau sākotnēji ņēma vērā iespējamās grūtības principa ieviešanā, novērtēja nepieciešamību normas iekļaut visaugstākā līmeņa dokumentā. Eiropas Tiesa uzsvēra, ka gadījumā, ja vienādas samaksas par to pašu vai vienādas vērtības darbu

konceptija būtu vājināta tikai līdz vājas vispārējas deklarācijas līmenim, tad netieši tiktu ietekmēts (mazināts) arī Eiropas Kopienas pamats un tās iekšējo attiecību saskaņotība³⁴.

Eiropas Tiesa atzina, ka Līguma bij. 119. pants ir piemērojams valsts institūciju darbā un tas attiecas uz visiem līgumiem, kuru uzdevums ir regulēt kolektīva darbu, kā arī uz līgumiem starp indivīdiem. Svarīgi uzsvērt, ka Līguma bij. 119. pants (pēc Amsterdamas 142. pants) ir tieši piemērojams dalībvalstīs, tādēļ tas rada arī personu individuālas tiesības.

Lai harmonizētu dalībvalstu likumus attiecībā uz vienlīdzīgas darba samaksas principu, pamatojoties uz koncepciju par vienādu samaksu atbilstoši Līguma bij. 119. pantam (tagad 141. pants), Eiropas Padome 1975. gadā pieņēma direktīvu 75/117/EEK *par dalībvalstu likumu tuvināšanu attiecībā uz vienādas darba samaksas principa piemērošanu vīriešiem un sievietēm*³⁵ (turpmāk direktīva 117). Direktīva 117 paredz jebkādas darba samaksas diskriminācijas aizliegumu sakarā ar personas dzimumu par tādu pašu vai vienādas vērtības darbu³⁶. Eiropas Tiesa jautājumā par Līguma bij. 119. panta un direktīvas 117 jomu juridiskā spēka attiecībām noteica, ka direktīva 117 nekādā mērā neierobežo Līguma bij. 119. pantā noteiktā vienādas darba samaksas principa piemērošanu un arī tā tiešo spēku. Tā ir sekundārās likumdošanas pasākums, lai veicinātu valstu aktivitātes darba samaksas vienlīdzības jomā, precizējot atsevišķus jautājumus un akcentējot vairākus jautājumus, lai uzlabotu to darbinieku juridisko aizsardzību, kuri varētu būt cietuši sakarā ar izvairīšanos piemērot vienlīdzīgas samaksas principu, ko nosaka Līguma bij. 119. pants³⁷.

Eiropas Tiesa akcentēja, ka direktīva 117 īpaši ierobežo netiešas diskriminācijas formas, nespēj mazināt Līguma bij. 119. panta spēku, kā arī nevar pārveidot tā spēkā stāšanās laiku³⁸ un īpaši nosaka apstākļus darba klasifikācijas sistēmas piemērošanai samaksas noteikšanā³⁹.

Direktīva īpaši akcentē nepieciešamību attīstīt uzlabotus darba apstākļus, lai radītu iespēju to harmonizācijai, papildina koncepcijas atsevišķas detaļas⁴⁰. Tieši darba apstākļu uzlabošana, ja tiek ievērots vienlīdzīgas darba samaksas princips, ir ļoti nozīmīgs konceptuāls risinājums darba tiesisko attiecību jomā. Šādi tiek izslēgts vai vājināts darba vides nelabvēlīgs elements, ko veido darba devēja nevienlīdzīga attieksme pret personu grupu vai konkrētu darbinieku. Attieksme pret darbinieku un viņa darba rezultātu ietekmē darbinieka interesi par darbu, veido personiskus atklātus vai slēptus konfliktus kolektīvā, savukārt problēmu izlīdzināšanās pozitīvi ietekmē darba rezultātu. Diemžēl attieksmi pret darbinieku parasti kļūdaini neuzskata par darba apstākli, bet par no darba tiesiskām attiecībām atdalītu nemaināmu un pat neapspriežamu darba piedevu.

3. Vienlīdzīgas darba samaksas kritērijs – tāds pat darbs vai vienādas vērtības darbs

Ar Amsterdamas līgumu Līguma 141. (bij. 119.) pantā sākotnēji noteiktais vienādas samaksas princips par tādu pašu darbu tika īpaši papildināts, iekļaujot tajā nosacījumu – “vienādas vērtības darbs” Šādi Līgumā ietvertās normas tika tuvinātas SDO Konvencijā Nr. 100 dotajai izpratnei par darbu salīdzināmo vērtību⁴¹. Tādēļ jāņem

vērā, ka pēc Amsterdamas līguma spēkā stāšanās Kopienas primārie tiesību akti nosaka vienādās darba samaksas principu, ietverot gan “tādu pašu darbu”, gan arī vienādu samaksu par “vienādās vērtības darbu” (“vienādās vērtības darbs” atsevišķos ES dokumentu tulkojumos latviešu valodā tulkots kā “vienādi vērtīgs darbs”⁴². Darba likuma 60. pantā “Vienlīdzīga darba samaksa” 1. daļā precizēts “darba samaksa par tādu pašu vai vienādās vērtības darbu”⁴³, kas likumā nosaka lietojamo terminu).

Jēdziens “tāds pat darbs” vienkāršotā veidā saistāms ar divu (vai vairāku) darbinieku vienādu darba *funkciju* veikšanu – saistībā ar to pašu amatu, tajā pašā uzņēmumā, vienlaicīgi vai citā laikā, kā arī, darbu salīdzinot ar iepriekšējo darbinieku, kas veica šo darbu. Visas funkcijas sākotnēji grupē pa amatiem, kas klasificēti noteiktā sistēmā – Profesiju klasifikatorā⁴⁴. Tomēr jebkurš darbs (amats), kas saskaņā ar Profesiju klasifikatoru *vispārēji* atbilst vienādām pazīmēm, nevar automātiski tikt uzskatīts par **to pašu darbu** vienādās darba samaksas principa izpratnē, jo katra darbinieka konkrētās funkcijas institūcijā to sarežģītības pakāpe, darba apjoms, darba apstākļi atšķiras. Konkrētā darba būtība un funkcijas noteiktas amatu aprakstā, dienesta instrukcijā, rīkojumos un citos tiesību aktos, kā arī faktiskajos apstākļos.

Vispārīgais amatu un attiecīgi darba samaksas sadalījums valstī tiek veikts pēc institūcijas darbības veida (iestāde, uzņēmums, civildienests, nozare), nosakot darbinieku amatu kvalifikācijas kategorijas, vispārīgās prasības to noteikšanai un kategorijām atbilstošās mēneša amatalgas (algas, algu likmes). Tomēr Eiropas Tiesa komentēja⁴⁵, ka arī gadījumā, ja darbinieki veic vienas kvalifikācijas kategorijas un viena nosaukuma darbus, tomēr nevar automātiski uzskatīt, ka salīdzināmie darbinieki *veic to pašu darbu*. Formāla darba atbilstība un sakritība pēc attiecīgajā shēmā noteiktās klasifikācijas pati par sevi nav pietiekams pamats, lai secinātu, ka darbinieki veic to pašu darbu, jo atbilstība pēc formālas shēmas ir tikai viens no indikatoriem, ko prasa vienlīdzīgas darba samaksas princips. Šāds Tiesas secinājums ir pilnībā pamatots, jo izslēdz automātisku darbu pielīdzināšanu tikai pēc formālām pazīmēm (vispārīgām shēmām), bet tiek uzsvērta nepieciešamība veikt katra atsevišķā darba analīzi un salīdzināšanu pēc individuāliem rādītājiem un faktiskajiem apstākļiem. Lai noteiktu, vai dažādas personas faktiski veic to pašu (vai citādi salīdzināmu darbu), tas ir, nosakot, vai tās atrodas salīdzināmās situācijās, formālas darba samaksas klasifikācijas sistēmas piemērošana neizslēdz arī citu faktoru esamību, kas pierāda faktiski veikto darbu atšķirības (funkcijas – amata apraksti, dienesta instrukcijas, rīkojumi, līgumi)), kā arī citi svarīgi faktori – darbiniekam uzticētā darba raksturs, apmācības prasība, darba apstākļi, kuros darbu faktiski veic. Tādēļ katra darba devēja uzdevums ir iespējami precīzi formulēt konkrētas funkcijas, uzdevumus, lai, veicot salīdzināšanu, varētu konstatēt darba salīdzināmo vērtību (identitāti). Arī pašam darbiniekam ir tiesības prasīt darba devējam vai kompetentai institūcijai izvērtēt viņa amata aprakstu vai citā dokumentā ietverto darba aprakstu un citus apstākļus, lai veiktu darbu salīdzināšanu (noteiktu darba salīdzinošo vērtību).

Vienādās vērtības darbs. Lai sasniegtu Līguma 141. panta (bij. 119. panta) mērķi – jebkādas ar darbinieka dzimumu saistītas diskriminācijas novēršana uz visiem darba samaksas aspektiem, direktīva 117. terminā “tāds pat darbs” ietvēra gadījumu, kad

tiek veikts arī “darbs, kuram ir vienāda vērtība” jeb “vienādas vērtības darbs”, tomēr direktīva nesniedza tā skaidrojumu.

Tikai, apzinoties šī jēdziena jēgu, noskaidrojot vienādas vērtības darba kritērijus un to noteikšanas mehānismu, var izprast šī jēdziena juridisko saturu. Bet tas vienmēr ir bijis problemātisks uzdevums. Acīmredzot tieši šo iemeslu dēļ direktīva 117 sākotnēji tikai deklaratīvi bez skaidrojuma papildus ieviesa niansētu terminu – “vienādas vērtības darbs”. Eiropas Komisija tikai 1994. gadā īpašā Memorandā par vienādu samaksu par vienādas vērtības darbu ietvēra šī termina skaidrojumu⁴⁶. Memorands nosaka, ka vienādas samaksas koncepcija “par vienādas vērtības darbu” nozīmē, ka gadījumos, ja sieviete veic darba uzdevumus, kas ir tikpat nepieciešami, pieprasīti kā vīrieša darba pienākumi, pat, ja šis darbs ir atšķirīgs, tad viņai ir jāsaņem tāda pati darba samaksa un citi labumi, ja vien nav kādi citi attaisnojoši iemesli, lai pamatotu konkrētās darba samaksas atšķirības. Princips, kas nosaka vienādu samaksu par vienādas vērtības darbu, ir paredzēts, lai izlīdzinātu un novērstu atsevišķu darbu, ko veic sievietes, nenovērtēšanu, ja konkrētais veiktais darbs tiek raksturots kā tikpat pieprasīts, sabiedriski nepieciešams kā citi darbi, ko vairāk veic vīrieši⁴⁷.

Starptautiskā Darba organizācija konvencijā Nr. 100 un rekomendācijā Nr. 90 uzsvēra, ka nepieciešami noteikti standarti, lai saskaņā ar objektīviem kritērijiem noteiktu darbu savstarpēji salīdzinošo vērtību. Tieši ar objektīviem kritērijiem noteiktai darba vērtībai jābūt par pamatu samaksas atšķirību noteikšanai, *objektīvi* novērtējot darbu salīdzinošo nozīmīgumu⁴⁸. SDO jau sākotnēji uzsvēra, ka vienlīdzīga samaksa par vienādas vērtības darbu tikai tad ir pilnvērtīga, ja eksistē mehānisms, lai objektīvi novērtētu darbu vērtību⁴⁹. Šī mehānisma indikatoru atlase turpinās nepārtraukti. SDO sākotnēji ieteica izdalīt trīs posmus: 1) atskaites amatu atlase; 2) faktoru izstrāde un to vērtējums; 3) darba novērtēšanas organizācijas jautājumi⁵⁰. Jāuzsver, ka faktoru izstrāde ir posms, kurš ietver visvairāk neskaidrības, jo faktoru formulējums un atlase vienmēr satur indivīda subjektīvu vērtējumu par konkrēto jautājumu.

Lai veiktu darbu objektīvu salīdzināšanu, Eiropas Tiesa izskaidroja, ka ar vienādas vērtības darbu saprotams darbs (darbi), kuram raksturīgas līdzīgas pazīmes, kuras var noteikt, konkrēti novērtējot un salīdzinot konkrētos darbus, ko veic abu dzimumu darbinieki tajā pašā organizācijā vai institūcijā⁵¹. Strīda gadījumā darbu vienādu vērtību konstatē nacionālā tiesa, salīdzinot darbus un konstatējot, vai tiem ir vienāda faktiskā vērtība.

Jāuzsver, ka Eiropas Tiesas piedāvātais vienādas vērtības darba skaidrojums ir ļoti vispārīgs, jo jēdziens “līdzīgas pazīmes” ietver plašu interpretāciju, tādēļ daļēji izslēdz nepieciešamo prasību par objektivitāti, jo pieļauj atlasīt tikai atsevišķu pazīmi (kritēriju), kas konkrētajā gadījumā ir izdevīgi noteikta viedokļa aizstāvībai. Un otrādi, tas pieļauj praksē atlasīt kritērijus arī tā, lai izslēgtu iespēju atzīt darbu vienādu vērtību. Šādi prasība par objektivitāti praksē vienmēr ietver arī subjektīvo. Eiropas Tiesa jau 1976. gadā lietā *Defrenne*⁵² izteica viedokli, ka arī Kopienai nepieciešams precizēt šo vispārīgo kritēriju. Eiropas Tiesa norādīja, ka, iespējams, vienādas samaksas principa ieviešana, lai novērstu tiešu vai netiešu darba samaksas diskrimināciju, skar ne tikai atsevišķus uzņēmumus, bet būtībā šis princips attiecas kopumā arī uz *visām*

ražošanas nozarēm un ekonomisko sistēmu un var ietvert tāda kritērija izstrādāšanu, kura ieviešana prasa pieņemt attiecīgus pasākumus Kopienas līmenī.

Jāuzsver, ka šobrīd minētā kritērija formulēšana Eiropas Savienības institūcijās nav finalizēta. Eiropas Padome 2001. gada decembrī akceptēja tikai Eiropas Komisijas sagatavotos kvalitatīvos un kvantitatīvos indikatorus vienlīdzīgas darba samaksas principa ieviešanai (darbinieku proporcijas, darba samaksas proporcijas kopējās darba samaksas ietvaros, proporcijas, ko veido vecums un izglītība, darba samaksas atšķirības darbos, kuros koncentrēts sieviešu darbs, nepilna laika nodarbinātības indikatori u.c.)⁵³. Minētie indikatori paredzēti pārraudzības un caurskatāmības mehānisma nodrošināšanai kā principa ieviešanas pārraudzības procesa nodrošināšanas problēmjautājumi, kas raksturo samaksas atšķirību veidošanās būtību, bet tie neatspoguļo nekādus precizējumus, kas saistīti ar augstāk minēto kritēriju izvēli.

Tajā pašā laikā ir skaidrs, ka ar viena kritērija izstrādi jautājumu par atsevišķu darbu salīdzināšanu nevar pilnībā atrisināt. Šeit ir nepieciešams izstrādāt kritēriju sistēmu, kas pamatojas uz augstāko politisko lēmumu par vērtību (faktoru), kuram sabiedrībā piešķirama noteicošā loma vienādas vērtības darba noteikšanā. Kritērija izstrāde un noteikšana vispirms saistāma ar sabiedrības sociāli politiskās konceptuālās nostādnes izstrādi un pieņemšanu, nosakot, kas ir konkrētās sabiedrības sociālās attīstības prioritātes. Šo konceptuāli atzīto kritēriju varētu apzīmēt par augstāko kritēriju jeb ģenerālkritēriju, no tā atvasināt kritēriju sistēmu, lai šādus kritērijus varētu piemērot gan publiskās institūcijās, gan privātajos uzņēmumos, kuros ir liela funkcionāla daudzveidība. Šāda kopēja (sociālā) kritērija piemērošana ir īpaši atbalstāma Latvijas apstākļos, kad ekonomisku iemeslu dēļ daudziem darbiem, kuros strādā galvenokārt sievietes, ir noteikts ļoti zems atalgojums.

Direktīva 117 tās pieņemšanas laikā 1975. gadā galvenokārt saistījās vienīgi ar darba tiesiskām attiecībām un bija paredzēta vienlīdzīgas darba samaksas aizsardzībai personām, kas strādā maksas darbā. Nopietnas pārmaiņas konceptuālā jautājuma izpratnē sākās ar brīdi, kad tika ieviests termins "vienlīdzīga samaksa par *vienādas vērtības darbu*" Ar šī termina ieviešanu darba samaksa netika vairs aplūkota tikai saistībā ar personu maksas darbā, bet arī saistībā ar *jebkura* paveiktā sabiedrībai nepieciešama darba sabiedrisko vērtību. Šī attīstītā vienādās darba samaksas koncepcija pakāpeniski radīja pamatu, lai jautājumu par sabiedriski nozīmīgu vērtību salīdzināšanu pārņemtu arī uz vīriešu un sieviešu dažādo atbildību darbā un ārpus darba. To veicināja koncepcijas par *vienādas vērtības darba* ieviešanu ietvaros uzsāktais dialogs par darbā un mājas pienākumu veikšanā izlietoto personisko un sabiedrisko resursu un to vērtību salīdzināšanu, atzīšanu un vienādu novērtēšanu.

Eiropas Tiesa noteica, ka jēdzieni "tāds pat darbs" (angl. – "*the same work*" "*the same job*") un vienādas vērtības darbs Līguma bij. 119. panta un direktīvas 117. panta izpratnē pēc sava rakstura ir veikta darba **kvalitāti** raksturojoši jēdzieni un tie ir saistāmi vienīgi ar **faktiski** paveiktā darba raksturu⁵⁴. **Paveiktā darba kvalitāte** ir būtiska pazīme, kas raksturo veikto darbu un tā vērtību – tieši par atbilstošo darba kvalitāti darbinieki saņem noteiktu samaksu (tajā skaitā arī piemaksas, prēmijas)⁵⁵.

Tomēr Eiropas Tiesa uzsvēra, ka, lai gan darba kvalitāte ir īpaši svarīgs darba samaksas priekšnoteikums, tomēr, noslēdzot darba līgumu (pieņemot darbā), nav pieļaujams kādam no darbiniekiem jau sākotnēji noteikt zemāku atalgojumu (salīdzinot viņu ar cita dzimuma darbinieku), sākotnēji samazinot viņa darba samaksu (piemēram, nosakot zemāku piemaksu nekā citam darbiniekam, kas veic tādu pašu darbu, ja darbinieku dienesta pienākumi ir vienādi), uzskatot, ka konkrētais darbinieks it kā veiks sliktākas kvalitātes darbu. Zemākas samaksas (piemaksu vai citu samaksas komponentu) sākotnēja noteikšana darba līgumā it kā par *iespējami* sliktākas kvalitātes darbu vai zemāku darba intensitāti nepārprotami pārkāpj vienādas samaksas principu un ir tieša diskriminācija.

Šis Eiropas Tiesas viedoklis pamatots ar to, ka darba devēja sākotnējais subjektīvais vērtējums par darbinieku var būt kļūdainais. Darba devēja interesēs ir veicināt darbinieka ieinteresētību un centību darba iemaņu apguvei, ko var realizēt, nosakot pārbaudes laiku vai maksājot prēmijas par labu darbu. Tomēr darba devējs nekādā gadījumā nevar pamatot savu pieņēmumu par darba izpildes iespējamo kvalitāti ar personas piederību pie noteikta dzimuma. Tiesa noteica, ka šis darbinieka individuālās vērtības ir konstatējamas un pierādāmas tikai pēc darba izpildes (darba izpildes laikā) un novērtēšanas. Tādēļ darba devēja pieņēmumi attiecībā par tām sākotnēji nedrīkst ietekmēt kādu no samaksas komponentiem pie vienādiem nosacījumiem, un pie vienādiem nosacījumiem nav nekāda pamata darbinieku salīdzināt ar cita dzimuma darbinieku. Eiropas Tiesa īpaši uzsvēra, ka nekādā ziņā nav atzīstams, ka sieviešu veiktais darbs vispārēji būtu uzskatāms par sliktākas kvalitātes darbu. Tādēļ, ja darbinieki ir vienādi kvalificēti un personai sākotnēji tiek noteikta zemāka darba alga nekā citai pretēja dzimuma personai, kas veic to pašu darbu vai vienādas vērtības darbu, un darba devējs samaksas atšķirības nevar pamatot ar objektīvi attaisnojamiem faktoriem, tad ir pamats uzskatīt, ka šī persona ir diskriminēta.

Vienlīdzīgas darba samaksas principa ietvaros jāpieņem, ka vienlīdzīga attieksme pret vienādi pēc formāliem rādītājiem klasificētiem darbiniekiem ietver izlīdzinājumu pēc vidējā rādītāja (piemēram, profesionālās sagatavotības sertifikāta ietvaros prognozējamā darba kvalitāte). Darba devēja viedoklis par darbinieku ietver subjektivitāti, jo tas veidojas no dažādiem avotiem: rekomendācijām, stereotipiem priekšstatiem un citiem no darbinieka neatkarīgiem apstākļiem. Tādēļ prasība, ka darba devējam pašam ir pienākums veikt patstāvīgu objektīvu darbinieka faktiski veiktā darba novērtējumu pēc reāli paveiktā darba rezultāta, ir taisnīga un atbalstāma. Ja darbinieks vai darbiniece, salīdzinot ar citu darbinieku (arī pretēja dzimuma darbinieku), darba līguma darbības laikā neparāda sākotnēji noteiktajam atalgojumam atbilstošu darba izpildes kvalitāti, tad darba devējam ir tiesības un, ievērojot principa būtību, pienākums piemērot darba tiesību aktos noteiktos pasākumus atbilstošas taisnīgas darba samaksas noteikšanai.

Koncepcija par vienādas vērtības darbu lielā mērā šobrīd saistās arī ar netiešās diskriminācijas novēršanu obligātos un sabiedrības attīstībai nepieciešamos mājas un aprūpes darbos. Sievietes bieži nevar strādāt pilna laika darbu, jo tieši viņas galvenokārt veic aprūpes darbus. Mita Kenerova uzsver, ka iemesli, kuru dēļ sabiedrības daļa – galvenokārt, sievietes, biežāk strādā mazāk apmaksātu darbu, nevar tikt konstatēti,

neņemot vērā viņu mājas un bērnu aprūpes lomu. Savukārt, ja sabiedrībā netiek atzīta sieviešu neapmaksātā un aprūpes darba sociālā un ekonomiskā loma, darba tirgus saglabā nekustīgu un sadalītu raksturu un tradicionālos priekšstatus⁵⁶.

Diemžēl, darbiniecēm ar bērniem tiek piemēroti īpaši nelabvēlīgos noteikumi – viņas zaudē profesionālās karjeras izaugsmē, darba samaksā, rezultātā arī saņem mazāku pensiju. Arī vīrieši, kuri iesaistījušies bērnu audzināšanā, pielāgojot tam profesionālās karjeras jautājumus, sabiedrībā vēl netiek pietiekami morāli atbalstīti, jo tiek apšaubīta viņu attieksme pret darbu kā pret vērtību. Darbaspējīgo iedzīvotāju skaits Latvijā pakāpeniski samazinās⁵⁷. Šādi veidojama sabiedrisko attiecību kompleksa izpratne, kurā līdzsvarojami indivīda profesionālās karjeras (darba dzīves) un personiskie elementi, atbilstoši sociālās sistēmas komponenti, darba tiesisko attiecību elementi – diskriminācijas izslēgšana darba tiesiskajās attiecībās, tajā skaitā atlases kritērijos, darba apstākļos, kā arī, nosakot vienlīdzīgu darba samaksu.

Vienādas vērtības darba kritēriji jebkurā sabiedrībā, arī Latvijā, vienmēr būs visplašāko diskusiju priekšmets, stereotipu gaismā tas akcentēsies, salīdzinot sieviešu un vīriešu veikto atšķirīgo darbu vērtību. Diemžēl, šāda diskusija Latvijā vēl nav aizsākta. Tajā pašā laikā tā ir diskusija par to, cik lielā mērā sabiedrība apzinās aprūpes, apkalpojošo darbu nozīmību, tā ir diskusija arī par speciālista, izpildītāja līmeņa darba vērtējumu, par publiskā (valsts) sektora un privātā sektora darba vērtību, salīdzinot mazāk apmaksātos valsts darbus ar sabiedrībā augstāk vērtētiem (apmaksātiem) darbiem privātajā sektorā.

Latvijai tā galvenokārt ir diskusija par to, vai sabiedrība novērtē jaunās paaudzes lomu sociālās drošības procesu nodrošināšanā, vai tiek novērtēts darbs jaunās paaudzes audzināšanā, aprūpē, vai visas materiālās un sociālās problēmas ir jāuzņemas vienīgi bērna vecākiem, sievietei, zaudējot profesionālās karjeras veidošanā, kā arī, saņemot mazāku darba samaksu un pensiju.

Kā nodrošināt vienlīdzīgu samaksu par vienādas vērtības darbu jeb dažādu darbu vienādas vērtības atzīšanu. Tas ir viens no vienlīdzīgas darba samaksas principa ieviešanas pamatjautājumiem. Ņemot vērā direktīvu ieviešanas mehānismu, vienlīdzīgas darba samaksas principa piemērošana realizējama ar tādiem līdzekļiem, ko katra valsts atzīst par pieņemamiem šī principa ieviešanai. Tieši katras valsts noteiktā darba novērtēšanas kritēriju sistēma (metodes), kā arī izvēlētie konkrētie piemērojami kritēriji atsevišķā nozarē, uzņēmumā šobrīd ir vienlīdzīgās darba samaksas noteikšanas un nodrošināšanas pamatelements. Šai sistēmai, savukārt, jāatbilst noteiktām prasībām: **pamatotībai, objektivitātei, proporcionālībai, taisnīgam un citiem principiem.** Daudzās valstīs šīs sistēmas pamatā ir darba klasifikācijas sistēmas. Tomēr darba klasifikācijas sistēmas, lai gan tās īpaši minētas direktīvā 117, ir tikai viena no daudzām faktiski iespējamām metodēm, lai noteiktu un nodrošinātu vienlīdzīgu samaksu par darbu, kam ir vienāda vērtība⁵⁸. Eiropas Tiesa skaidri precizēja, ka gadījumā, ja darba klasifikācijas sistēma netiek piemērota, tad tas nevar būt attaisnojums, lai noliegtu personas tiesības uz vienādu samaksu par vienādas vērtības darbu, jo tas ir pretrunā ar Līguma 141. pantu (bij. 119. pantu) un direktīvu 117.

Savukārt, minētā direktīva uzsver, ka, piemērojot darba klasifikācijas sistēmu samaksas noteikšanā, ir nepieciešams nodrošināt, ka attiecīgā klasifikācijas sistēma ir balstīta uz vienādiem kritērijiem, lai izslēgtu jebkuru diskrimināciju⁵⁹. Tieši valsts atbild par to, lai principa, kas minēts arī Līguma 141. pantā (bij. 119. pantā) un direktīvā 117, mērķa ieviešana tiktu nodrošināta ar likumu, noteikumiem un ar administratīviem aktiem, garantējot personu aizsardzību pret pārkāpumiem arī tad, ja nav klasifikācijas sistēmas vai tā netiek piemērota.

Eiropas Tiesa akcentēja, ka valstij ir jānodrošina darbiniekam tiesības prasīt attiecīgā institūcijā, lai tiktu pierādīts, ka konkrētajam viņa veiktajam darbam ir vienāda vērtība salīdzinājumā ar citu darbu. Savukārt, gadījumā, ja tiek konstatēts, ka darbiem piešķirama vienāda vērtība, tad aizskartajai personai ir nodrošināmas tiesības, kas noteiktas saskaņā ar Līgumu un minēto direktīvu, ja ir institūcijas, kurai piešķirta šāda kompetence, saistošs lēmums. Eiropas Tiesa uzsvēra, ka jebkura darbu salīdzināšanas un novērtēšanas sistēma, kas izslēdz šo iespēju, izslēdz Līguma mērķu sasniegšanu⁶⁰ un ir uzskatāma par vienādās darba samaksas principa pārkāpumu.

Latvijas apstākļos problēmu rada darba samaksas noteikšanas kārtība privātajā sektorā, kur ir vietējs, slēpts (arī nelikumīgs) darba samaksas noteikšanas veids. Tas, vai privātajā uzņēmumā darbojas klasifikācijas sistēma, šobrīd ir sociālā dialoga uzdevums. Šajā procesā jāiesaistās katram darba devējam, darbiniekam, darbinieku pārstāvības institūcijām. Problēma ir arī jautājums par institūcijas, kas veic darbu oficiālo salīdzināšanu, kompetenci.

Latvija ir uzsākusi vienotas darba samaksas sistēmas izveidi, kuru veido Darba likuma normas darba samaksas jautājumos, Ministru kabineta tiesību akti, koplīgumi, darba līgumi. Ministru kabineta noteikumi par atsevišķu nozaru (jomu) darbinieku darba samaksu piemērojami neatkarīgi no personas dzimuma un neietver tiešu dzimuma diskrimināciju. Tomēr jāatzīst, ka pašreizējos apstākļos darba samaksas sistēmas komponentu faktiskā ietekme darbojas mazāk labvēlīgi nozarēs un amatos, kuros vairāk nodarbinātas sievietes. Joprojām ir aktuāls jautājums par amatalgas iespējamām robežām, dažāda veida piemaksu noteikšanu. Īpaši jāuzsver piemaksas par izdienu, jo tās nosaka nozarēs, kur dominē vīriešu darbs (aizsardzība, iekšlietas), turpretim sievietes darbam raksturīgās nozarēs šādas piemaksas parasti nav paredzētas.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

Lesers B. Latvija un ES integrācija. Konceptuāls pārskats. Grām.: *Latvija un Eiropas Savienība* / Redaktors B.Lesers. Baltic Economic Management Training Programme. Halifax, Canada, Valsts Administrācijas skola, 2000, 2. lpp.

Par dalībvalstu likumu tuvināšanu attiecībā uz vienādas darba samaksas principa piemērošanu vīriešiem un sievietēm: Eiropas Padomes 1975. gada 10. februāra direktīva Nr. 75/117/EEK. Grām.: *Svarīgākie Eiropas Savienības dokumenti Sociālajā aizsardzībā*. 1. grāmata. Consensus programme. Rīga, 1998, 17.–20. lpp.

- ³ Šumilo Ē. Latvijas intereses, iestājoties ES. Grām.: *Latvija un Eiropas Savienība* /Redaktors B. Lesers. Baltic Economic Management Training Programme. Halifax, Canada, Valsts Administrācijas skola, 2000, 51.lpp.
- ⁴ Šteinbuka Inna. Latvija ceļā uz ES: ekonomiskās politikas konverģence. Grām.: *Latvija un Eiropas Savienība* /Redaktors B.Lesers. Baltic Economic Management Training Programme. Halifax, Canada, Valsts Administrācijas skola, 2000, 73. lpp.
- ⁵ *Konsolidēts Eiropas Kopienas dibināšanas līgums un Nicas līgums*. Rīga: Tulkošanas un terminoloģijas centrs, 2001, 19. lpp.
- ⁶ Community Framework Strategy on Gender Equality (2001-2005) COM (2000) 335 final, elektroniskais resurss: http://europa.eu.int/comm/employment_social/equ_opp/strategy_en.html [12.04.2002].
- Par sociālo drošību: LR likums, pieņemts 1995. gada 7. septembrī, *Latvijas Vēstnesis*, 1995. g. 21. septembris.
- ⁸ *Konsolidēts Eiropas Kopienas dibināšanas līgums un Nicas līgums*. Rīga: Tulkošanas un terminoloģijas centrs, 2001, 111. lpp.
- ⁹ Par minimālās algas noteikšanu: Starptautiskās Darba Organizācijas 1970. gada 3. jūnija konvencija Nr. 131. Grām.: *Starptautiskās Darba Organizācijas konvencijas*. Rīga: LR Labklājības ministrija, 1994, 88.–91. lpp.
- ¹⁰ Piņķis O. Daudz bērnu ģimenes un to atbalstīšana Latvijā, *Tautas Labklājības Ministrijas Mēnešraksts*, 1938, augusts, Nr. 6, 515.–516. lpp.
- Mežgailis B, Zvidriņš P. *Padomju Latvijas iedzīvotāji*. Rīga: Liesma, 1973, 202.–203. lpp.
- Koncepcija dzimumu līdztiesības īstenošanai*. Labklājības ministrija, akceptēta LR Ministru kabinetā 2001. gada 16. oktobrī, 9. lpp.
- Koncepcija dzimumu līdztiesības īstenošanai*: akceptēta MK 2001. gada 16. oktobrī, 25. lpp. elektroniskais resurss: http://www.lm.gov.lv/pdf/strat_koncepc/konc_dzimumu_lidztie_itenohnai.pdf [10.10.2002.]
- ¹⁴ Neimane A. *Dzimums un tautas attīstība Latvijā*. Rīga: UNDP, 1999, 13. lpp.
- ¹⁵ United Nations Expert Group on Women and Finance. Convened by Women's World Banking. Women's World Banking, 1994, p.1. [b.i.]
- A code of practice on the implementation of equal pay for work of equal value for men and women. Communication from The Commission. COM(96) final Brussels, 17.07.1996. *Employment and Social affairs*. European Commission. Office for Publications of the European Communities. L-2985 Luxembourg, p. 5.
- Anker R. *Gender and Jobs. Sex segregation of occupations in the world*. International Labour Office. Geneva, 1998, pp. 6-7.
- Sociālais ziņojums 2001*. Labklājības ministrija. Rīga, 2001, 115.lpp. elektroniskais resurss: http://www.lm.gov.lv/pdf/Soc_Zinojumi/SocZin_2001_lat.pdf [15.10.2002]
- Noteikumi par minimālo mēneša darba algu un minimālo stundas tarifa likmi: Ministru kabineta 2002. gada 28. maija noteikumi Nr. 215, *Latvijas Vēstnesis*, 2002. g. 30. maijs, 81.

- Anker R. *Gender and Jobs. Sex segregation of occupations in the world*. International Labour Office. Geneva, 1998, pp. 6–7.
- Rubery J. Women in the Labour Market: A Gender Equality Perspective, *OECD Working papers*, Vol. VI, 75, Paris, 1998, p. 21.
- ²² Low wages in the European Union. Eurostat Press Office /Fons Theis, Philippe Bautier, Anette Simes, *Eurostat News Release*, 94/2000, 3rd August. Luxembourg. elektroniskais resurss: <http://europa.eu.int/comm/eurostat/Public/datashop/print-product/EN?catalogue=Eurostat&product=3-03082000-en-ap-EN&mode=download> [10.10.2002].
- A Code of practice on the implementation of equal pay for work of equal value for men and women. Communication from The Commission. COM(96) final Brussels, 17.07.1996. *Employment and Social affairs*. European Commission. Office for Publications of the European Communities. L-2985. Luxembourg, 1996, p. 5.
- ²⁴ Turpat, 7. lpp.
- Antila J., Ylostalo P. *Working life barometr in the Baltic Countries 1999*. Labour policy studies, 214. Helsinki: Ministry of Labour, 1999, p. 92.
- ²⁶ A Code of practice on the implementation of equal pay for work of equal value for men and women. Communication from The Commission. COM(96) final Brussels, 17.07.1996. *Employment and Social affairs*. European Commission. Office for Publications of the European Communities Luxembourg, 1996, p. 7.
- Gabrielle Defrenne v Société anonyme belge de navigation aérienne Sabena, lieta 43/75 (1976) ECR 0455.
- ²⁸ Turpat.
- ²⁹ Конвенция о равном вознаграждении мужчин и женщин за труд равной ценности Конвенция и рекомендации, 1919-1956, том 1, *Международная Организация Труда*, стр. 1034-1038.
- ³⁰ Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000/c 364/01), *Official Journal of the European Communities*, 18.12.2000, C 364, p. 13.
- Franssen E., Meertens M. *Overview of EC – Legislation and Case law with regard to equal treatment of men and women*. EU Standards on Gender Equality: Informative International Conference ZZ-9505-01-32-001, Technical Report, 12–14 June Brussels, 1997, pp. 8–23.
- ³² Gabrielle Defrenne v Société anonyme belge de navigation aérienne Sabena, lieta 43/75 (1976) ECR 0455.
- Turpat.
- Turpat.
- Official Journal of the European Communities*, J L 45, p. 19.
- Franssen E., Meertens M. *Overview of EC – Legislation and Case law with regard to equal treatment of men and women*. EU Standards on Gender Equality: Informative International Conference ZZ-9505-01-32-001, Technical Report. Brussels, 1997, p. 9.
- Gabrielle Defrenne v Société anonyme belge de navigation aérienne Sabena, lieta 43/75 (1976) ECR 0455.
- Turpat.

- ³⁹ J. P. Jenkins v Kingsgate (Clothing Productions) Ltd, lieta 96/80 (1981) ECR 0911.
- ⁴⁰ Gabrielle Defrenne v Soci t  anonyme belge de navigation a rienne Sabena, lieta 43/75 (1976) ECR 0455.
Конвенция о равном вознаграждении мужчин и женщин за труд равной ценности Конвенции и рекомендации, 1919–1956, том 1, *Международная Организация Труда*, стр. 1034–1038.
- ⁴² Konsolidēts Eiropas Kopienas dibināšanas līgums un Nicas līgums. Rīga: Tulkošanas un terminoloģijas centrs, 2001, 111. lpp.
Darba likums: LR likums, 60. pants, *Latvijas Vēstnesis*, 2001. g. 20. j n., 22. burtnīca.
- ⁴⁴ Par profesiju klasifikatora apstiprināšanu: LR Labklājības ministrijas 1998. gada 9. oktobr r kojums Nr. 246, *Latvijas Vēstnesis*, 1998. g. 21. oktobris, 299/304.
- ⁴⁵ Susanna Brunnhofer v Bank der Osterreichischen Postsparkkasse, lieta 381/99 (2001), ECR I-04961.
- ⁴⁶ Memorandum of the Commission regarding equal pay for work of equal value, COM (94) 6 final. Brussels, 24 June 1994.
Franssen E., Meertens M. *Overview of EC – Legislation and Case law with regard to equal treatment of men and women*. EU Standards on Gender Equality: Informative International Conference ZZ-9505-01-32-001, Technical Report. Brussels, 1997, p. 16.
- ⁴⁸ *Equal remuneration for men and women workers of equal value*. Report V(1), International Labour Conference, 33rd Session. Geneva, 1950, p. 94.
Job evaluation. International Labour Office. Geneva, 1986, p. 131.
- ⁵⁰ Turpat, 132. lpp.
Macarthy’s Ltd v Wendy Smith, lieta 129/79 (1980) ECR 01275.
- ⁵² Gabrielle Defrenne v Société anonyme belge de navigation aérienne Sabena, lieta 43/75 (1976) ECR 0455.
- ⁵³ 2392nd Council meeting – Employment and Social Policy, Brussels, 3 December 2001, 14762/01 (Presse 451); resurss internetā: [http://ue.eu.int/pressdata/en/lisa/Doc.692/6pdt.\[11.11.2002\]](http://ue.eu.int/pressdata/en/lisa/Doc.692/6pdt.[11.11.2002]).
- ⁵⁴ Macarthy’s Ltd v Wendy Smith, lieta 129/79 (1980) ECR 01275 un Gisela Rummler v Dato-Druck GmbH, lieta 237/85 (1986) ECR 02101.
- ⁵⁵ Specialarbejderforbundet i Danmark v Dansk Industri, formerly Industriens Arbejdsgivere, acting for Royal Copenhagen A/S, lieta 400/93 (1995) ECR I-1275 un citas.
- ⁵⁶ Castle-Kanerova M. *EC Equality directives - direct and indirect discrimination*. EU Standards on Gender Equality: Informative International Conference ZZ-9505-01-32-001. Technical Report. Brussels, 1997, p. 27.
Eglīte P. Par to, lai katra darba m zs būtu garāks un pilnv rt g ks, *Latvijas Vēstnesis*, 2001. g. 22. decembris, 187, 1. un 2. lpp.
- ⁵⁸ Commission of the European Communities v United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, lieta 61/81 (1982) ECR 2601.
- ⁵⁹ Commission of the European Communities v United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, lieta 61/81 (1982) ECR 2601.
- ⁶⁰ Turpat.

Vēbers J. *Laulību ligumi. Grām.: Latvijas Republikas Civillikuma komentāri. Ģimenes tiesības.* Rīga, 2000, 161. lpp.

⁴¹ Vēbers J. *Laulību ligumi. Grām.: Latvijas Republikas Civillikuma komentāri. Ģimenes tiesības.* Rīga, 2000, 162. lpp.

⁴⁵ Vēbers J. *Laulību ligumi. Grām.: Latvijas Republikas Civillikuma komentāri. Ģimenes tiesības.* Rīga, 2000, 161. lpp.

Summary

The article deals with the origination of spouses' separate property institute and its development issues, as well as analyses the legal acts regulating spouses' property relations. The article also offers some conclusions about the Civil Law provisions regulating spouses' separate property as a part of the legal and contractual property relations system. The article distinguishes between the institutes of separate property and separately derived property and deals with the issues arising thereof, as well as offers solutions for introducing respective amendments to the Civil Law. As regulated by the Civil Law, there are significant differences between the status of spouses' separate property in the legal and contractual property relations system. The Civil Law of 1937 provided a more completed and detailed regulation of spouses' separate property. Therefore, the wording of some Articles of the 1937 Law deserves to be revived nowadays.

In case a spouse owns a property publicly registered in one spouse's name and acquired during the wedlock for the funds earned by one spouse with his/her independent work, or as a result of independent activities (and other personal belongings or items suitable for independent work), such property will not be regarded as a joint property (does not fall under part two Article 89 of the Civil Law), nor can it be approached as a separate property (does not fall under Article 91). It is separately derived property, which is not regulated by the Civil Law.

When a marital contract regarding segregation of property does not mean an ownership transfer: if prior to the marital contract the property has been registered in one spouse's name, the property in question shall remain registered in the same spouse's name. The contract may not provide that one spouse's separate property is transferred to the ownership of the other spouse, thus becoming his/her separate property: this would be in contradiction to Article 117 of the Civil Law.

The recommendations and amendments to the Civil Law are necessary in order to introduce a uniform understanding in Latvian judicial science and court practice in cases when a property has been registered in one spouse's name: then it may be either a joint or a separate property of the married couple. Practical solution of the issue is of paramount theoretical and practical significance.

Noziedzīga nodarījuma kriminālistiskās izpratnes problēmas

Elita Nimande

LU Juridiskās fakultātes Krimināltiesisko zinātņu katedras asistente, tālr. 7034552

Rakstā apskatītas teorētiskās problēmas, kas saistītas ar noziedzīga nodarījuma dažādiem aspektiem, to atšķirībām, īpašu uzmanību veltot noziedzīga nodarījuma kriminālistiskajam aspektam.

Atslēgvārdi: Kriminālistika, kriminālistiskais raksturojums, noziedzīgs nodarījums.

IEVADS

Dažādas noziedzīga nodarījuma definīcijas raksturo ne tikai teorētisko pieeju šā objekta izpētei. Tās arī norāda, cik tālu zinātnieki pavorizējušies faktu izpētē par šo objektu un cik lielā mērā radīti priekšnoteikumi teorijas izstrādāšanai, lai no vienota skatu punkta izpētītu gan objekta pašreizējo stāvokli, gan tā vēsturisko attīstību. Arī jautājums par noziedzīga nodarījuma kriminālistisko aspektu ir zinātnieku kriminālistu redzes lokā jau no kriminālistikas kā zinātnes attīstības pirmsākumiem.

Kriminālistikas kā zinātnes iedīgli (un sekojoši arī mēģinājumi formulēt kriminālistikas kā zinātnes izpētes sfēru) saskatāmi kriminālistikas pamatlicēja H. Grossa darbā, precīzāk darba 4. izdevumā "Pamācība tiesu izmeklētājiem kā kriminālistikas sistēma" (*Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik*. 1898. gads). Tajā pirmo reizi izmantots termins "kriminālistika". H. Gross norādījis, ka kriminālistikas pētīšanas sfērā ir noziedzīga nodarījuma izdarīšanas paņēmieni, un neviena cita zinātne ar šiem jautājumiem nenodarbojas.¹ Ņemot vērā tā laika idealistisko pasaules uzskatu un līdz mūsdienām uzkrāto pieredzi, saprotams, ka H. Gross kļūdījās, uzskatīdams noziegumu un tā izdarīšanas paņēmienus par kriminālistikas priekšmetu.

Vēlākajos gados kriminālistikas pētīšanas izpratne papildināta ar vairākām citām teorētiskām atziņām, kas atspoguļotas, galvenokārt, krievu kriminālistiskajā literatūrā, kurā kriminālistikas teorētiskā daļa tradicionāli labāk izstrādāta, piemēram, P. Ļubļinska, G. Mannsa, B. Šavera, A. Vinberga, G. Zuikova darbos.

Pētot Latvijā pieejamo Rietumvalstu kriminālistisko literatūru, secināms, ka kriminālistikas teorētiskajām problēmām īpaša uzmanība netiek pievērsta, tomēr atsevišķi kriminālistikas pētīšanas sfēras elementi tiek nosaukti, piemēram, noziedzīgu nodarījumu izdarīšanas paņēmieni, to pēdas, subjekts, cietušais; arī šo elementu savstarpējiem sakariem pievērsta samērā liela uzmanība.²

Noziedzīgu nodarījumu dažādu raksturojumu problēma

Lai izprastu noziedzīga nodarījuma kriminālistisko aspektu, būtu jāsāk ar noziedzīga nodarījuma izpratni. Literatūrā izteikts viedoklis, ka jēdziens "noziedzīgs nodarījums" ir krimināltiesību pamatjēdziens, un no krimināltiesībām atšķirīgs noziedzīga nodarījuma jēdziens nav iespējams.³ Piekrītot apgalvojumam par noziedzīgu nodarījumu kā krimināltiesību pamatjēdzienu, tomēr būtu jāprecizē, ka katras zinātnes izpētes sfērā iekļaujas zinātnes objekts un zinātnes priekšmets. Krimināltiesisko zinātņu kopīgais objekts ir noziedzīgs nodarījums, bet katrā no tām (krimināltiesībās, kriminālprocesā, kriminoloģijā, kriminālistikā utt.) tiek pētīts savs noziedzīga nodarījuma aspekts. Tā kriminālistikas objekts ir noziedzīgi nodarījumi, bet priekšmets – noziedzīgu nodarījumu izmeklēšana. Tādējādi pastāv nevis dažādi noziedzīga nodarījuma jēdzieni, bet gan dažādas – krimināltiesiskā, kriminoloģiskā, kriminālistiskā u.c. – noziedzīga nodarījuma izpratnes.⁴

Latvijas krimināltiesības, sākot ar 1845. gadu, atradušās tiešā Krievijas krimināltiesību ietekmē. 1933. gada Sodu likumā nosauktas divas nozieguma pazīmes – prettiesiskums un sodāmība. Savukārt, 1961. gada Latvijas PSR Kriminālkodeksa 7. pantā nosauktas četras svarīgākās jēdziena "noziegums" pazīmes: prettiesiskums, sabiedriskā bīstamība, vainīgums, sodāmība.

Pašreiz spēkā esošā Krimināllikuma 6. pantā nosauktas trīs noziedzīga nodarījuma pazīmes: prettiesiskums, vainīgums, sodāmība.

Kā redzams, Krimināllikuma tekstā izmaiņas skārušas ne tikai terminoloģiju (noziegums un kriminālpārkāpums pašreiz ir divi noziedzīga nodarījuma veidi), bet arī noziedzīga nodarījuma pazīmju legālo uzskaitījumu. Krimināltiesiskajā literatūrā jautājumā par noziedzīga nodarījuma pazīmēm nav vienota viedokļa: daļa tiesībzinātnieku uzskata, ka par Krimināllikuma 6. pantā nenorādīto "kriminālsodāma nodarījuma bīstamību nekādu šaubu nav"⁵, un tāpēc tā nav jānorāda Krimināllikumā kriminālatbildības pamata definīcijā. Pie tam Krimināllikuma grozījumu pretinieki atzīst, ka "nodarījuma kaitīgums ir svarīgākā kriminālatbildības pamata īpašība",⁶ tādējādi mēģinot ieviest jaunu terminu. Termins "kaitīgums" tika izmantots vēl apgaismības laikmetā, kad noziegums (pašreiz Latvijā spēkā esošajā likumdošanā – noziedzīgs nodarījums) tika definēts kā darbība, kas nodara sociālu kaitējumu,⁷ un sabiedrībai radītais kaitējums kļuva par nozieguma kritēriju un mēru.

Citi tiesībzinātnieki uzskata, ka Krimināllikums būtu jāgroza, papildinot noziedzīga nodarījuma definīciju ar trūkstošo pazīmi – sabiedrisko bīstamību, tādējādi jau pašā likumā skaidrojot kriminālnodarījuma būtību.⁸

Jāpiekrīt, ka sabiedriskā bīstamība tiešām būtu uzskatāma par neatņemamu noziedzīga nodarījuma pazīmi un norādāma Krimināllikumā, jo tas ļautu norobežot noziedzīgu nodarījumu no citiem tiesībpārkāpumiem, dotu iespēju skaidri saskatīt noziedzīgu nodarījumu klasifikācijas pamatu, kā arī ļautu izvairīties no negatīvas ietekmes uz krimināltiesisko doktrīnu. Bez tam būtu jāņem vērā, ka termins "sabiedriskā bīstamība" jau iesakņojies krimināltiesību zinātnē un līdz šim arī likumdošanā, tāpēc tā izslēgšana no likuma teksta nebūtu lietderīga.

Vācijas krimināltiesību zinātnē noziedzīgs nodarījums ir tā sastāvam atbilstoša, prettiesiska un vainojama darbība, krimināllikumā dots formāls noziedzīga nodarījuma definējums. Anglijas un Francijas krimināltiesībās likumdošanā noziedzīgs nodarījums netiek definēts. Vairāki Francijas juristi definē noziedzīgu nodarījumu, nosaucot tā pazīmes; tiesību teorijā pat nav vienotas noziedzīga nodarījuma izpratnes.⁹

Angļu amerikāņu krimināltiesībās nozieguma izpratnē ietverti divi elementi *actus reus* (objektīvais kritērijs) un *mens rea* (subjektīvais kritērijs).¹⁰

Pieejamajos rietumvalstu, kā arī atsevišķos Latvijas literatūras avotos, kuru nosaukums liek domāt par kriminoloģisku, kriminālprocesuālu vai kriminālistisku jēdziena "noziedzīgs nodarījums" skaidrojumu, minētais jēdziens raksturots no krimināltiesību viedokļa.¹¹

Arī kriminālprocesa zinātnes objekts ir noziedzīgs nodarījums, un tā pētīšanas aspekts ir pierādīšanas priekšmets vai, saskaņā ar Latvijas Kriminālprocesa kodeksa 47. pantu, krimināllietā pierādāmie noziedzīga nodarījuma apstākļi. Jautājumos par kriminālprocesuālās zinātnes objektu un priekšmetu vēl arvien notiek diskusijas.

Kriminoloģijas objekts ir noziedzība, bet tās pētīšanas aspekts – noziedzības cēloņi.

Savs noziedzīga nodarījuma izpētes aspekts ir arī tiesu psiholoģijā (noziedznieka, cietušā, liecinieka psiholoģija, procesa virzītāja psiholoģiskais raksturojums u. tml.), tiesu ētikā u. c.

Tādējādi noziedzīgs nodarījums ir sarežģīta sabiedriska parādība, kurai bez augstākminētajiem raksturojumiem neapšaubāmi iespējami arī citi raksturojumi, tai skaitā kriminālistiskais raksturojums.

Noziedzīgu nodarījumu kriminālistiskā definējuma problēma

Jautājumā par noziedzīga nodarījuma kriminālistisko aspektu ir vairāki viedokļi. Daļa zinātnieku kriminālistu uzskata, ka formulēt noziedzīga nodarījuma kriminālistisko definīciju nav iespējams.¹²

Tomēr, kā jau iepriekš minēts, katrā krimināltiesiskajā zinātnē tiek pētīts savs noziedzīga nodarījuma aspekts, un arī kriminālistikas ietvaros būtu jāmeklē tās noziedzīga nodarījuma pazīmes, kuras raksturotu tā kriminālistisko aspektu.

Daļa zinātnieku piedāvā noziedzīgu nodarījumu kriminālistiskā raksturojuma jēdzienu uzskatīt par izmeklēšanas metodikas teorētisko pamatu elementu,¹³ norādot, ka vairums autoru saista kriminālistisko raksturojumu jēdzienu ar atsevišķiem noziedzīgu nodarījumu veidiem; attīstoties noziedzīgu nodarījumu kriminālistiskajai izpratnei, kriminālistiskais raksturojums kļūs par sistematizētu kriminālistisko zināšanu par noziedzīgu nodarījumu elementu.¹⁴ Tādējādi izteikts otrs viedoklis – par noziedzīga nodarījuma kriminālistiskās izpratnes iespējamību.

Kriminālistiskajā literatūrā atrodami vairāki mēģinājumi formulēt noziedzīga nodarījuma kriminālistisko aspektu. Viens no pirmajiem to veicis kriminālists G. Gustovs, kurš uzskata, ka "noziegums – tā ir nosacīta situācija un tajā atspoguļojošā reāla, mērķtiecīga, ar noturīgu struktūru un iekšēju informativitāti apveltīta sistēma, kuras

rašanos likumdevējs cenšas novērst ar kriminālsoda draudiem".¹⁵ Daļa zinātnieku, uzskatot to par jaunu būtisku izpētes virzienu, kurā būtu jāapkopo zināšanas par visām kriminālistiski nozīmīgām noziegumu pazīmēm, norāda, ka noziegums jāapskata kā savdabīga, sarežģīta sistēma, kas kriminālistiskā izpratnē būtu "mērķtiecīgs, sociāli kaitīgs, ar likumu aizliegts, krimināli sodāms darbības veids, kuru nosaka nozieguma subjekta psihofizisko un sociāli iegūto īpašību un pazīmju mijiedarbība, kriminālās vides apstākļi un pirmskriminālās dzīves posms".¹⁶ Kā redzam, šajos formulējumos norādītas ne tikai noziedzīga nodarījuma kriminālistiskās, bet arī krimināltiesiskās un kriminoloģiskās pazīmes.

Noziedzīga nodarījuma kriminālistiskā raksturojuma elementu sastāvu un struktūru tiek piedāvāts izskatīt no cilvēka darbības teorijas viedokļa.¹⁷ Šī doma tālāk attīstīta un konkretizēta citu kriminālistu darbos, norādot, ka kriminālistiskās mācības par noziedzīgu nodarījumu pamatā būtu jāliek nozieguma subjekta mijiedarbības akti ar apkārtējo vidi (materiālās pasaules priekšmetiem un citiem cilvēkiem); noziegumu sagatavošanas, izdarīšanas un slēpšanas paņēmieni ir subjekta darbības paņēmieni.¹⁸ Noziedzīga nodarījuma spēja atspoguļoties apkārtējā vidē materiālo un ideālo pēdu veidā, kā arī tā izdarīšanas apstākļu izzināšanas iespēja pēc atstātajām pēdām būtu uzskatāma par pietiekamu, lai formulētu noziedzīga nodarījuma kriminālistisko izpratni, t.i., noziedzīgs nodarījums ir "ar krimināllikumu aizliegts nodarījums, kas atspoguļojas apkārtējā vidē un ir izzināms pēc tā atstātajām pēdām, kurām piemīt informativitāte par noziedzīga nodarījuma izdarīšanas apstākļiem".¹⁹

Noziedzīgu nodarījumu kriminālistisko pazīmju sistematizācijas problēma

Kriminālistikas literatūrā noziedzīgu nodarījumu no kriminālistikas viedokļa pieņemts raksturot, nosaucot tā pazīmes, kuru skaits gandrīz katram autoram ir atšķirīgs. Bez tam, kā jau minēts, tiek nosauktas ne tikai kriminālistiski nozīmīgas pazīmes, bet arī tādas pazīmes, kas iederas noziedzīga nodarījuma kriminālprocesuālā, krimināltiesiskā vai kriminoloģiskā raksturojumā vai arī raksturo noziedzīga nodarījuma izmeklēšanu. Ņemot vērā noziedzīgo nodarījumu kriminālistiskā raksturojuma pazīmju lielo dažādību, būtu nepieciešams tās sistematizēt. To varētu izdarīt, izmantojot filozofijas kategorijas *vispārējais, sevišķais un singulārais*. Tā G. Gustovs uzskata, ka iespējami trīs veidu kriminālistiskais raksturojums: vispārējais raksturojums, atsevišķu noziedzīgu nodarījumu veidu (paveidu) kriminālistiskais raksturojums un konkrēta noziedzīga nodarījuma raksturojums.²⁰

Krimināltiesībās noziedzīgs nodarījums vispārināti raksturots, nosaucot tā pazīmes (prettiesiskums, vainīgums, sodāmība, kaitīgums vai sabiedriskā bīstamība); arī no kriminālistikas viedokļa, kā jau minēts, būtu iespējams nosaukt visiem noziedzīgiem nodarījumiem piemītošas pazīmes: noziedzīga nodarījuma atspoguļošanās apkārtējā vidē un izzināmība. Pētījumi šajā jomā būtu veicami kriminālistikas vispārējās teorijas ietvaros.

Mūsdienu kriminālistikas mācību grāmatās visbiežāk dots atsevišķa noziedzīgu nodarījumu veida kriminālistiskais raksturojums, piemēram, slepkavību kriminālistiskais raksturojums, zādzību kriminālistiskais raksturojums u.tml. Parasti tas tiek darīts, norādot konkrētā noziedzīgā nodarījuma veida sagatavošanas, izdarīšanas, slēpšanas paņēmienus, subjekta, cietušā kriminālistisko aprakstu, pēdu veidošanās mehānismu u.tml. Šā līmeņa kriminālistiskie raksturojumi būtu ievietojami kriminālistiskās metodikas sadaļā konkrēta noziedzīga nodarījuma veida (parasti atbilstoši Krimināllikuma Sevišķās daļas nodaļām) aprakstam.

Konkrēta noziedzīga nodarījuma kriminālistisko pazīmju skaits un izpausmes veidi ir ļoti dažādi, tāpēc būtu uzskatāms, ka katrs atsevišķs noziedzīgs nodarījums nevar būt zinātniskas izpētes objekts. Tas ir procesa virzītāja praktiskās izziņāšanas objekts.

NOBEIGUMS

Apkopojot viedokļus noziedzīgu nodarījumu kriminālistiskās izpratnes jautājumos, varētu secināt, ka:

1) vairums kriminālistu līdz ar citiem noziedzīga nodarījuma aspektiem atzīst arī noziedzīgu nodarījumu kriminālistiskā aspekta pastāvēšanu;

2) literatūrā lielāka uzmanība pievērsta noziedzīgu nodarījumu krimināltiesību aspektam;

3) noziedzīgu nodarījumu kriminālistiskās izpratnes veidošanā apkopojamas un sistematizējamās kriminālistikas attīstības gaitā iegūtās zināšanas par noziedzīgiem nodarījumiem;

4) ņemot vērā noziedzīgu nodarījumu kriminālistisko pazīmju daudzveidību un nepieciešamību tās sistematizēt, noziedzīgu nodarījumu kriminālistiskajā aspektā būtu iespējams raksturot vismaz divos līmeņos: kriminālistikas vispārējās teorijas līmenī un atsevišķu noziedzīgu nodarījumu veidu (paveidu) līmenī.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

Гросс Г. *Руководство для судебных следователей как система криминалистики*. СПб., 1908, С.VIII.

Skat. piemēram, www.ict.org.il/articles/articleDet.cfm?articleid=112 Y.Schweitzer. *Suicide Terrorism: development and characteristics*; www.okri.hu/english/socio_economic_changes.htm. The object of criminalistic analysis, the demonstrability of organization.

³ Кабанов П.П. О так называемом криминалистическом аспекте понятия преступления, *Вопросы борьбы с преступностью*, вып. 45. М., 1987, С. 138.

Домбровский Р.Г. Криминалистическое учение о преступлении (методологические аспекты). В кн.: *Совершенствование форм и методов борьбы с преступностью*. Сборник научных трудов. Рига, 1989, С. 85.

- Krastiņš U., Liholaja V., Niedre A. *Krimināllikuma komentāri*. 1. grāmata. Rīga, 1999, 6. lpp.
- ⁶ Krastiņš U., Liholaja V., Niedre A. *Krimināltiesības*. Vispārīgā un sevišķā daļa. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2001, 23. lpp.
- Беккариа Ч. *О преступлениях и наказаниях*. М., 2000, С. 57.
- ⁸ Judins A., Loskutovs A. Vai noziedzīgs nodarījums ir bīstams, un cik bīstams, *Latvijas Vēstnesis*, 2001. g. 31. janvāris, 194.
- ⁹ Крылова Н. Е., Серебренникова А. В. *Уголовное право зарубежных стран* (Англии, США, Франции, Германии). М., 1998, С. 62–77.
- ¹⁰ *Criminal Law*. Second edition /Wayne R.LaFave, Austin W.Scott, 2001, pp.8–10.
- Skat., piemēram, Meikališa Ā., Strada K. *Kriminālprocesuālo terminu skaidrojošā vārdnīca*, 171. lpp.; *Kriminologie Lexikon*. Heidelberg: Kriminalistik Verlag, 1998; *Kriminalistik Lexicon*. Heidelberg: Kriminalistik Verlag, 1996, S. 307. u.c.
- ¹² Skat., piemēram, Кабанов П. П. О так называемом криминалистическом аспекте понятия преступления. В кн.: *Вопросы борьбы с преступностью*, вып. 45. М., 1987, С. 137–139.
- ¹³ Образцов В. А. Криминалистическая характеристика преступлений: дискуссионные вопросы и пути их решения. В кн.: *Криминалистическая характеристика преступлений*. Сборник научных трудов. Москва, 1984, С. 9.
- ¹⁴ Там же, С. 13.
- Густов Г. А. Моделирование – эффективный метод следственной практики и криминалистики. В кн.: *Актуальные проблемы советской криминалистики*. М., 1980, С. 78.
- ¹⁶ Образцов В. А., Протасевич А. А., Шиканов В. И. *Основания и некоторые перспективы формирования криминалистического учения о преступлении*. Повышение эффективности расследования преступлений. Иркутск, 1986, С. 4–12.
- Sīkāk skat. там же, С. 7. Бахин В. П., Карпов Н. С. *Преступная деятельность как объект криминалистического изучения*. Лекция. Киев, 1999, С. 5–11.
- ¹⁸ Домбровский Р. Г. *Проблемы криминалистического учения о преступлении*. Повышение эффективности расследования преступлений. Иркутск, 1986, С. 16–17.
- Домбровский Р. Г. Криминалистическое учение о преступлении (методологические аспекты). В кн.: *Совершенствование форм и методов борьбы с преступностью*. Сборник научных трудов. Рига, 1989, С. 86–87.
- ²⁰ Густов Г. А. К определению криминалистического понятия преступления, *Труды Санкт-Петербургского юридического института Генеральной прокуратуры РФ*, СПб., 2000, 2, С. 83.

Summary

Different questions about criminalistic understanding of criminal offence and the related problems are found out by the scientists since the beginning of development of criminalistics as a science. Criminal offence is the object of all the criminal law

sciences, but each of them (criminal law, criminal proceedings, criminology, criminalistics, etc.) has its own research aspect of criminal offence. Therefore it is possible to give also criminalistic understanding of criminal offence. Still there are some unsolved problems: problem of definition of criminalistic understanding of criminal offence, problem of the elements and system of the elements of criminalistic characteristics of criminal offence, problem of place of criminalistic characteristics in the system of criminalistics etc. Ability to reflect and possibility to be worked out by the reflections seems to be sufficient for definition of the criminalistic aspect of criminal offences. It is possible to systemize criminalistic features of criminal offences by using philosophical categories: universal and particular.

Vainas institūts juridiskās personas kriminālatbildībā

Jānis Rozenbergs

LU Juridiskās fakultātes doktorants, tālr.7034560, zvērināta advokāta palīgs

Viens no aktuālākajiem diskusiju tematiem krimināltiesībās saistībā ar juridisko personu kriminālatbildību ir saistīts ar vainas institūtu, tā konstatēšanu juridisko personu lietās.

Pamatā var iezīmēt trīs dažādus vainas konstatēšanas modeļus, proti –

- 1) vainas konstatēšana, identificējot konkrētu fizisko personu, kuras darbība vai bezdarbība izraisa juridiskās personas atbildību;
- 2) vainas konstatēšana, pieņemot, ka nodarījums nebūtu iespējams pie pareizas uzņēmuma vadības un kontroles, un līdz ar to prezumējot uzņēmuma vadības vai kontroles institūciju vainu;
- 3) absolūtās atbildības princips (kriminālatbildība bez vainas).

Atslēgvārdi: Absolūtā atbildība, vaina, juridiskā persona, atbildība.

Kopš Otrā pasaules kara (bet, galvenokārt, kopš 70. gadu beigām) jautājums par to, kā izrīkoties ar “kriminālas ievirzes” juridiskajām personām, ir bijis viens no galvenajām sodu politikas tēmām ekonomisko krimināltiesību jomā. Iemesls tam ir vienkāršs – juridiskajām personām mūsdienās ir vērā ņemama ietekme. Šī ietekme izpaužas kā ekonomiskos, tā arī politiskos nolūkos. Ceļā uz šīs problēmas novēršanu daudzas valstis ir grozījušas un papildinājušas savus krimināltiesību avotus, dažādas pārnacionāla rakstura organizācijas (ES, EP, ANO) ir izstrādājušas virkni konvenciju un ieteikumu. Līdz ar to arī Latvijā aktualizējas sodu politikas jautājums – ko saukt pie atbildības par nodarījumiem šo juridisko personu darbības ietvaros?

Latvijā šobrīd krimināltiesības atzīst vienīgi fizisko personu individuālo kriminālatbildību, tas atspoguļojas arī Krimināllikuma 12. pantā „Fiziskas personas kā juridiskās personas pārstāvja atbildība”. Jāatzīmē, ka līdzīgi šis jautājums tika regulēts arī 1933. gada Sodu likumā, kur vispārējās daļas 51. pants noteica fizisko personu atbildību juridisko personu lietās. Sodu likuma komentāros skaidrots, ka 51. pants tika ieviests nolūkā izšķirt veco strīdu par to, vai juridiskas personas var būt patstāvīgi noziedzīgu nodarījumu subjekti vai ne¹. Kā norādīts profesora P. Minca veidotajā 1934. gada mācību grāmatā “Krimināltiesību kurss. Vispārējā daļa”, Latvijas Sodu likums ir nostājies uz vecā viedokļa, sekojot Šveices 1918. gada projektam².

Taču šādi apsvērumi mūsdienās var izrādīties nepietiekami attiecībā uz cīņu ar juridisko personu izdarītiem pārkāpumiem.

Sakarā ar vairākām konvencijām, kurām Latvija ir pievienojusies, Tieslietu ministrijā ir izveidota darba grupa, lai izstrādātu grozījumus Krimināllikumā, kas iedibinātu juridisko personu kriminālatbildību arī Latvijā.

Vairāki krimināltiesību zinātnieki un praktiķi dažādos savos rakstos ir pauduši gan atbalstošu, gan arī skeptisku viedokli šajā sakarā.³ Šī raksta mērķis nav sniegt vispusīgi argumentētu atbildi uz jautājumu – vai Latvijā ir nepieciešams ieviest juridisko personu kriminālatbildību. Analizēts tiks vienīgi problēmjautājums, kas skar vienu no krimināltiesību pamatinstitūtiem, proti, vainu.

Viens no būtiskākajiem pretargumentiem juridisko personu kriminālatbildības ieviešanai ir noziedzīga nodarījuma sastāva subjektīvās puses trūkums šāda kriminālatbildības subjekta vainošanas gadījumā. Viedokļi šajā jautājumā ir dažādi. Dažādi ir arī iespējamie risinājumi gadījumā, ja tiek atzīta juridisko personu kriminālatbildības iespējamība.

Nav šaubu par to, ka viens no svarīgākajiem aspektiem, lemjot jautājumu par personas kriminālatbildību, ir tās vaina. Vaina ir indivīda psihiskā attieksme pret viņa darbības vai bezdarbības izpausmi, kaitīgajām sekām un cēloņsakarību starp darbību vai bezdarbību un tās izraisītajām sekām.⁴ Arī ārvalstu krimināltiesību zinātnieki ir norādījuši, ka Latvijā vainas jēdzienam raksturīga psiholoģiska pieeja – vaina noziedzīga nodarījuma kontekstā apzīmē tikai personas attieksmi pret izdarīto noziegumu⁵. Acīmredzot šādā izpratnē vaina nevar tikt attiecināta uz juridiskajām personām, jo subjektīva attieksme pret notikumiem vai parādībām var piemist tikai indivīdam fiziskajai personai.

Ir izteikts arī viedoklis par to, ka juridiskajai personai-kolektīvam – varot piedēvēt kolektīvo vainu⁶, pamatojot šādu tēzi ar kolektīvās apziņas pastāvēšanu. Šāda teorija gan būtu noraidāma, jo kolektīva apziņas pastāvēšanu savulaik daudzinaja marksisma-lenīnisma klasiķi⁷, kuru uzskati mūsdienās jau sen ir bankrotējuši.

Visvairāk pamatots un arī ārvalstu praksei pietuvinātais vainas un cēloniskās sakarības noteikšanas mehānisms šķiet šāds – juridiskās personas atbildību veido tās konkrētu fizisko personu juridiskas sekas izraisīto rīcība⁸.

Ārvalstu krimināltiesību praksē ir pazīstami dažādi modeļi, kas tiek izmantoti juridisko personu (un to pārstāvju) kriminālatbildības izraisīšanai. Diemžēl, jāsaka, ka nepastāv viena plaši atzīta teorija par juridisko personu vainojamību, ko nosaka gan dažādu valstu atšķirīgās tiesību tradīcijas, gan arī noziedzīgo nodarījumu, par kuriem tiek sauktas pie atbildības juridiskās personas, dažādība un atšķirīgais raksturs.

1) Identificējošā jeb *Alter Ego* teorija. Galvenā šīs klasiskās teorijas tēze, kas ir radusies angļu krimināltiesībās, nosaka, ka juridiskās personas uzņemas atbildību par ārējiem vai iekšējiem pārkāpumiem, ko nodarījuši šīs juridiskās personas darbinieki. Angļu tiesību praksē šo personu loks aprobežojas ar vadošajiem darbiniekiem, proti, ar personām, kas rīkojas kā šo juridisko personu atbildīgie rīkotāji vai vadošie orgāni. Citu valstu krimināltiesības likumpārkāpēju loku ir norobežojušas ar nosacījumu, ka nodarījums var izpausties kā uzraudzības pienākumu nepildīšana. Tā visas personas, kas uzņēmumā pilda kontroles funkcijas, pat, ja tās darbojas zemāk par vidējo vadības

līmeni, var izraisīt juridiskās personas atbildību. Šādu koncepciju mēs varam atrast arī dažos pārnacionālos tiesību aktos, kuros tiek runāts par "personām ar kontroles funkcijām" (Skat. 2. protokols Eiropas kopienas finanšu interešu aizsardzības konvencijā). Cēloņsakarību ķēde var vest no mācekļa līdz pat nodaļas vadītājam, kam būtu vajadzējis novērst nodarījumu ar rūpīgāku kontroles veikšanu. Krimināltiesību avoti Dānijā, Zviedrijā, Beļģijā paredz atbildību par uzņēmuma jebkura darbinieka nodarījumiem noziedzīgiem nodarījumiem, ja šis uzņēmums gūst no tā labumu. Pēdējais kritērijs attiecībā uz labuma gūšanu bieži tiek izmantots kā ierobežojošs elements, nosakot to noziedzīgo nodarījumu loku, par kuru pie atbildības var saukt juridiskās personas. Pretējā gadījumā, ja jebkurš noziedzīgs nodarījums varētu būt par iemeslu juridisko personu kriminālatbildībai, būtu nepieciešama kāda norāde, kas saistītu šo uzņēmumu un noziedzīgo nodarījumu. Ir arī valstis, kas nav paredzējušas vispārēju juridisko personu kriminālatbildību, bet aprobežojas ar norādi uz atsevišķiem noziedzīgiem nodarījumiem, kas var novest pie korporatīvās atbildības. Pie šādām valstīm pieskaitāmas Francija, Portugāle, Somija, Dānija un arī Anglija; šo valstu krimināltiesībās mēs varam atrast daudz dažādu īpašu nosacījumu kriminālatbildības piemērošanai juridiskajām personām.

Pie šāda atbildības modeļa ir nepieciešams arī noteikt fizisko personu kā šī noziedzīgā nodarījuma subjektu. Tas var būt salīdzinoši grūti, it īpaši, kad nonāk līdz izmeklēšanai un pierādīšanai. Tādēļ dažas valstis atmet nepieciešamību noteikt konkrēto likumpārkāpēju, kā, piemēram, Somijā ir pietiekami konstatēt, ka jebkura no atbildīgajām amatpersonām ir izdarījusi pārkāpumu. Tomēr līdz šim neatrisināts ir jautājums – kā noteikt šāda nenoskaidrota pārkāpēja izdarītā noziedzīgā nodarījuma subjektīvās puses elementus.

Šāds juridisko personu kriminālatbildības modelis labāk darbojas attiecībā uz nelieliem uzņēmumiem, kur uzņēmuma iekšējā hierarhija ir skaidra un atbildīgās personas ir viegli nosakāmas. Lielākos uzņēmumos ar decentralizētu pienākumu sadali un funkciju sadrumstalotību atbildīgo personu noteikšana bieži var izrādīties praktiski neiespējama. (Šāds juridisko personu kriminālatbildības modelis ir ietverts arī Eiropas Padomes Krimināltiesību pretkorupcijas konvencijā, 18. pantā).

2) Kļūdainas (*faulty*) korporatīvas organizācijas teorija. Tās izvirzītais juridisko personu kriminālatbildības modelis vairs kā priekšnosacījumu neizvirza konkrētas fiziskās personas izdarītu noziedzīgu nodarījumu, kas tad vēlāk tiktu inkriminēts arī juridiskai personai, bet gan par izejas punktu nostāda sākotnēju juridiskās personas atbildību. Šādas teorijas pārstāvji un iedzīvītāji ir tādas valstis kā ASV, Austrālija, Nīderlande un Dānija. Šīs teorijas centrā izvirzīta tēze par vadības un uzraudzības orgānu pienākumiem uzņēmuma struktūrā. Tiek pieņemts, ka kļūdaina uzņēmuma vadība un pārraudzība pati par sevi noved uzņēmumu līdz noziedzīgam nodarījumam. Uzņēmums (tā vadība) nav spējis paredzēt ar tā darbību saistītos riskus. Sekojot šai koncepcijai, vairs nav nepieciešams noteikt individuālas darbības, kad ir konstatēta organizatoriska rakstura pienākumu nepienācīga izpilde, kas novedusi pie noziedzīga nodarījuma. Lai tiktu noteikts, cik rūpīgai bija jābūt uzņēmuma vadībai un konkrēto

darbību pārraudzīšanai, par pamatu nav vis jāuzstāda konkrētu amatpersonu pienākumi un kompetence to veikšanai, bet gan paša uzņēmuma vieta konkrētā tirgū, ekonomiskās aktivitātes un no iepriekšminētajiem izrietošā sabiedrības interešu aizskaršanas iespējas. Juridiskās personas atbildības piemērošanai nav nepieciešams noteikt atsevišķu tās vadītāju darbības un viņu vainu nodoma vai neuzmanības formā, jo saskaņā ar iztirzājamo koncepciju pastāv kolektīvā (uzņēmuma vadības) vaina, ko nodoma vai neuzmanības formā ir realizējusi personu grupa. Šādas koncepcijas virzienā seko arvien vairāk valstu.

Šāds juridisko personu kriminālatbildības modelis gūst arvien pieaugošu nozīmi, piedāvājot kolektīvās vainas piemērošanu.

3) Pavēlošā principa jeb absolūtās atbildības koncepcija. Dažas valstis nekonzcentrējas uz jebkādas juridisko personu vai to pārstāvju vainas konstatēšanu, bet gan pieprasa uzņēmumiem atsevišķās jomās garantēt absolūtu paklausību valstij, tās likumiem attiecībā uz sabiedrības drošību. Šādu koncepciju mēs pārsvarā varam atrast normās, kas attiecas uz preču un pakalpojumu drošumu, kā arī saistībā ar vides aizsardzību. Niecīgākā drošības standartu robežu neievērošana izraisa uzņēmumu atbildību. Šāda prakse visplašāk ir izplatīta ASV⁹.

Kā redzams, divos pirmajos iepriekš aprakstītajos juridisko personu kriminālatbildības izraisīšanas modeļos par pamatu ir ņemta fizisko personu vaina. Varētu teikt, ka tā tiek it kā "pārcelta" juridiskās personas izdarītā nozieguma sastāvā, pamatojot to ar saistību starp šo fizisko personu kā uzņēmuma amatpersonu un pašu uzņēmumu kā noziedzīgā nodarījuma izdarīšanas līdzekli. Šāda "pārcelta" vai "aizvietojoša" vainas elementa apzīmēšanai var piedāvāt terminu "subsidiāra¹⁰ vaina". Kļūdainās organizācijas teorijā kā priekšnoteikums gan netiek izvirzīta konkrētas fiziskas personas vaina, taču var uzskatīt, ka šī fizisko personu vaina ir prezumējama, jo juridiskās personas sastāvā rīkojas atsevišķi indivīdi un to kolektīvs, bez kuru nodoma vai neuzmanības konkrētās kaitīgās sekas nebūtu varējušas iestāties.

Turklāt, oponentojot viedoklim par juridiskās personas kriminālatbildības ieviešanu, kas grautu krimināltiesību pamatinstitūtus, jāatzīmē, ka juridiskās personas vaina Latvijas tiesību sistēmā nav nekas jauns.

Civiltiesībās juridisko personu vaina par deliktiem mūsdienās tiek konstatēta vai ik uz soļa. Kāds tad ir šīs vainas konstatēšanas mehānisms? Vācu tiesību zinātnieki civiltiesisko atbildību par deliktu iedala trijos veidos – atbildība, kas bāzēta uz vainu (*Verschuldenshaftung*), atbildība, kas bāzēta uz vainas prezumpcijas noliegumu (*Haftung fur vermutetes Verschulden*), un atbildība par radīto risku (*Gefahrdunshatung*)¹¹. LR Civillikumā attiecībā uz juridiskās personas atbildību piemēro vispārējo civiltiesiskās atbildības regulējumu, tomēr īpaša uzmanība ir jāpievērš CL 1638. p., 1639. p., 1781. p., 1782. p.¹². Visi šie panti tieši vai netieši regulē juridisko personu atbildību par deliktiem. Attiecībā uz vainas institūtu var konstatēt, ka juridisko personu civiltiesisko atbildību par deliktu izraisa konkrētu tās darbinieku vaina, kas var izpausties gan nodoma formā (piem., priekšniekam uzdodot padotajam veikt kādas neatļautas darbības), gan arī kā neuzmanība vai nevēriba (piem., nepievēršot vajadzīgo uzmanību, izvēloties

darbiniekus un nepārliecinoties par viņu kvalifikāciju). Katrā gadījumā varam secināt, ka arī civiltiesību nozarē juridisko personu atbildībai par deliktiem izvirzāmais priekšnosacījums ir vaina, kas tiek meklēta (vai nereti tiek prezumēta) tās darbinieku rīcībā.

Šobrīd Tieslietu ministrijas darba grupas izstrādātajā Krimināllikuma grozījumu projektā vainas jautājums ir palicis nerisināts. Zināmā mērā līdzīga pieeja ir vērojama arī Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksā. Šeit 9. pantā, aprakstot administratīvā pārkāpuma jēdzienu, tajā gan ir ietverta arī vainas pazīme (nodoma vai neuzmanības formā), kas var tikt attiecināta uz fiziskajām personām. Taču, kad ar 1998. gada 17. jūnija grozījumiem tika ieviests 14¹. pants „Juridisko personu atbildība”, šajā pantā netika dotas nekādas norādes uz juridisko personu atbildības īpatnībām, tajā skaitā – vainas konstatēšanu. Tomēr administratīvajās tiesībās (to šaurākajā izpratnē – kā administratīvo pārkāpumu tiesībās) juridisko personu atbildība ir pazīstama un tiek plaši lietota. Un APK nebūt nav vienīgais normatīvais akts, kurā būtu paredzēta juridisko personu sodīšana no valsts puses. Administratīva rakstura sankcijas juridiskajām personām ir paredzētas arī Konkurences likumā¹³, Kredītiestāžu likumā¹⁴, Apdrošināšanas sabiedrību un to uzraudzības likumā¹⁵, tāpat arī ar nodokļiem saistītajos normatīvajos aktos.

Abas šīs publisko tiesību nozares – gan administratīvās (administratīvo pārkāpumu) tiesības, gan krimināltiesības – ir pieskaitāmas pie sodu tiesībām. Tām abām ir viens un tas pats regulēšanas priekšmets, abās izmanto līdzīgas regulēšanas metodes. Daudzās valstīs (piem., Vācijā) pat netiek strikti nošķirtas administratīvo sodu tiesības no krimināltiesībām, vai arī šī robeža starp noziedzīgu nodarījumu un administratīvo pārkāpumu ir noteikta citādāka nekā Latvijā. Tādēļ, ņemot vērā šo divu tiesību nozaru radniecību, nebūtu konsekventi uzskatīt, ka juridisko personu vainas atzīšana būtu kas tiesību sistēmu gaujošs.

Šeit gan netiek noliegta problēma – cik pārdomāta ir bijusi juridiskās personas atbildības ieviešana administratīvajās tiesībās.

Salīdzināšanai tiek piedāvāts neliels ieskats vainas institūta realizācijā administratīvo tiesību jomā, kurās jau daudzus gadus ir pazīstama juridisko personu atbildība.

Administratīvo pārkāpumu kodeksa (turpmāk tekstā – APK) pantos, kuros tiek skaidrotas vainas formas, viennozīmīgi ir aprakstīta fizisko personu vaina (līdzīgi, kā tas ir šobrīd spēkā esošajā Krimināllikumā), bet nav ne vārda par to, kā tad šis vainas institūts būtu jāattiecina uz juridiskajām personām.

Analizējot APK normas, kurās noteikta juridisko personu atbildība, varam konstatēt, ka visos gadījumos tās cēlonis ir šīs juridiskās personas atbildīgo amatpersonu, pārstāvju vai darbinieku prettiesiska rīcība. Turklāt šiem darbiniekiem nemaz nav jābūt vadošos amatos, piemēram, par kases čeka neizsniegšanu par precī, kas apliekama ar akcīzes nodokli, šim tirdzniecības uzņēmumam uzliek naudas sodu un konfiscē visas tirdzniecības vietā esošās ar akcīzes nodokli apliekamās preces (APK 155² p.), kaut arī vaina ir konstatējama tikai pārdevēja rīcībā. Šādus piemērus APK satur vairumā. Izpētot APK normas, pamatojoties uz kurām, var tikt sodītas juridiskās personas, varam konstatēt, ka neviena no tām strikti neprasa konkrētas amatpersonas vai darbinieka noteiktas vainas formas konstatēšanu. Administratīvās atbildības piemērošanai ir

pietiekami ar pārkāpuma fakta konstatāciju, vainas formas konstatēšana vai pat vainīgās personas identifikācija netiek prasīta. Piemēram, ja ir notikusi preču pārvietošana pāri muitas robežai, noslēpjot tās no muitas kontroles (APK 201.¹²), nav būtiski konstatēt, vai tā ir bijusi autovadītāja vai pārvadājuma pasūtītāja iniciatīva, preces tiek konfiscētas un uzlikts administratīvais sods. Tāpat par izvairīšanos no nodokļu maksājumiem VID veiks uzrēķinu neatkarīgi no tā, vai nodokļi nav bijuši nomaksāti grāmatvedības kļūdas dēļ vai tādēļ, ka tos nemaksāt līcis uzņēmuma direktors.

Citos normatīvajos aktos, kuros ir noteikta juridisko personu administratīvā atbildība, vainas piemērošanas risinājums ir līdzīgs. Tā, piemēram, Konkurences likumā vispār nav pieminētas uzņēmumu amatpersonas kā faktiskās to vadītājas, tiek runāts vienīgi par "tirgus dalībniekiem", tātad uzņēmumiem. Šī likuma izpratnē pārkāpēji (subjekti) ir tieši šie tirgus dalībnieki, no kuriem tad arī tiek prasīta atbildība arī sodu veidā (par atsevišķiem pārkāpumiem valsts budžetā pārskaitāmais naudas sods var sasniegt pat 10% no uzņēmuma pēdējā finansu gada apgrozījuma, kas lielām kompānijām varētu nozīmēt miljonus latu mērāmas summas). Jautājums par amatpersonu vainu šajā likumā vispār nav aizskarts. Līdzīga situācija ir vērojama arī Kredītiestāžu likumā un Apdrošināšanas sabiedrību un to uzraudzības likumā. Tā pēdējā ir noteikta sankcija – apdrošinātāja licences anulēšana – par tādiem pārkāpumiem kā licences noteikumu pārkāpšana, finansiālā stāvokļa uzlabošanas plāna nepildīšana u.c. Kur lai šādu pārkāpumu gadījumā meklē vainīgo amatpersonu? Jāatzīst, ka tādu var būt neiespējami atrast, bet tas nemaz arī netiek prasīts, amatpersonu vaina jebkurā tās formā tiek prezumēta.

Visos šajos gadījumos juridiskās personas atbildības pamatā ir fakts (darbība, sekas), nevis vaina. Kā redzams, šeit netiek runāts par vainu tās pašreizējā izpratnē (kā par psihisko attieksmi), bet gan par vainojamību (kā par iespēju vainot un sodīt par likumpārkāpumu).

Līdzīgu nostāju savā grāmatā "Administratīvās tiesības" ir paudis arī Dr. Īur. Jānis Načisčionis, norādot, ka "ja tiesībpārkāpumu izdara juridiska persona, tad konstatējams un pierādāms tiesībpārkāpums, kas sastāv no sekojošiem elementiem: prettiesiska rīcība, prettiesiskas rīcības rezultātā iestājušās sekas, cēloniskais sakars starp rīcību un sekām. (...) Konstatējot un pierādot minēto elementu kopumu, var apgalvot, var secināt, ka rīcība ir vainojama un ka ir izdarīts administratīvais tiesībpārkāpums."¹⁶

Varētu uzskatīt, ka Latvijas administratīvajās tiesībās attiecībā uz juridisko personu atbildības izcelšanos visdrīzāk tiek piemērots "kļūdainās organizācijas" modelis, kas par juridiskās personas atbildības priekšnoteikumu neizvirza tās darbinieku izdarītu noziedzīgu nodarījumu, bet gan kā primāro nostāda pašu juridisko personu atbildību. Sekojot šī modeļa nostādnēm, juridiskās personas pārstāvju un pārraugu vaina var tikt prezumēta, ja reiz viņu veiktā vadība un uzraudzība nav spējusi nodrošināt uzņēmuma darbību atbilstoši likumam. Jāatzīmē, ka tieši šis modelis ir guvis lielāko popularitāti, un tā lietderību ir atzinusi gan Eiropas Savienība, gan Eiropas Padome.

Rezumējot iepriekš minēto, var konstatēt, ka juridiskās personas atbildība Latvijas administratīvajās tiesībās ir noteikta un veiksmīgi arī darbojas praksē. Vienīgi iebilstams būtu pret veidu, kā tā ir izteikta likuma normās. Acīmredzot, būtu vēlams papildināt Latvijas APK vispārīgo daļu ar normām, kuri tad skaidri norādītu, kā juridisko personu

izdarīto administratīvo pārkāpumu gadījumos būtu konstatējama pārkāpuma subjekta vaina; šāds jauninājums ieviestu zināmu konsekvenci un teorētisku skaidrību administratīvās atbildības piemērošanā.

Vai līdzīgs vainas konstatēšanas modelis būtu izmantojams arī krimināltiesībās? Domājams, ka būtu izmantojams, ņemot vērā krimināltiesību un administratīvo tiesību līdzīgo dabu. Netiek prasīts atteikties no vainas institūta, kad ir runa par juridisko personu kriminālatbildību. Vienkārši pie zināmiem apstākļiem (kas būtu noteikti KL sevišķās daļas normu dispozīcijās) būtu iespējams konstatēt (precīzāk šeit būtu – prezumēt) juridiskās personas vadības vai pārraudzības institūciju vainu, kuru tad arī varētu attiecināt uz šīs institūcijas pārstāvam vai kontrolējamu organizāciju. Šāda nostādne krimināltiesībās gan būtu uzskatāma par visai būtisku novitāti, ņemot vērā to, ka līdz šim vaina un tās noteiktas formas konstatēšana ir bijusi kriminālatbildības pamatā. Līdz ar to vienīgi var aicināt neizdarīt steidzīgus lēmumus ceļā uz mūsu Krimināllikuma pilnveidošanu un šajā tiesību jaunrades procesā censties saglabāt arī Krimināllikuma teorētisko nostādņu skaidrību.

Tiesa, atsevišķu un izvērstu apskati ir pelnījis jautājums par to, vai nebūtu lietderīgi juridisko personu atbildības noteikšanā aprobežoties ar civiltiesiska un administratīva rakstura sankcijām, kādas jau šobrīd ir juridisko personu tiesiskās ietekmēšanas līdzekļu spektrā, tādējādi saglabājot kriminālatbildību vienīgi kā fizisko personu ietekmēšanas un sodīšanas līdzekli. Taču tas varētu būt jau cita pētījuma vērts jautājums.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

Sodu likums. Rīga, 1934, 25. lpp.

Mincs P. *Krimināltiesību kurss*. Vispārējā daļa. Rīga, 1934, 64. lpp.

Burkāns V. Par kolektīvo personu kā kriminālās atbildības subjektu, *Latvijas Vēstnesis*, 2000. g. 22. jūn.; Judins A. Par Krimināllikuma un konvenciju saikni, *Latvijas Vēstnesis*, 2001. g. 10. apr.;

Kraustiņš Ū. Juridiskās atbildības kolektīvais subjekts uzņēmējdarbībā, *Administratīvā un kriminālā justīcija*, LPA, 2001, 1 (14); Kraustiņš Ū. Par dažiem ierosinājumiem revidēt jauno Krimināllikumu, *Latvijas Vēstnesis*, 1999. g. 17. nov.; Kraustiņš Ū. Par krimināltiesībām, kas prasa diskusiju, *Latvijas Vēstnesis*, 2001. g. 13. febr.; Skačkovs D. Krimināltiesībās viedokļi joprojām ir dažādi, *Latvijas Vēstnesis*, 2001. g. 27. febr.; Skačkovs D. Par juridisko personu un tās atbildības veidiem, *Latvijas Vēstnesis*, 2000. g. 1. nov. Tihomīrijs K. Par juridisko personu, par tās iespējamo kriminālatbildību, *Latvijas Vēstnesis*, 2001. g. 11. jūl.

Kraustiņš Ū. Par dažiem ierosinājumiem revidēt jauno Krimināllikumu, *Latvijas Vēstnesis*, 1999. g. 17. nov.

Krauss D., Pastille K. *Krimināltiesību pamatjautājumi Latvijā un Vācijā*. Rīga, 2002, 82. lpp.

Skačkovs D. Par juridisko personu un tās atbildības veidiem, *Latvijas Vēstnesis*, 2000. g. 1. nov.

Īsā filozofiskā vārdnīca. Rīga, 1955, 28. lpp.

Burkāns V. Par kolektīvo personu kā kriminālās atbildības subjektu, *Latvijas Vēstnesis*, 2000. g. 22. jūn.

- ⁹ Barbara Huber. *Corporate Criminal Liability*. Seminar on Economic Crime. Rīga, 2001. gada 17.–19. janvāris.
- ¹⁰ Subsidiārs – tāds, ko izmanto par palīgīdzekli, kā aizstājēju. Grām.: *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. Rīga, 1991, 7² sējums, 267 lpp.
Ebke W. F., Finkin M. W. *Introduction to German Law*. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 1996, 198. lpp.
- ¹² LR Saeimas 1937. gada Civillikums, *Latvijas Republikas Civillikums*. Rīga, 2000.
- ¹³ LR Saeimas 1997. gada 18. jūnija Konkurences likums, *Latvijas Vēstnesis*, 1997. g. 8. jūl., ar turpmākiem grozījumiem.
- ¹⁴ LR Saeimas 1995. gada 5. oktobra Kredītiestāžu likums, *Latvijas Vēstnesis*, 1995. g. 24. okt., ar turpmākiem grozījumiem.
- ¹⁵ LR Saeimas 1998. gada 30. jūnija Apdrošināšanas sabiedrību un to uzraudzības likums, *Latvijas Vēstnesis*, 1998. g. 30. jūn., ar turpmākiem grozījumiem.
- ¹⁶ Načšēionis J. *Administratīvās tiesības*. Rīga, 2002, 187. lpp.

Summary

One of the most current topics of discussion regarding criminal law in Latvia today concerns the criminal liability of legal entities. The most essential issue in this matter deals with the institution of guilt and its establishment concerning legal entities. Abroad, where criminal liability of legal entities is incorporated in criminal law sources, the approach to the issue of the establishment of guilt is varied. Basically, three different models of the establishment of guilt can be highlighted and they are as follows:

1) establishment of guilt by identifying the exact individual whose activity or negligence has caused the liability of the legal entity;

2) establishment of guilt by assuming that the offence would not have been possible under proper administration and control of the enterprise and thereby presuming the liability of the enterprise's management or the controlling institution;

3) the principle of absolute liability, whereby liability comes into effect upon the act of the offence, notwithstanding the enterprise's or its employee's guilt (criminal liability without guilt).

Upon the incorporation of criminal liability of legal entities in the penal law of Latvia, it would be beneficial simultaneously to foresee those principles, which would establish the subjective side of the aforesaid legal entity's offence. This issue, with regards to the standard rights and theoretical level of administrative law, at most, can be perceived as unresolved. One may view that the establishment of guilt of legal entities, as practiced by administrative law, is sooner applied as a model of improper business administration. This position could be supported also in the foreseen amendments to criminal law, however, clearly establishing this within the standards of law, not leaving the resolution of this issue to practice and scientific discussion, as it has been with regards to administrative law.

Operatīvā darbība un sevišķā veidā veicamās izmeklēšanas darbības

Aivars Bergmanis

LU Juridiskās fakultātes doktorants, tālr.7034560,

LR Organizētās noziedzības un citu nozaru specializētās prokuratūras prokurors

Rakstā analizēts operatīvās darbības tiesiskais regulējums un Kriminālprocesa likumā paredzētās sevišķā veidā veicamās izmeklēšanas darbības.

Operatīvās darbības ceļā iegūtās ziņas pašlaik nevar tikt izmantotas pierādīšanas procesā atbilstoši Kriminālprocesā noteiktajam tikai tadē, ka to nostiprināšanu un novērtēšanu kā pierādījumus kriminālprocesā likumdevējs nav paredzējis, kas vairāk uzskatāms par pārmantotu tiesību tradīciju no padomju okupācijas perioda, kam nav skaidri redzama juridiska pamatojuma pašreizējā tiesību sistēmā.

Uzliekot par pienākumu operatīvās darbības laikā veiktās operatīvās darbības noformēt procesuāli, lai tās varētu izmantot izziņāšanas procesā, tiku panākta visu izmeklēšanas stadiju saplūšana un parādītos arī kopīgs mērķis.

Atslēgvārdi: Izmeklēšanas darbības, operatīvā darbība, pierādījumi, procesa virzītājs.

1. Operatīvās darbības un kriminālprocesa jēdzieni un uzdevumi – kopīgais un atšķirīgais

Pašlaik normatīvo aktu līmenī izmeklēšanas process ir sadalīts trīs posmos: 1) operatīvā darbība, kuras tiesiskos pamatus, principus, uzdevumus, mērķus un saturu Latvijas Republikā reglamentē Operatīvās darbības likums, 2) pirmstiesas izmeklēšanas posmā un 3) tiesas izmeklēšanas posmā, kura uzdevumi un saturs ir noteikti Latvijas kriminālprocesa kodeksā.

Saskaņā ar Operatīvās darbības likuma 1.pantu operatīvā darbība ir šajā likumā noteiktā kārtībā un ar likumu īpaši pilnvarotu valsts institūciju amatpersonu atklātas un slepenas tiesiskās darbības, kuru mērķis ir aizsargāt personu dzīvību un veselību, tiesības un brīvības, godu, cieņu un īpašumu, nodrošināt Satversmi, valsts iekārtu, valstisko neatkarību un teritoriālo neaizskaramību, valsts aizsardzības, ekonomisko, zinātnisko un tehnisko potenciālu un valsts noslēpumus pret ārējiem un iekšējiem apdraudējumiem.¹

Saskaņā ar Latvijas kriminālprocesa kodeksa 1. pantu procesuālo kārtību krimināllietās Latvijas Republikas teritorijā nosaka Latvijas kriminālprocesa kodekss (turpmāk – KP kodekss). KP kodeksa noteiktā procesuālā kārtība ir vienota un obligāta visās krimināllietās un visās tiesu un izziņas iestādēs. Procesuālo kārtību krimināllietās

nosaka KP kodekss, kas ir spēkā tajā laikā, kad izdara pirmstiesas izmeklēšanu vai lietu izskata tiesā.

No minēto likumu pirmajiem pantiem var konstatēt to atšķirības: operatīvās darbības mērķi ir daudz plašāki nekā KP kodeksa mērķi. KP kodeksa noteiktā procesuālā kārtība ir obligāta visās krimināllietās un no pirmstiesas izmeklēšanas uzsākšanas, bet, kā zināms, tad operatīvā darbība ļoti bieži tiek veikta arī pirms krimināllietas ierosināšanas. "KP kodekss ir obligāts visās tiesu, prokuratūras un izziņas iestādēs"² – tas ir konkrēts uzskaitījums, bet, kā zināms, tad ar operatīvo darbību nodarbojas operatīvās darbības subjekti, operatīvie darbinieki, kriminālpolicijas inspektori. Tādējādi ir redzams, ka KP kodeksa 1. pants šīs izmeklēšanas stadijas norobežo. Tomēr abu likumu otrie panti runā par uzdevumiem un tajos parādās tās pazīmes, kas tomēr norāda uz abu šo izmeklēšanas stadiju kopīgajiem uzdevumiem. KP kodeksā tas ir – ātri un pilnīgi atklāt noziegumus, noskaidrot vainīgos.

Savukārt, Operatīvās darbības likuma 2. pants norāda,³ ka operatīvās darbības uzdevumi, tāpat kā KP kodeksa uzdevumi, ir saistīti ar noziedzīgu nodarījumu atklāšanu, noziedzīgu nodarījumu izdarījušo personu un pierādījumu avotu noskaidrošanu, aizdomās turēto, apsūdzēto vai notiesāto personu meklēšanu, noziedzīga nodarījuma rezultātā nodarītā kaitējuma atlīdzināšanas nodrošināšanu.

Šeit parādās interesants operatīvās darbības uzdevumu aspekts un atšķirīga pazīme no KP kodeksa uzdevumiem. Šī pazīme ir būtiskākā pazīme, kas nošķir konkrētās izmeklēšanas stadijas: likumdevējs uzlicis par pienākumu operatīvās darbības subjektiem noskaidrot pierādījumu avotus, savukārt KP kodekss uzliek par pienākumu KP kodeksa subjektiem, t.i., izziņas iestādēm, prokuratūrai un tiesai veikt izziņāšanu un, kas ir pats būtiskākais, novērtēt savāktos pierādījumus. Šādas tiesības nav operatīvās darbības subjektiem. Šeit parādās interesants apstāklis, jo arī operatīvās darbības subjekts savu uzdevumu robežās vērtē savāktās ziņas. Attiecībā uz pierādījumiem KP kodekss par pierādījumiem krimināllietā atzīst jebkurus faktus, uz kuru pamata KP kodeksa subjekti nosaka sabiedriski bīstama nodarījuma esamību vai neesamību, to izdarījušās personas vainu un citus apstākļus, kam ir nozīme lietas pareizā izlemšanā. Faktu konstatēšanas un fiksēšanas procesuālo kārtību nosaka KP kodekss.

Savukārt, Kriminālprocesa likuma projektā par pierādījumiem krimināllietā tiek uzskatītas jebkuras likumā paredzētā kārtībā iegūtas un likumā noteiktā procesuālā formā nostiprinātas ziņas par faktiem, ko procesa dalībnieki savas kompetences robežās izmanto pierādīšanas priekšmetā ietilpstošo apstākļu esamības vai neesamības pamatošanā.⁴

Te nepieciešami precizējumi. Tāpēc tiek piedāvāts šāds formulējums: pierādījumi krimināllietā ir fakti, kā arī ziņas par šiem faktiem..., jo fakti bez skaidrojošām ziņām par šiem faktiem var būt neskaidri un dažādi saprotami, nepareizi tulkojami, un tas var novest pie kļūdas, savukārt, ziņas par faktiem bez pašiem faktiem neko nepierāda, tikai šo divu faktoru procesuāla nostiprināšana un saplūšana vienā veselā var panākt pierādāmo apstākļu pilnīgu izziņāšanu.

KP kodekss šobrīd paredz, ka operatīvās darbības pasākumos iegūtās ziņas par faktiem, arī ziņas, kas fiksētas ar tehnisku līdzekļu palīdzību, drīkst izmantot kā

pierādījumus tikai tad, ja tās ir iespējams pārbaudīt KP kodeksa noteiktajā procesuālajā kārtībā. Tādējādi tikai neliela daļa operatīvā ceļā iegūto ziņu tiek izmantota pierādīšanas procesā krimināllietās.

Saskaņā ar Operatīvās darbības likumu operatīvās darbības laikā arī tiek iegūtas ziņas par faktiem un fiksēti paši fakti. Operatīvās darbības likuma 9. pantā teikts,⁵ ka ar operatīvās izzināšanas palīdzību tiek iegūta informācija par faktiem, personām un lietām. Savukārt, 16. pantā teikts,⁶ ka operatīvās detektīvdarbības laikā ir jākonstatē ar noziedzīgu darbību saistīti fakti, lietas un personas.

Tāpat arī citi Operatīvās darbības likuma panti netieši norāda, ka operatīvās darbības laikā ir iegūstamas ziņas par faktiem un tiek fiksēti paši fakti.

Var secināt, ka operatīvās darbības laikā tiek iegūtas ziņas, bet ne kriminālprocesa izpratnē, un tās par tādām netiek uzskatītas tāpēc, ka netiek fiksētas procesuāli, atbilstoši KP kodeksa noteikumiem un netiek dots šo ziņu kā pierādījumu novērtējums.

Papildus jāmin vēl viena būtiska atšķirība pētāmajās izmeklēšanas stadijās: operatīvās darbības subjektiem ir jāveic tādi uzdevumi, kas nav jāveic KP kodeksa subjektiem un nav saistīti ar noziegumu atklāšanu un izmeklēšanu, t.i., dažāda rakstura informācijas iegūšana, uzkrāšana, analizēšana un izmantošana, kā arī citi uzdevumi, kas minēti Operatīvās darbības likuma 2. pantā, bet šī paša likuma 23. panta pirmajā daļā ir paredzēts,⁷ ka Operatīvās darbības iestādes ir tiesīgas sistematizēt, analizēt, uzglabāt un uzskaitīt oficiālo legālo un slepeno informāciju par personām, faktiem, notikumiem un lietām (pasīvā uzskaites forma), kas ir nepieciešama un kam ir nozīme operatīvās darbības un kriminālprocesa uzdevumu veikšanai.

Tātad arī šajā operatīvās darbības sfērā ir paredzēta saistība ar kriminālprocesa uzdevumiem, par kuriem autors jau iepriekš rakstīja.

2. Operatīvās darbības saturs salīdzinājumā ar kriminālprocesā noteiktajām izmeklēšanas darbībām

Operatīvās darbības saturu veido operatīvā izzināšana; operatīvā novērošana (izsekošana); operatīvā apskate; operatīvā paraugu iegūšana un operatīvā izpēte; personas operatīvā aplūkošana; operatīvā iekļūšana; operatīvais eksperiments; operatīvā detektīvdarbība; operatīvā korespondences kontrole; operatīvā informācijas iegūšana no tehniskajiem līdzekļiem; operatīvā sarunu noklausīšanās kā izmeklēšanas darbības to dažādās formās.

Šādas darbības ir paredzētas arī kriminālprocesā: apskate; paraugu iegūšana salīdzinošai pētīšanai; ekspertīze; aplūkošana; kratīšana; izmeklēšanas eksperiments; telefonsarunu noklausīšanās un informācijas iegūšana no tehniskajiem līdzekļiem. Operatīvās darbības process tiek fiksēts dienesta dokumentos, tātad rakstiskā formā, kā arī tiek fiksēts, izmantojot tehniskos līdzekļus, par operatīvās izstrādes uzsākšanu tiek pieņemts lēmums.

Saskaņā ar šobrīd spēkā esošo KP kodeksu, kriminālprocesa pirmā stadija sākas ar krimināllietas ierosināšanu un pirmstiesas izmeklēšanas uzsākšanu krimināllietā, savukārt, operatīvais darbs ir nodalīts no kriminālprocesa.

Arī Kriminālprocesa likuma projektā šī problēma ir atrisināta tikai daļēji, atļaujot sevišķā veidā (izmantojot operatīvās darbības metodes) veikt izmeklēšanas darbības krimināllietā. Šeit var runāt par šo izmeklēšanas darbību efektivitāti, jo šādu darbību iespējamība nav noslēpums arī aizdomās turētajiem, apsūdzētajiem, tiesājamiem un ar viņiem saistītajām personām, bet jau pirms krimināllietas ierosināšanas operatīvās darbības laikā tika veiktas dažādas operatīvās darbības, kuru gaitā tika iegūtas ziņas par faktiem, fiksēti paši fakti, un kuru rezultāti būtu ļoti svarīgi pierādīšanas procesā pirmstiesas un tiesas izmeklēšanā. Daudzas no šīm operatīvajām darbībām pirmstiesas izmeklēšanas laikā tiek veiktas atkārtoti, jau nostiprinot procesuāli, bet daudz ko vairs nav iespējams nostiprināt procesuāli, tādējādi tiek paildzināts, padarīts neefektīvāks un sadārdzināts pirmstiesas izmeklēšanas process.

Tādēļ operatīvajai darbībai ir jābūt kā kriminālprocesa pirmajai stadijai, kura būtu fakultatīva. Gadījumos, kad operatīvās darbības uzdevumi sakrīt ar kriminālprocesa uzdevumiem, operatīvā ceļā iegūtās ziņas būtu jānostiprina procesuāli, tādējādi operatīvā ceļā iegūtās ziņas varētu tikt izmantotas kā pierādījumi krimināllietā.

Ir lietderīgi operatīvās darbības iespēju robežās pakļaut kriminālprocesam un attiecināt uz šīm darbībām izmeklēšanas darbību noteikumus. Tas ir, par operatīvās darbības procesa uzsākšanu un veidu pieņemt procesuālu lēmumu, un šīs darbības gaitu un rezultātus fiksēt protokolā, kā arī iespēju robežās fiksēt ar tehnisko līdzekļu palīdzību, jo visas šīs darbības tāpat tiek veiktas, tikai citā formā. Kriminālprocess paredz dažu no minētajām izmeklēšanas darbībām tiesas sankcionēšanu, bet arī Operatīvās darbības likums paredz vairāku operatīvās darbības veidu tiesas sankcionēšanu, un šeit autors nesaskata neatrisināmu problēmu. Šī jautājuma ietvaros var runāt arī par aizdomās turētā vai apsūdzētā tiesībām, bet arī šis jautājums nav neatrisināms, dodot kriminālprocesa gaitā apsūdzētajai personai iespēju iepazīties ar šiem lēmumiem un protokoliem, kā arī ar tehnisko līdzekļu palīdzību iegūtajiem materiāliem.

Var piekrist J. Skrastiņa viedoklim,⁸ ka mehāniska darbību regulējuma pārmešana no viena likuma uz citu nedos vēlamos rezultātus.

Tādēļ vienlaicīgi jāsakārto un jāsakāpo abi pašlaik paralēli pastāvošie procesi, t.i., operatīvās darbības un kriminālprocess. Katrā no tiem ir vairākas stadijas.

Salīdzinot to saturu un tajos lietojamos pasākumus, var atrast kopējas un atšķirīgas pazīmes. Operatīvās darbības procesā ir trīs stadijas – operatīvā izziņāšana; operatīvā pārbaude un operatīvā izstrāde. Arī kriminālprocesā pirmstiesas izmeklēšanas posmu var nosacīti sadalīt trīs stadijās – krimināllietas ierosināšanas stadija; izziņa un kriminālvajāšana. Nav grūti saskatīt zināmu analogiju abu procesu stadijās. Pirmajā stadijā abos gadījumos tiek vākta informācija, lai noskaidrotu, ir vai nav noziedzīga nodarījuma pazīmes. Otrajā stadijā, vācot papildinformāciju, ir divi uzdevumi: noskaidrot, vai tiešām noticis noziedzīgs nodarījums un kādas personas ar to saistītas. Trešajā stadijā abos procesos tiek noskaidrota konkrētās personas loma un iegūtas ziņas, kas apstiprina vai izslēdz šīs personas vainu. Neskatoties uz minēto līdzību, procesa stadijas laika ziņā var nesakrist. Daudzos gadījumos visas trīs operatīvās darbības stadijas notiek pirms krimināllietas ierosināšanas.

Diemžēl, daudzas operatīvās izstrādes lietas netiek realizētas kriminālprocesā. Protams, ir arī gadījumi, kad operatīvā izstrāde turpinās arī pēc pirmstiesas izmeklēšanas pabeigšanas, iztiesāšanas laikā, nolūkā nepieļaut liecinošo personu iebiedēšanu vai citādu ietekmēšanu, bet, vai šīs darbības laikā iegūtie materiāli var ietekmēt krimināllietas izmeklēšanu, praktiski nē.⁹

3. Sevišķā veidā veicamās (speciālās) izmeklēšanas darbības

Apskatot jautājumu no Kriminālprocesa likuma projekta (turpmāk – projekts) aspekta, jāapskata 11. nodaļa, kas reglamentē “sevišķā veidā veicamās izmeklēšanas darbības”.¹⁰

Minētajā terminā ar vārdiem “sevišķais veids” tiek saprasts gan tas, ka atšķirībā no pārējām, tradicionālajām izmeklēšanas darbībām, par kuru veikšanu lemj pats procesa virzītājs, šīs izmeklēšanas darbības varēs veikt tikai ar sevišķi pilnvarota tiesneša vai prokurora lēmumu, gan arī tas, ka atšķirībā no visām pārējām izmeklēšanas darbībām, par kuru veikšanu persona, ar vai pret kuru tās tiek veiktas, uzzina vienlaikus ar darbības sākšanos vai pat pirms tam, par projektā paredzētajām darbībām ieinteresētās personas varēs uzzināt tikai pēc to pabeigšanas, bet ne vēlāk kā, iepazīstoties ar krimināllietas materiāliem.

Projektā lietotā terminoloģija, apzīmējot sevišķā veidā veicamās izmeklēšanas darbības, kuras pēc sava satura un eventūālajiem tiesajiem izpildītājiem ir analogiskas Operatīvās darbības likumā reglamentētajiem operatīvās darbības pasākumiem, atšķiras, jo vienlaikus ar sevišķā veidā veicamajām izmeklēšanas darbībām gadījumos, kad krimināllietā vēl nav ierosināta vai tā jau iztiesāta, bet jācenšas noskaidrot iespējamus neatmaskotos līdzdalībniekus, valsts drošības iestādēs tiks veikti arī operatīvās darbības pasākumi, bet vienādie to un tiem līdzīgo izmeklēšanas darbību nosaukumi var radīt problēmas un pārpratumus, neļaujot saprast, kas konkrētajā gadījumā ticis vai tiek darīts – sevišķā veidā veicamā izmeklēšanas darbība, kuras attiecīgā formā fiksētos rezultātus varēs izmantot pierādīšanā, vai operatīvās darbības pasākums, kurā apzināto informāciju šādi izmantot nevar.¹¹

Projekta 11. nodaļas 3.87. panta pirmajā daļā paredzēts, ka sevišķā veidā veicamās izmeklēšanas darbības izdara, ja kriminālprocesā pierādāmo apstākļu noskaidrošanai ziņas par faktiem nepieciešams iegūt, neinformējot kriminālprocesā iesaistītās personas un personas, kuras varētu šīs ziņas sniegt. Minētā panta otrā daļa nosaka, ka izmeklēšanas darbības sevišķā veidā, pamatojoties uz prokurora vai izmeklēšanas tiesneša lēmumu, veic procesa virzītājs vai iestādes un personas viņa uzdevumā.

Ja darbības realizācijai nepieciešams lietot operatīvās darbības līdzekļus un metodes, to uzdod veikt tikai ar likumu īpaši pilnvarotām valsts institūcijām.¹²

Lai ierobežotu sevišķā veidā veicamo izmeklēšanas darbību, kas neizbēgami skar cilvēku garantētās tiesības un intereses, izdarīšanas biežumu, no minētā panta pirmās daļas redzams, ka “nepieciešamības” noteikšanas kritēriji paredzēti dažādi, atkarībā no izmeklējamā nozieguma bīstamības. Tā, piemēram, izmeklējot sevišķi smagu

noziegumu, šīs darbības varēs izdarīt, "...ja ir pamats uzskatīt", ka to gaitā fiksējama (notiekošās sarunas, personas darbības vai kontakti...) "var saturēt ziņas par pierādāmajos apstākļos ietilpstošiem faktiem", tātad lūgumā īpaši pilnvarotajam tiesnesim vai prokuroram būs jāargumentē tikai apstākļi, ka ir šāds pamats uzskatīt. Turpretim, izmeklējot smagu noziegumu, paredzētās darbības varēs veikt "...tikai tad, ja ziņas iegūt bez šīs darbības ir neiespējami vai visai apgrūtināti", ko tad varēs argumentēt lūgumā tiesnesim vai prokuroram.

Projektā piedāvāto izmeklēšanas darbību veikšanas veids vispirms izpaužas tādējādi, ka to var darīt tikai ar īpaši pilnvarota tiesneša vai prokurora lēmumu. Turklāt tas, kurš lēmums no minētajām divām amatpersonām vajadzīgs, ir atkarīgs no tā, kādu no izmeklēšanas darbībām būs nepieciešams veikt, cik dziļi un būtiski šī darbība skar cilvēka tiesības un intereses. Piemēram, korespondences kontroli; sakaru līdzekļu kontroli; publiski nepieejamu vietu audiokontroli vai videokontroli; personas audiokontroli; tās novērošanu publiski nepieejamās vietās, kas visdziļāk skar personas tiesības, varēs izdarīt vienīgi un tikai ar tiesneša lēmumu.

Pārējās darbības (publiski pieejamu vietu audiokontroli un videokontroli; salīdzināmo paraugu iegūšanu un operatīvo eksperimentu sevišķā veidā, kā arī kontrolēto noziedzīgo darbību) varēs veikt ar īpaši pilnvarota prokurora lēmumu.¹³

Nevar piekrist projektā noteiktajam par atļauju saņemšanu izmeklēšanas darbību veikšanai sevišķā veidā no divām amatpersonām, t.i., no tiesneša vai prokurora, un piedāvājumam saskaņot šīs darbības jebkurā variantā tikai ar vienu amatpersonu, t.i., vai nu tikai ar tiesnesi, vai nu tikai ar prokuroru, jo divu šādu institūtu izmantošana tikai sarežģīs atļaujas saņemšanu un sarežģīs pašu izmeklēšanas darbību veikšanu. Pastāv liela iespēja, ka sevišķā veidā veicamās izmeklēšanas darbības paraug no vienas otrā un, ja nebūs saņemtas atļaujas no abām amatpersonām, tad šo izmeklēšanas darbību gaitā iegūtās ziņas nevarēs tikt izmantotas pierādīšanas procesā.

Tāpat šādu sevišķā veidā veicamu izmeklēšanas darbību veikšanu vajadzētu uzdot tikai operatīvās darbības subjektiem. Projektā šādas tiesības ir dotas procesa virzītājam vai personām un iestādēm viņa uzdevumā. Jāuzsver, ka procesa virzītāja mērķi un uzdevumi kriminālprocesā ir pavisam citi, un viņam šādu izmeklēšanas darbību veikšana nebūtu nepieciešama. Lietderīgi, lai ar šo darbību veikšanu nodarbojas operatīvo darbību veikšanas profesionāļi, kuriem ir speciālas zināšanas un iemaņas šādu darbību veikšanā.

Kā redzams no Operatīvās darbības likuma 8.panta trešās daļas,¹⁴ tad operatīvās darbības pasākumu organizācija, metodika un taktika ir valsts noslēpums un tāpēc nav iespējama šo darbību veikšana bez īpašas kompetentu iestāžu pārbaudes un atļaujas saņemšanas darbam ar valsts noslēpumu. Tādējādi nevar pieļaut iespēju, ka kriminālprocesā sevišķās izmeklēšanas darbības veikšana procesa virzītājs vai iestādes un personas viņa uzdevumā, protams, izņemot gadījumus, kad saskaņā ar likumu "Par valsts noslēpumu" būs saņemtas speciālas atļaujas pieejai valsts noslēpumam.

Atšķirībā no tradicionālajām izmeklēšanas darbībām sevišķā veidā veicamo izmeklēšanas darbību izdarīšanas gaitā neizbēgami, vienlaikus ar krimināllietai nozīmīgu

informāciju par faktiem, kas ietilpst pierādīšanas priekšmetā, tiks konstatētas ziņas, kurām lietā nav nekādas nozīmes un kuras vairumā gadījumu attiecas uz cilvēku privāto dzīvi, un kuru apjoms ir pat daudz lielāks nekā lietā nozīmīgajām. Šīs lietai nevajadzīgās informācijas aizsardzībai likuma projektā ir ietvertas vairākas normas.¹⁵

Projekta 3.88. panta pirmā daļa nosaka, ka sevišķā veidā veiktās izmeklēšanas darbības gaitā fiksē tikai to informāciju, kura:

- 1) nepieciešama kriminālprocesā pierādāmo apstākļu noskaidrošanai;
- 2) norāda uz cita noziedzīga nodarījuma izdarīšanu vai tā izdarīšanas apstākļiem;
- 3) nepieciešama tūlītēja nopietna sabiedriskās drošības apdraudējuma novēršanai.

Otrā daļa nosaka, ka procesa virzītājam, viņa iesaistītajām personām, kā arī prokuroram un izmeklēšanas tiesnesim, kas uzrauga sevišķā veidā veicamās izmeklēšanas darbības, jāveic visi pasākumi, lai nepieļautu informācijas vākšanu un izmantošanu neatbilstoši šā panta pirmajā daļā noteiktajiem mērķiem.¹⁶

Vispirms jau noteikts, ka aplūkojamo izmeklēšanas darbību gaitā jāfiksē tikai tā informācija, kura nepieciešama kriminālprocesā pierādāmo apstākļu noskaidrošanai. Tomēr jāņem vērā, ka absolūtajā vairumā gadījumu šo darbību tiešie izpildītāji nebūs procesa virzītāji, bet viņu uzdevumā darbosies citas personas, kuras ne vienmēr spēs izlemt, vai konstatētajam varētu būt kāda nozīme lietā vai ne.

A. Kavalieris piedāvā savu redakciju šim pantam "...darbību gaitā nefiksē to informāciju, kura acīmredzami nav nepieciešama krimināllietā pierādāmo apstākļu noskaidrošanai".¹⁷ Tas, piemēram, ļautu neveikt nepārtrauktu novērojamo personas videoierakstu, kad viņš stundu parkā sēž uz soliņa un lasa avīzi, vai nefiksēt audioierakstā viņa sarunas ar mazbērniem. Tad būtu skaidrs, ka tas attiecas uz darbību tiešo izpildītāju, kurš pats var novērtēt "acīmredzami lietai nevajadzīgu informāciju" un nefiksēt to. Pašreizējā projekta redakciju var izprast arī tā, ka minētais norādījums par to, kādu informāciju fiksēt, attiecas tikai uz procesa virzītāju, kad viņš, pamatojoties uz darbības tiešā izpildītāja atskaiti un tās pielikumiem (audioieraksti, videoieraksti...), sastāda veiktās darbības protokolu, "kurā atspoguļo tikai ziņas, kurām ir pierādījumu nozīme lietā", neatklājot to iegūšanas slepenās metodes, paņēmienus un līdzekļus.

Projekts satur arī visai detalizētus noteikumus par kārtību, kādā glabājama izmeklēšanas darbības protokolā un tam pievienotajos audiomateriālos un videomateriālos nefiksētā informācija, un kā var tikt lemts jautājums par procesa dalībnieku iespējamo iepazīšanos ar tiem.

Tā kā sevišķā veidā veicamās izmeklēšanas darbības notiek slēptas, tā, lai par tām neuzzinātu ieinteresētās personas, projektā paredzēta īpaša norma šīs slepenības nodrošināšanai. Paredzēts, ka "...darbības maskēšanai iesaistītās amatpersonas un personas var izmantot iepriekš speciāli sagatavotas ziņas un dokumentus, iepriekš speciāli izveidotas organizācijas vai uzņēmumus, priekšmetu un vielu imitācijas, īpaši sagatavotus līdzekļus, kā arī imitēt darbību vai līdzdalību noziedzīga nodarījuma izdarīšanā" Pēc satura un būtības šajā normā paredzētie nodrošināšanas pasākumi un līdzekļi ir analogiski "Operatīvās darbības likumā" paredzētajiem operatīvas darbības pasākumu nodrošināšanas paņēmieniem un līdzekļiem. Taču tie tiek apzīmēti ar citiem

terminiem, lai akcentētu un padarītu redzamu atšķirīgo mērķi – nodrošināt sevišķā veidā veicamās izmeklēšanas darbības, nevis operatīvo darbu. Lietojot “Operatīvās darbības likumā”, teorijā un praksē izmantoto terminoloģiju, šajā projekta normā ir runa par segdokumentiem, segorganizācijām vai uzņēmumiem un tādu operatīvā eksperimenta paveidu kā noziedzīgās darbības imitācija.

Neraugoties uz terminoloģisko atšķirību, turpmāk, lietojot šos pasākumus un līdzekļus, acīmredzot tiks ņemti vērā jau operatīvās darbības teorijā izstrādātie un praksē aprobētie principi, paņēmieni un metodes. Tas attiecas arī uz visām projektā paredzētajām konkrētajām sevišķā veidā veicamajām izmeklēšanas darbībām, kuras aplūkosim sīkāk.

1. Korespondences kontroles process projektā ir maksimāli detalizētu reglamentēts – gan veikšanas, gan noformēšanas process, kas paredz arī kontrolējamā sūtījuma izņemšanas iespēju. Tādējādi līdz ar projekta pieņemšanu faktiski spēku zaudēs (nedarbošies) pašreizējais KP kodeksa 176. pants par aresta uzlikšanu korespondencei, jo tāda darbība zaudēs jēgu.

2. Sakaru līdzekļu kontroles laikā var kontrolēt arī sazināšanos, piemēram, ar peidžeru, faksu, e-pastu, kas burtiskā nozīmē nav saruna. Arī šī norma izraisīs atbilstošā KPK panta faktisko nepiemērošanu un līdz ar to – atcelšanas nepieciešamību.

3. Vietas audio vai video kontrole. Daudzas noziedznieku atmaskošanai nozīmīgas sarunas notiek nevis telpās, bet, lai apgrūtinātu noklausīšanos, citās vietās (privātmāju iekšējā pagalmā, dārza lapenē, pastaigājoties mežā...). Ja kontrolējamā vieta ir publiski nepieejama (tajā var ieiet un uzturēties tikai ar īpašnieka, valdītāja vai lietotāja atļauju vai piekrišanu), šī izmeklēšanas darbība veicama tikai ar tiesneša lēmumu, bet publiski pieejamās vietās, kurās var ieiet un uzturēties ikviens, ar prokurora lēmumu.

4. Personas audiokontrole veicama tikai ar tiesneša lēmumu. Šī darbība acīmredzot notiks gadījumos, kad izmeklēšanas gaitā nebūs izdevies noskaidrot vietu, kurā notiks vai var notikt saruna, kura eventuāli saturēs lietai nozīmīgu informāciju un tādēļ nebūs iespējams sagatavoties, lai izdarītu šīs vietas audiokontroli.

5. Personas novērošana un izsekošana. Šīs dažādās darbības vairumā gadījumu var veikt kompleksi. Publiski pieejamās vietās tas izdarāms ar prokurora, bet publiski nepieejamās vietās – ar tiesneša lēmumu.

6. Priekšmeta vai vietas novērošana publiski pieejamās vietās izdarāma ar prokurora, bet publiski nepieejamās vietās – ar tiesneša lēmumu.

7. Sevišķā veidā veicamais izmeklēšanas eksperiments. Projektā paredzēts, ka to uz prokurora lēmuma pamata veic gadījumos, kad ir ziņas, ka persona saistīta ar nozieguma izdarīšanu vai tam gatavojas. Šī izmeklēšanas darbība izpaužas tādējādi, ka pēc prokurora apstiprināta plāna mākslīgi tiek izveidota situācija, kas veicina minētās personas noziedzīgā nodoma atklāšanu, gatavošanos noziedzīgā nodarījuma izdarīšanai vai tā izdarīšanu, piemēram, piedāvā tai kukuli nolūkā noskaidrot un fiksēt, kā persona rīkosies šajā situācijā (paņems kukuli vai atteiksies no tā). Ja persona izvēlas rīkoties noziedzīgi (paņemt kukuli), to aiztur, atklāti (personas klātbūtnē) fiksējot aplūkojamā eksperimenta un citu izmeklēšanas darbību (kratišanas, aplūkošanas...)

protokolos. Ja persona izvēlas atteikties no noziedzīgas darbības vai tiek sākta tās noziedzīgās darbības kontrole, to fiksē eksperimenta protokolā pēc tā pabeigšanas un persona par notikušo eksperimentu uzzina tikai tad, kad procesa virzītājs to uzskata par lietderīgu vai, ja tai ir uzrādīta apsūdzība, pēc pirmstiesas izmeklēšanas pabeigšanas, kad persona tiek iepazīstināta ar krimināllietas materiāliem. Likumprojektā īpaši uzsvērts, ka personas izvēlei rīkoties noziedzīgi vai atteikties no tā ir jābūt absolūti brīvprātīgai, to aizliegts ietekmēt ar vardarbību, draudiem vai šantāžu.

8. Salīdzinošo paraugu iegūšana sevišķā veidā veicama ar prokurora lēmumu gadījumos, kad pastāv aizdomas par personas saistību ar nozieguma izdarīšanu, un procesa intereses prasa, lai šī persona nezina par paraugu iegūšanu. "Procesa intereses" varētu izpausties gan tādējādi, ka, uzzinot par paraugu ņemšanu, persona vienlaikus uzzinātu par policijas aizdomām pret viņu un varētu sākt bēgļot un/vai iznīcināt vainas pierādījumus, gan arī, lai liegtu personai iznīcināt vai mainīt vielu vai objektu, kuru paraugs tiks iegūts. Var prognozēt, ka praksē radīsies nepieciešamība sevišķā veidā iegūt dažādus paraugus – personas rokraksta (lai pārbaudītu, vai tā nav rakstījusi saņemto izspiešanas vēstuli), balss (lai pārbaudītu, vai tieši tā nav draudējusi pa telefonu cietušajam), pirkstu nospiedumu (lai pārbaudītu, vai tieši tā nav atstājusi notikuma vietā atrasto pirkstu pēdas), pārdodamo preču (piemēram, degvīna pudeles, lai pārliecinātos, vai tas nav falsificēts) utt..

9. Noziedzīgās darbības kontroli varēs veikt tikai ar prokurora lēmumu un atbilstoši viņa akceptētajam plānam. Šī izmeklēšanas darbība notiks, kad tiks konstatēts vienota vai mazāk ilgstoša noziedzīga nodarījuma vai savstarpēji saistītu (arī ar kopīgiem izpildītājiem vai līdzdalībniekiem) noziedzīgu nodarījumu atsevišķs posms vai epizode, bet, to nekavējoties pārtraucot, zudīs iespēja novērst citu smagu vai sevišķi smagu noziegumu izdarīšanu vai noskaidrot visas iesaistītās personas, it sevišķi organizētājus, vai visus noziedzīgās darbības mērķus. Aplūkojamās darbības gaitā apzināti tiks pieļauta nozieguma izdarīšana, tomēr likumprojektā tam noteikti strikti ierobežojumi, paredzot, ka "noziedzīgā nodarījuma pārtraukšanas atlikšana kontroles nolūkā nav pieļaujama, ja nav iespējams garantēti novērst cilvēku nonāvēšanu vai sakropļošanu, daudzu cilvēku dzīvībai bīstamu vielu izplatīšanos, bīstamu noziedznieku bēgšanu, ekoloģisku katastrofu vai neatgriezenisku būtisku mantisku kaitējumu"

No apskatītā redzams, ka aplūkojamā izmeklēšanas darbība nav vienreizēji izdarāms akts, bet faktiski sevišķā veidā veicamo izmeklēšanas darbību dažreiz ilgstoši realizējams komplekss. Tādēļ projektā īpaši atrunāts: ja tās gaitā jāveic tādas darbības, kurām nepieciešams tiesneša lēmums, tas noformējams un saņemams atbilstoši aprakstāmā likumprojekta prasībām. Ievērojot "noziedzīgās darbības kontroles" iespējami ilgstošo raksturu, projektā paredzēts, ka to fiksē vairākās speciālās protokola daļās, kuras, pamatojoties uz tiešo izpildītāju atskaitēm un iesniegtajiem materiāliem, procesa virzītājs sastāda retāk nekā lēmumā un/vai plānā noteicis prokurors.¹⁸

Jāsaka, ka, lietojot projekta terminoloģiju un nosaucot sevišķā veidā veicamās izmeklēšanas darbības, savādāk nekā šīs pašas darbības ir nosauktas Operatīvās darbības likumā, radīsies problēmas operatīvās darbības subjektiem, kuriem tiks uzdots

veikt šīs darbības, viņi nesapratīs, ko no viņiem grib procesa virzītājs. Tādēļ var izteikt priekšlikumu izmantot vienotu terminoloģiju gan Kriminālprocesa likuma projektā, gan Operatīvās darbības likumā.

4. Operatīvo darbinieku un procesa virzītāju sadarbības formas

Operatīvo darbinieku un procesa virzītāju sadarbība ir svarīgs aspekts noziegumu izmeklēšanas procesā, un no šīs sadarbības bieži ir atkarīga lietu izmeklēšanas kvalitāte. Ņemot vērā operatīvās darbības slepenību, kas noteikta Operatīvās darbības likuma 24.panta pirmajā daļā, Operatīvās darbības pasākumu gaitā iegūtā informācija ir valsts noslēpums, procesa virzītājs bieži nemaz nezina, kāda informācija ir operatīvās darbības subjekta rīcībā, kaut arī minētā likuma 24. panta ceturtajā daļā teikts, ka, veicot operatīvo darbību krimināllietā, ar visu operatīvās darbības procesā iegūto informāciju šajā lietā jāiepazīstina procesa virzītājs. Tomēr, cik bieži tas notiek? Un, vai tas vispār var notikt, ja procesa virzītājs nav saņēmis speciālu atļauju pieejai valsts noslēpumam. Šeit ir redzama pretruna divos likumos, kura būtu nākotnē jānovērš likumdevējam.

Autora pieredze rāda, ka ļoti reti procesa virzītājs tiek iepazīstināts ar operatīvās darbības procesā iegūto informāciju un, nezinot par šo informāciju, netiek izdarīts viss iespējamais pierādījumu vākšanas procesā. Bet, saskaņā ar "Operatīvās darbības likuma" 18. panta otro daļu, operatīvās darbības process var sākties pirms krimināllietas ierosināšanas, tas var notikt krimināllietas izmeklēšanas laikā un turpināties pēc tās pabeigšanas.

No iepriekš minētā var secināt, ka daudzi pirmstiesas un tiesas izmeklēšanai svarīgi fakti un ziņas par faktiem netiek izmantoti izziņāšanas procesā.

Saskaņā ar "Operatīvās darbības likuma" 19. panta otrās daļas 1. punktu operatīvās darbības pasākumus var veikt arī saskaņā ar prokuratūras, pirmstiesas izmeklēšanas un tiesu iestāžu rakstveidā iesniegtu atsevišķu uzdevumu krimināllietās, kas atrodas šo iestāžu lietvedībā. Šī ir vienīgā procesuālā iespēja procesa virzītāja un operatīvās darbības subjekta sadarbībai. Pirmstiesas izmeklēšanas laikā procesa virzītājs, izziņas inspektors vai prokurors, saņemot informāciju par to, ka operatīvās darbības subjekta, Kriminālpolicijas darbinieka, inspektora rīcībā ir kādas ziņas vai materiāli, kas fiksēti ar tehnisko līdzekļu palīdzību un kas iegūti operatīvās darbības laikā, lemj, kādā veidā šīs ziņas un materiālus pārbaudīt un noformēt procesuāli. Tiek veiktas izmeklēšanas darbības, lai šīs ziņas un materiālus varētu izmantot izziņāšanas procesā.

Ja saņemtas ziņas, kas ir svarīgas izziņāšanas procesā krimināllietā, tad tiek izdarītas izmeklēšanas darbības, parasti tiek nopratināti Kriminālpolicijas darbinieki par šīm ziņām un šo ziņu iegūšanas apstākļiem, kā arī par ar tehnisko līdzekļu palīdzību iegūtajiem materiāliem. Pēc tam tiek veikta iegūto materiālu apskate un, ja nepieciešams, nozīmētas ekspertīzes iegūto materiālu autentiskuma noteikšanai un personu identificēšanai. Pēc tam par šiem faktiem tiek nopratināti aizdomās turētie vai apsūdzētie, kā arī personas, kas var liecināt par operatīvā ceļā iegūto ziņu patiesumu.

Praksē šī sadarbība starp procesa virzītāju un operatīvās darbības subjektu veidojas reti. Sadarbība ir labāka izziņas stadijā, jo operatīvie darbinieki un izziņas izdarītāji

parasti strādā vienā policijas apakšvienībā, viņu darba vietas atrodas vienās telpās, viņi satiekas sapulcēs un smēķētavās, viņi viens otru labi pazīst un starp viņiem ir personīgas attiecības, un līdz ar to šī sadarbība veidojas uz personīgās pazišanās, personīgo attiecību, savstarpējās uzticēšanās pamata un no informācijas vienam par otru.

Savukārt, kad krimināllieta jau nosūtīta uz prokuratūru kriminālvajāšanas uzsākšanai, sadarbība starp prokuroru un operatīvajiem darbiniekiem parasti veidojas reti, tikai uz ilgstošas personīgās pazišanās pamata, jo operatīvajam darbiniekam prokurors ir kā "bubulis", kas, neizprotot operatīvā darba specifiku, uzdod dažādus neizpildāmus uzdevumus.

Veicot pirmstiesas izmeklēšanas uzraudzību, prokurors kontaktē ar izziņas izdarītājiem un arī pēc krimināllietas saņemšanas kriminālvajāšanai prokurors uzdod dažādu izmeklēšanas darbību izdarīšanu izziņas izdarītājam, tomēr kontakts ar operatīvajiem darbiniekiem prokuroram neveidojas. Protams, kā jau autors iepriekš minēja, procesa virzītājam ir tiesības iepazīties ar operatīvo informāciju krimināllietā, bet, tā kā tas ir valsts noslēpums, tad šai darbībai ir nepieciešama speciāla atļauja. Sadarbība starp operatīvajiem darbiniekiem un procesa virzītājiem ir atkarīga tikai no goda prāta un savstarpējās uzticēšanās, jo, ja operatīvais darbinieks negrib, ka procesa virzītājs kaut ko uzzin, tad procesa virzītājs to arī nekad neuzzinās, tāda ir operatīvās darbības specifika, jo, pat iepazīstoties ar operatīvo lietu, nekad nevarēs uzzināt visu operatīvās darbības procesā iegūto informāciju krimināllietā.

Šobrīd operatīvās darbības subjektu, t.i., operatīvos darbiniekus neinteresē lietas iznākums tiesā, jo viņu darbu vērtē pēc atklāto noziegumu skaita un pēc krimināllietas nosūtīšanas kriminālvajāšanai, un ir ļoti grūti "piespiest" operatīvos darbiniekus vēl kaut ko darīt šajā krimināllietā, jo viņi uzskata, ka savu darbu ir padarījuši. Uzliekot par pienākumu operatīvās darbības laikā veiktās operatīvās darbības noformēt procesuāli, lai tās varētu izmantot izziņas procesā, tiktu panākta visu izmeklēšanas stadiju saplūšana un parādītos arī kopīgs mērķis.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

Operatīvās darbības likums, *Latvijas Vēstnesis*, 1993. g. 30. decembris, 131.

Latvijas kriminālprocesa kodekss. TNA, 1998.

Operatīvās darbības likums, *Latvijas Vēstnesis*, 1993. g. 30. decembris, 131, 2. pants.

Par darbīgu likumu: Projekts. Kriminālprocesa likums, *Latvijas Vēstnesis*. Jurista vārds, 2002. g. 4. jūlijs, 11 (244).

Operatīvās darbības likums, *Latvijas Vēstnesis*, 1993. g. 30. decembris, 131, 9. pants.

Turpat, 2. pants.

Operatīvās darbības likums, *Latvijas Vēstnesis*, 1993. g. 30. decembris, 131, 23. panta pirmā daļa.

⁵ Skrastiņš J. Par mūsdienīgu kriminālprocesu Latvijā, *Latvijas Vēstnesis*. Jurista vārds, 2001. g. 20. marts, 12 (201).

- ⁹ Turpat.
- ¹⁰ Par darbīgu likumu. Projekts. Kriminālprocesa likums, *Latvijas Vēstnesis*. Jurista vārds, 2002. g. 4. jūlijs, **11** (244).
Kavalieris A. Izmeklēšanas darbības, kas veicamas sevišķā veidā, *Latvijas Vēstnesis*. Jurista vārds, 2002. g. 12. februāris, **3** (236).
- ¹² Par darbīgu likumu: Projekts. Kriminālprocesa likums, *Latvijas Vēstnesis*. Jurista vārds, 2002. g. 4. jūnijs, **11** (244).
- ¹³ Kavalieris A. Izmeklēšanas darbības, kas veicamas sevišķā veidā, *Latvijas Vēstnesis*. Jurista vārds, 2002. g. 12. februāris, **3** (236)
- ¹⁴ Operatīvās darbības likums, *Latvijas Vēstnesis*, 1993. g. 30. decembris, **131**, 8. panta trešā daļa.
- ¹⁵ Kavalieris A. Izmeklēšanas darbības, kas veicamas sevišķā veidā, *Latvijas Vēstnesis*. Jurista vārds, 2002. g. 12. februāris, **3** (236).
- ¹⁶ Par darbīgu likumu: Projekts, Kriminālprocesa likums, *Latvijas Vēstnesis*. Jurista vārds, 2002. g. 4. jūnijs, **11** (244).
- ¹⁷ Kavalieris A. Izmeklēšanas darbības, kas veicamas sevišķā veidā, *Latvijas Vēstnesis*. Jurista vārds, 2002. g. 12. februāris, **3** (236).
- ¹⁸ Kavalieris A. Izmeklēšanas darbības, kas veicamas sevišķā veidā, *Latvijas Vēstnesis*. Jurista vārds, 2002. g. 12. februāris, **3** (236).

Summary

This article deals with a concept of investigatory operations and investigatory activities performed by a special method, by comparing common and different features of these concepts, emphasizing problem issues of these two concepts, as well as suggesting solutions to them. Summarizing the issues analyzed in the article the following conclusions may be drawn on the current problems in the legal regulation of the investigatory operations and investigatory activities performed by a special method specified by the Criminal Procedure Law.

Facts, as well as information on these facts may be an evidence in the criminal matter, as the facts without an explanatory information on these facts may be obscure and misinterpreted, and it may lead to an error, however, information on facts without facts themselves proves nothing, only a procedural recording and convergence of these two factors may get a complete cognition of the circumstances to be proved.

At the moment the first stage of the criminal procedure is commenced by initiating of the criminal proceedings and commencement of pre-trial investigation in the criminal matter, however, investigatory operations are separated from the criminal procedure. Thus investigatory operations shall be as the first stage of criminal procedure, which is optional. In cases where purposes of the investigatory operations are identical with the purposes of the criminal procedure, information obtained by investigatory

operations should be recorded procedurally. Investigatory operations should be subjected to the criminal procedure as far as possible, as well as terms of investigatory activities should be applied to these activities.

Terminology used in the draft Criminal Procedure Law by naming investigatory operations performed by a special method otherwise than these operations are named in the Investigatory Operations Law will cause problems for the subjects of investigatory operations who will be entrusted to perform these operations, however will not understand what does the performer of the procedure expect of them.

When obligating to procedurally execute the investigatory operations performed during the investigatory activities, in order to utilise them in the cognitive process, the convergence of stages of investigation would be reached, as well as a joint objective would be developed. The opinion of the author set forth in the article has opponents who do not support convergence of the investigatory operations with the criminal procedure, so the author will continue on a research of this subject in order to further substantiate his opinion.

Cietušais goda un cieņas aizskaršanas deliktā

Diāna Hamkova

Krimināltiesisko zinātņu katedras doktorante, LU Juridiskās fakultātes lektore,
tāl. 7034552

Rakstā ir apskatīti ar goda un cieņas aizskaršanu saistīti jautājumi un izteikti priekšlikumi normatīvās bāzes sakārtošanā. Autore piedāvā paplašināt cietušo personu loku goda un cieņas aizskaršanas deliktā. Rakstā ir argumentēta diferencētas atbildības noteikšana par goda un cieņas aizskaršanu atkarībā no cietušā statusa.

Atslēgvārdi: Cieņa, cietušais, gods, juridiskā persona, reputācija.

Cieņa un gods ir ētikas kategorijas, kas izsaka personības attieksmi pret sevi kā morālo vērtību un sabiedrisko attieksmi pret cilvēku, vērtējot viņa rīcību.

Cienīt, garantēt cilvēka godu un cieņu nozīmē aizsargāt vitāli svarīgas cilvēka tiesības, nodrošināt cilvēka cienīgus dzīves apstākļus un attiekties pret individu kā augstāko vērtību. Personu gods un savstarpēja cieņa ir demokrātiskas sabiedrības pamats. Valsts, aizsargājot šīs kategorijas, garantē personības attīstību, kā arī sabiedrības progresīvu attīstību kopumā.

Tiesības uz uzskatu, vārda brīvību nekādā gadījumā nedrīkst izpausties kā goda un cieņas aizskaršana. Šo vērtību garantam jābūt likumam. Personas gods un cieņa ir konstitucionālā kārtībā aizsargātas indivīda tiesības gandrīz visās pasaules valstīs. Arī Latvijas Republikas (LR) Satversmes 8. nodaļa satur tiešu norādi, ka valsts aizsargā cilvēka godu un cieņu.¹ Krimināllikums aizsargā svarīgākās personas, sabiedrības un valsts intereses, to starpā arī personas godu un cieņu, iekļaujot minētās kategorijas to objektu skaitā, kam nepieciešama krimināltiesiska aizsardzība – valsts prezumē to īpašo nozīmi indivīda dzīvē. Sabiedrībā ir izskanējis viedoklis (no cilvēktiesību aizsardzības speciālistu puses), ka apskatāmo interešu aizsardzība ir attiecināma vienīgi uz civiltiesību sfēru. Spēkā esošā tiesiskā bāze paredz, ka persona, kuras gods vai cieņa ir aizskarts, pret vainīgo var izvēlēties šādu reakciju:

- civilā kārtībā likt vainīgajai personai novērst radušos kaitējumu;
- krimināltiesiskā ceļā rast problēmas risinājumu.

Indivīda tiesības neaprobežojas ar vienu no šiem juridiskās atbildības veidiem – tie neizslēdz arī viens otru.

LR AT plēnuma lēmuma skaidrojumi nosaka, ka “gadījumā, ja personas, kura izplatījusi godu un cieņu aizskarošas ziņas, darbībā ir nozieguma sastāva pazīmes,

cietušajam ir tiesības prasīt vainīgo saukt pie kriminālatbildības, kā arī celt prasību par godu un cieņu aizskarošu ziņu atsaukšanu.¹²

Vairums šo kategoriju lietu tiek izskatītas civiltiesiskā kārtībā un tikai nedaudzas rod risinājumu, izmantojot krimināltiesisko jurisdikciju. Tomēr minēto interešu krimināltiesiskās aizsardzības aktualitāte nemazinās. Pirmkārt, valsts, iekļaujot analizējamus labumus krimināltiesiskās aizsardzības sfērā, prezumē to, ka personas garīgā sfēra, morālā labklājība, reputācijas nodrošināšana ir svarīgs personas tiesību elements.

Otrkārt, tā ir indivīda prerogatīva, kādu juridiskās atbildības veidu izvēlēties goda vai cieņas aizskārums gadījumā. Civiltiesiskā atbildība ir vērsta uz kaitīgo seku likvidāciju, nosakot materiālās kompensācijas apmēru un uzliekot par pienākumu atsaukt ziņas, kas aizskar personas godu un cieņu, ja ziņu izplatītājs nepierāda, ka tās atbilst patiesībai.

Krimināltiesiskā atbildība ir vērsta uz iedarbību attiecībā pret vainīgo, kas rada krimināltiesiska rakstura juridiskas sekas.

Treškārt, neskatoties uz to, ka goda un cieņas aizskārums delikti vairumā gadījumu tiek risināti civiltiesiskā kārtībā arī citās Eiropas valstīs, šo valstu krimināllikumi paredz apskatāmo interešu krimināltiesisko aizsardzību (Polija, Francija, Dānija, Vācija, Bulgārija, Holande, Zviedrija, Spānija u.c.), nosakot daudz detalizētāku to regulējumu.

Nemot vērā šos argumentus, autoresprāt, gods un cieņa ir kategorijas, kuras ir tiesīgas baudīt krimināltiesisko aizsardzību gadījumos, kad tās tiek apdraudētas. Krimināllikums paredz atsevišķu – XV nodaļu, kas ietver noziedzīgus nodarījumus pret personas brīvību, godu un cieņu. Minētajā nodaļā ir iekļautas trīs vispārīgās normas (156. p., 157. p., 158. p.), kuras aizsargā jebkuras personas godu un cieņu.

Ar “**personu**” apskatāmo normu kontekstā saprot fizisku personu. Līdz ar to ar krimināltiesību normu palīdzību patlaban tiek aizsargāts vienīgi fizisko personu gods un cieņa. Šāda likumdevēja pozīcija ir pamatota, jo gods un cieņa kā garīgās sfēras labumi piemīt tikai fiziskām personām.

Katram indivīdam neatkarīgi no viņa rases, nacionālās piederības, ādas krāsas, sociālā statusa, dzimuma, mantiskā stāvokļa, izglītības, reliģiskās pārliecības, seksuālās orientācijas ir tiesības uz goda un cieņas aizsardzību. Attiecībā uz fizisko personu goda un cieņas aizsardzību jāpiebilst, ka Krimināllikums aizsargā arī tāda cilvēka godu, kurš sava psihiskā stāvokļa dēļ nespēj apzināties pret viņu vērsto rīcību. Visai nepieņemams ir savā laikā H. Viļuma izteiktais viedoklis: “pret garīgi slimajiem un mazgadīgajiem nav iespējams izdarīt minētos nodarījumus, jo viņi nav spējīgi apzināties savu cilvēcisko cieņu, kas ir neatņemama goda sastāvdaļa.”¹³

Šāda koncepcija ir pretrunā ar cilvēka konstitucionālajām un cilvēka tiesībām vispār. **Garīgi slimām personām, mazgadīgiem bērniem** ir visas subjektīvās tiesības, kuras kaut kādā veidā nav ierobežotas ar likumu. Pie kriminālatbildības var saukt arī personu, kura aizskar godu vai ceļ neslavu bērnam vai garīgi slimai personai, apmelojot šo personu darbību līdz saslīmšanai un uzvedību slimības laikā, vai nepie-dienīgā formā novērtē to fiziskās vai morālās īpašības.

Savā laikā N. Rozins ir apgalvojis, ka “nav pamata uzskatīt, ka goda aizskaršana un neslavas celšana garīgi slimai vai mazgadīgai personai ir mazāk prettiesiska nekā veselai un pilngadīgai personai. Bez tam šādu tiesību noliegšana uz goda aizsardzību radītu sevišķi smagas sekas tad, kad garīgi slimā persona izvesētos, bet mazgadīgā – kļūtu pilngadīga.”⁴

Runājot par mazgadīgās personas goda un cieņas aizskaršanu, absolūti nav pamata uzskatīt, ka, piemēram, trīspadsmitgadīgais nespēj uztvert aizvainojumu vai arī apzināties apmelojuma saturu. Šādam indivīdam tāpat kā pilngadīgai personai ir savas vērtības, pašnovērtējums, kā arī reputācija, kuras saglabāšana ir svarīga.

Ja psihiski slimā persona var pretendēt tikai uz goda aizsardzību, tad mazgadīgais kā uz goda, tā arī cieņas minimumu.

“Cieņa ir cilvēka pašnovērtējums, kas pamatojas uz tam ieaudzinātajām un piemītošajām īpašībām.”⁵

Runājot par cieņu, liela nozīme ir indivīda spējai apzināties savu cieņu kā personībai, kā kādas sabiedriskās grupas pārstāvim. Cieņas jūtas ir indivīda kā personības apzināšanās. Garīgi slimai personai trūkst spējas apzināties sevi kā personību. Šis apstāklis liedz attiecināt cieņu kā garīgu labumu uz apskatāmo kategoriju personām. Savukārt, indivīda vecums, lai arī zināmā mērā ietekmē personas psihisko stāvokli, nevar būt par iemeslu cieņas kā pašnovērtējuma noliegšanai. Tieši pretēji, mazgadīgais sava emocionālā stāvokļa dēļ cieņas apdraudējumu var izjust daudz sāpīgāk nekā pilngadīga persona.

Goda aizskaršanas un neslavas celšanas objekts citu valstu krimināllikumos var būt arī **mirušas personas** gods un cieņa. Šādu personai, dzīvai esot, bija sava morāles normu un principu sistēma. Viņas uzvedība tika pakļauta attiecīgiem ētikas kanoniem. Tādā veidā par viņu sabiedrībā bija izveidojies noteikts priekšstats – viņas personības pozitīvs vērtējums. Persona pati ar savu uzvedību un attieksmi “nopenlāja” sev *labu* reputāciju. Tomēr personas pozitīvs vērtējums var nepamatoti mazināties apmelošanas, noniecināšanas vai pazemošanas gadījumā. Ir jāņem vērā, ka negācijas, kas izriet no minētās prettiesiskās uzvedības, var sagādāt morālas ciešanas mirušā tuviniekiem.

P. Mincs apgalvoja, ka “aizskarot mirušas personas godu, var ciest dzīvi palikušie ģimenes locekļi, jo netaiņa negods var mest ēnu uz viņiem.”⁶

Mirušas personas goda aizskaršanas gadījumā tiek traumēta mirušā reputācija, kā arī netiešā veidā aizskarts tuvinieku gods. Krimināllikumā patlaban nav tiešas norādes uz mirušas personas goda aizsardzību. Professore V. Liholaja, komentējot KL 157. pantu, norāda, ka “cietušais no neslavas celšanas var būt tikai fiziska persona, arī jau mirusi.”⁷

Šāda veida delikts ir uzskatāms par “**īpašu**” neslavas celšanas veidu, kas rada nepieciešamību Krimināllikumā noteikt diferencētu atbildību par mirušas personas goda aizskaršanu. Netaiņa reputācijas saglabāšana ir svarīga galvenokārt aizgājēja tuviniekiem. Bez tam nav izslēdzama iespēja, ka šāda delikta rezultātā būtiski mainās apkārtējo attieksme arī pret mirušā palikušo tuvinieku. Piemēram, nepatiess apgalvojums, ka mirušais visu savu naudu ir nopelnījis noziedzīgu darījumu ceļā, met ēnu uz

aizgājēja mantinieka reputāciju. Diferencētas atbildības nepieciešamību nosaka arī apstākļi, ka nelaiķa reputācijai ir nozīme pašai par sevi. "Labam vārdam" pēc cilvēka nāves ir īpaša vērtība. Indivīds dzīves laikā ar savu uzvedību, attieksmi, darbu apliecina, ka viņam ir svarīgi, kas paliks pēc viņa, ko viņš atstās nākamai paaudzei. Nosakot atbildību par neslavas celšanu attiecībā pret mirušo, likumdevējs garantētu šo svētbīgjo jūtu aizsardzību.

Līdzās atsevišķu indivīdu tiesībām uz goda un cieņas aizsardzību šādas tiesības ir attiecināmas arī uz **personu grupu**.

Ar personu grupu saprot vairāku cilvēku kopu. Šādu kopu var veidot jebkāda atsevišķu indivīdu apvienība. "TAS", kas apvieno cilvēkus vienā grupā, var būt jebkādas dabas – tā var būt politiskā, reliģiskā pārliecība, seksuālā orientācija, piederība tai vai citai profesijai, amatam... Ja godu vai cieņu aizskaroshi apvainojumi tiek attiecināti uz indivīdu kopu, indivīds jūtas aizskarts, pazemots vai noniecināts tieši kā konkrētās grupas pārstāvis, piemēram, kā policijas darbinieks, kā tiesnesis, ārsts vai citai profesijai piederošais, vai kā persona, kas piekopj homoseksuālas attiecības. Tas rada nepieciešamību noteikt kvalificētu atbildību par personu grupas goda un cieņas aizskaršanu. Piemēram, izsakot apgalvojumu, ka visi ceļu policisti ir kukuļņēmēji, var tikt aizskarts to ceļu policistu gods, kuri nepieņem šādas kriminālsodāmas darbības.

Minētajā gadījumā ceļu policists juties aizvainots tieši kā persona, kas pēc amata ir piederīga ceļu policijas darbam. Personu grupas kā cietušā, pret ko ir vērsti apvainojums, izdalīšana ir veikta, piemēram, Polijas un Dānijas krimināllikumos.

Polijas Kriminālkodeksa 212. pants līdzās citiem veidojumiem no nepatiesu ziņu izplatīšanas aizsargā arī personu grupu, neprecizējot to pazīmi, kas ir grupas pastāvēšanas pamatā.⁸ Dānijas Kriminālkodeksa 266 b. paragrāfs nosaka atbildību par apvainojumu vai pazemojumu, kā pamatā ir personas piederība konkrētai rasei, nācijai, etniskai izcelsmei, ādas krāsai vai seksuālai orientācijai.⁹

Bez tam ir jāņem vērā, ka apvainojumi, kas ir vērsti uz personu grupu, aizskar daudz plašāku personu loku nekā tas ir gadījumos, kad tie ir attiecināti uz konkrētu indivīdu. Šis apstākļi nosaka kvalificētas atbildības nepieciešamību Krimināllikumā, kad cietušais deliktā ir personu kopa.

Likumdevējs, aizsargājot personu godu un cieņu, Krimināllikumā ir iekļāvis speciālās normas, kurās atsevišķi tiek izdalīta atbildība par **varas pārstāvja, militārpersonas un deputāta kandidāta** goda un cieņas apdraudējumu. Šāda nostāja ir atbalstāma, jo konkrētajā gadījumā reāls kaitējums tiek nodarīts ne vien šo personu godam un cieņai, bet arī viņu rīcībai sabiedrības un valsts labā. Noziedzīgā nodarījuma kaitīgums izpaužas tajā apstākļi, ka primāri tiek apdraudētas sabiedrības, tās locekļu, pārvaldības vai militārā dienesta intereses. Gods un cieņa ir tikai papildobjekts apskatāmo nodarījumu kontekstā. Šāda vainīgās personas rīcība liedz attiecīgajiem indivīdiem veikt savus pienākumus sabiedrības labā.

No neslavas celšanas (157. p.) jānorobežo krimināllikuma 91. pants, kas paredz atbildību par **nepatiesu ziņu izplatīšanu par deputāta kandidātu**. Dotais noziedzīgais nodarījums, pamatojoties uz Krimināllikumā noteikto pozīciju, apdraud valsts varas

institūciju vēlēšanu procesa tiesiskumu. Nepatiesu ziņu izplatīšana var sekmēt sabiedrībā maldinoša, īstenībai neatbilstoša viedokļa izplatīšanos par attiecīgo kandidatūru.

Īsi pirms 8. Saeimas vēlēšanām izraisījās konflikts starp valdošajām koalīcijām – “Latvijas ceļu” un “Tautas partiju”. Konflikta pamatā bija tā saucamā skrejlapu lieta, kuras apstākļi ir šādi: 2002. gada septembrī Akmeņu ielā pie “Latvijas ceļa” biroja tika apturēta automašīna, kurā konstatēja 40 000 lapiņu ar “Tautas partijas” komandas līderu attēliem, ko papildināja uzraksti “Banda” un “Zagli”. Par doto faktu tika ierosināta krimināllieta pēc KL 91. panta. Minētais starpgadījums ir izraisījis visai plašas diskusijas gan Saeimā, gan žurnālistu vidū. Ar nožēlu jāsecina, ka Latvijas sabiedrība nav gatava jautājumu risināšanai, kas saistās ar tādām cilvēka garīgām vērtībām kā gods un cieņa. Tā vietā, lai diskutētu par to, vai izplatītās skrejlapas satur neslavu, diskusija virzās absolūti nepieņemamā gultnē – apspriešanās, vai šāda norma Krimināllikumā (91. pants) vispār ir nepieciešama. Faktiski veidojas situācija, ka Krimināllikumam tiek piemērots pēc vajadzības. Tāda veida rīcība apdraud Krimināllikuma kā likuma stabilitāti.

Uzskatot, ka šāda norma Krimināllikumā nav nepieciešama, iespējams, ka būtu dekriminalizējams arī 271. pantā paredzētais nodarījums, kas nosaka atbildību par varas pārstāvja vai citas valsts amatpersonas goda un cieņas aizskaršanu, tomēr nevajadzētu ignorēt apstākli, ka deputāta kandidāts pretendē uz deputāta amatu. Deputāts kā sabiedrības pārstāvis darbojas sabiedrības un valsts interesēs kopumā. Tāpēc ir būtiski, ka deputāti ir ievēlēti, nepārkāpjot Saeimas vēlēšanu likumu. Pretējā gadījumā, kad notiek sabiedrības maldināšana, izplatot nepatiesas ziņas par deputāta kandidātu, vēlēšanas nevar uzskatīt par godīgi notikušām. Nepatiesu ziņu izplatīšana par deputāta kandidātu apdraud konstitucionālo institūciju veidošanās kārtību (Saeimas vēlēšanu gadījumā – Saeimas veidošanu). Saeimas vēlēšanu likuma 9. pants nosaka, ka kandidātu sarakstus var iesniegt:

- “1) likumā noteiktā kārtībā reģistrēta politiskā partija;
- 2) divas vai vairākas likumā noteiktā kārtībā reģistrētas politiskās partijas;
- 3) likumā noteiktā kārtībā reģistrētas politisko partiju apvienības.”¹⁰

Minētais likums paredz arī kārtību, kādā ir iesniedzami kandidātu saraksti, kādi dokumenti ir pievienojami un kādas ziņas ir norādāmas par kandidātiem. Saeimas vēlēšanas ir noteikta veida procedūra, kuras reglamentācija ir jāievēro. Saeimas vēlēšanās tiek ievēlēta institūcija, kura realizē likumdevējvaru, kas citu varu starpā nodrošina valsts funkciju izpildi. Likumdevējvara ir uzskatāma par valsts varas augstāko institūtu, savukārt deputāts ir “parstāvnieciskajā valsts varas institūtā ievēlēta persona”¹¹.

Ņemot vērā šos apsvērumus, ir pamats apgalvot, ka nepatiesu ziņu izplatīšana par deputāta kandidātu apdraud valsts augstāko institūciju veidošanas procesu, līdz ar to apskatāmais delikts var tikt uzskatīts par noziegumu pret valsti.

Tomēr apspriešanas vērts būtu jautājums, kas ir galvenais tiešais apdraudējuma objekts apskatāmā delikta gadījumā. Patlaban atbildība par nepatiesu ziņu izplatīšanu par deputāta kandidātu ir noteikta Krimināllikuma X nodaļā, kurā ir apkopoti noziegumi pret valsti. Apskatāmais nodarījums saskaņā ar šo pozīciju primāri apdraud “valsts varas institūciju likumam atbilstošas veidošanas kārtību vēlēšanu procesā”¹².

Jautājums par to, vai konkrētais delikts ir noziegums pret valsti, ir visai diskutabls. Šajā sakarībā iespējama arī cita pozīcija. LR Satversmes 8. un 9. pantā garantē pilsoņu aktīvās un pasīvās vēlēšanu tiesības. To starpā 101. pants nosaka, ka "ikvienam Latvijas pilsonim ir tiesības likumā paredzētajā veidā piedalīties valsts un pašvaldību darbībā."¹³ Latvijas pilsoņi, izmantojot 101. panta deklarēto tiesību, realizē politisko līdzdalību. Piedalīšanās vēlēšanās ir visizplatītākais politiskās līdzdalības veids. Pirmsvēlēšanu laikā pilsoņiem tiek garantētas tiesības iepazīties ar deputātu kandidātiem, viņu reputāciju, kā arī viņu personiskajām īpašībām. Izplatot apzināti nepatiesas ziņas par deputāta kandidātu, tiek kavētas vēlēšanu tiesības saņemt patiesu informāciju par attiecīgo kandidatūru. Tādā veidā tiek apdraudēta vēlēšanu procedūra, kurā vēlētajī izlemj, kam atdot savu balsi.

No otras puses, nepatiesu ziņu izplatīšana apdraud arī deputāta kandidāta netraucētu vēlēšanu tiesību realizāciju – tikt ievēlētam. Šāds nodarījums apdraud arī pilsoņu vēlēšanu tiesības (gan aktīvās, gan pasīvās), kas ir uzskatāmas par vienu no cilvēka pamattiesībām. Līdz ar to ir apspriežama iespēja par normas, kas satur atbildību par nepatiesu ziņu izplatīšanu par deputāta kandidātu, iekļaušanu Krimināllikuma XIV nodaļā, kura satur noziedzīgus nodarījumus pret personas pamattiesībām un pamatbrīvībām. Ar iepriekšminēto autore vēlējās parādīt to, ka atsevišķos gadījumos ir visai problemātiski noteikt tās intereses, kuras tiek primāri apdraudētas ar noziedzīgo nodarījumu. Atbildības noteikšana tajā vai citā nodaļā par apskatāmo nodarījumu ir diskutējams jautājums, tomēr šāda nodarījuma dekriminalizēšanai autore nesaskata pamatotus argumentus.

Atbildība par varas pārstāvja un citas valsts amatpersonas goda un cieņas aizskaršanu ir noteikta KL 271. pantā. Cietušais no šī nodarījuma var būt tikai varas pārstāvis vai cita valsts amatpersona. KL 316. p. nosaka personu loku (pamatojoties uz to veicamajām funkcijām), kuras ir uzskatāmas par valsts amatpersonām. Valsts amatpersonu uzskaitījums ir dots arī 2002. gada 25. aprīļa likumā "Par interešu konflikta novēršanu valsts amatpersonu darbībā".¹⁴ Šī noziedzīgā nodarījuma kaitīgums ir tajā apstākļi, ka tas ir virzīts uz kaitējuma nodarīšanu pārvaldes attiecībām, jo varas pārstāvja vai citas valsts amatpersonas gods un cieņa tiek aizskarti sakarā ar šo personu dienesta pienākumu pildīšanu. Godu vai cieņu saturošs apvainojums diskreditē varas pārstāvi vai citu valsts amatpersonu. Turpretī šāda diskreditācija rada neuzticību ne vien konkrētam indivīdam, bet visai struktūrai, ko reprezentē varas pārstāvis vai cita valsts amatpersona kopumā.

Interesants apgalvojums ir minēts Augstākās tiesas senāta spriedumā lietā Nr. SKC-102 (prasītājs L. Strujēvičs un atbildētājs a/s "Diena" un A. Ozoliņš).¹⁵ Atbildētājs šajā lietā atsauca uz Eiropas Cilvēktiesību tiesas 1986. gada spriedumā esošo Eiropas cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas 10. panta interpretāciju Austrijas žurnālista Lingēna lietā. Minētajā spriedumā ir teikts, ka "....pieņemamās kritikas robežas attiecīgi ir plašākas attiecībā uz politiķi nekā uz privātpersonu..." Šajā sakarībā veidojas situācija, kur, no vienas puses, likums amatpersonas godu un cieņu aizsargā plašāk, nosakot diferencētu atbildību (KL 271. pantā), bet, no otras

pusēs, akceptējot to, ka politiķis (konkrētajā gadījumā bijušais ekonomikas ministrs L. Strujēvičs) ir pakļaujams plašākai kritikai, šādas “plašākas” tiesības uz goda un cieņas aizsardzību amatpersonai tiek liegtas, tieši pretēji, tās tiek nepamatoti sašaurinātas. Amatpersonas rīcību var kritizēt, bet kritika nedrīkst saturēt godu un cieņu aizskarošus apvainojumus, kā tas ir konkrētajā gadījumā, kur 1998. g.12. augustā laikrakstā “Diena” tika publicēts sekojošais:

“Viena valdības ministra Strujēviča mēģinājums izkrāpt par labu saviem patroniem 8 miljonus par privatizējamo Ventspils naftu ir tikai niecīgs simptoms milzu zelta drudzim, kas varētu sākties, ja valsts monstrus, par kuriem, kā teic tas pats Strujēvičs, paredzēts iekasēt valsts budžetā 330 miljonus, nodotu privatizācijai šī valdība un tās premjers Krasts”¹⁶.

Termins “kritika” tiek skaidrots kā iztirzājums, novērtējums no kāda viedokļa. Netiešā nozīmē par kritiku sauc arī kādas sabiedriskas vai politiskas darbības “novērtējumu”¹⁷. Kā redzams, apskatāmā kategorija nav ne mazākā mērā saistīta ar indivīda goda vai cieņas aizskārumu.

Kritika kā personas darbības novērtējums var izpausties arī indivīda negatīvā novērtējumā, izsaucot personā aizvainojumu, neapmierinātību vai citas negācijas. Tomēr jebkura neuzmanība pret cilvēku un necienīga attieksme pret viņa personību nav aplūkojama kā goda aizskaršana. Mazsvarīgais vienam bieži vien ir apvainojošs otram. Pārāk pašapzinīgam cilvēkam var rasties pārliecība, ka viņš aizskarts ar tādu rīcību, kas patiesībā nav uzskatāma par godu aizskarošu. Vērtējumam, kuru vainīgās personas rīcībai devis cietušais, nevar būt izšķiroša nozīme. Indivīda gods un cieņa ir sabiedriski nozīmīgas vērtības, kas savas saknes laiž morāles normās, tāpēc tās nevar samērot vienīgi ar personas subjektīviem apsvērumiem. Katram ir tiesības uz tādu savas rīcības novērtējumu, kurš balstās uz objektīviem faktiem. Indivīdam ir tiesības aizstāvēt savu godu un cieņu gadījumos, kad tiek piedēvēta uzvedība, kas apdraud reputāciju, kā arī grauj autoritāti citu cilvēku acīs.

Apskatāmajā piemērā kritika iziet ārpus pieļaujamām personas darbības novērtējuma robežām un transformējas goda un cieņas aizskārumā. Amatpersonai ir tādas pašas tiesības uz goda un cieņas minimumu kā jebkurai citai personai, vēl jo vairāk - amatpersona bauda likumdevēja deklarēto goda un cieņas aizsardzību arī saistībā ar savu dienesta pienākumu veikšanu, jo tas tiek darīts sabiedrības interesēs. Likumdevējs ar apskatāmās normas starpniecību garantē institūcijas, kuru pārstāv attiecīgā amatpersona, autoritāti.

Gods un cieņa ir **fizisko personu tiesība** uz savu garīgo labklājību. Tieši tāpēc Krimināllikums aizsargā vienīgi fiziskas personas godu un cieņu. “Juridiskai personai ir tiesības saskaņā ar Civillikuma 2352.a pantu prasīt tiesas ceļā atsaukt godu un cieņu aizskarošās ziņas un saņemt mantisku atlīdzību par nodarīto kaitējumu.”¹⁸

Apzināti nepatiesu ziņu izplatīšana var tikt vērstā arī pret **juridisku personu**. Nepatiesu ziņu izplatīšanas gadījumā juridiskai personai var piedēvēt tādu uzvedību, darba manieres vai stilu, kas mazina uzticību šai struktūrai no sabiedrības puses. Sabiedrībā ir izveidojies zināms priekšstats par attiecīgās organizācijas, uzņēmuma

sniedzamo pakalpojumu kvalitāti, saistību izpildi, klientu apkalpošanu. Tātad uzņēmumam tirgū ir sava reputācija. Cilvēkiem ir izveidojies priekšstats par attiecīgo juridisko personu, un jebkādas nepatiesas informācijas izplatīšana var šo priekšstatu mainīt. Viedokļa pamatā ir juridiskās personas iepriekšējā darbība. Pozitīvas reputācijas saglabāšana ir garants juridiskās personas tālākai darbībai. Domājams, ka tieši termins "reputācija" vislabāk atbilstu konkrētajai situācijai, kad uzmanības centrā ir juridisko personu darījumu kvalitātes un citu apstākļu novērtēšana.

Juridiskai personai, tāpat kā fiziskai, ir svarīgi, kāds ir apkārtējo viedoklis par uzņēmuma pakalpojumu kvalitāti, darbību, apkalpošanu. Lai iegūtu "labu slavu" uzņēmumam, iestādei vai organizācijai, ir jāpieliek ne mazums pūļu, kam ir nepieciešams ilgāks laiks. Gods un cieņa kā ētikas kategorijas prezumē to attiecināšanu uz cilvēku kā garīgu būtņi. Tāpēc šos terminus nevajadzētu pozicionēt attiecībā uz juridisko personu. Izplatot nepatiesas ziņas par juridisko personu, var mazināt tās reputāciju. Ar reputāciju jāsaprot uzņēmuma, uzņēmējsabiedrības, organizācijas pakalpojumu kvalitātes, kompetences u.tml. novērtējums no klientu un citu sabiedrības locekļu puses.

Šai sakarībā var piebilst, ka Polijas Kriminālkodeksa 212.p.l.d. nosaka atbildību tādai rīcībai, "kas attiecina uz otru personu, personu grupu, iestādi, juridisku personu, organizācijas vienību, kurai nav juridiskas personas statuss, tādu uzvedību vai īpašības, kas pazemo tās sabiedrības acīs vai var radīt uzticības, kas nepieciešama attiecīgajam amatam, profesijai, darbības veidam, zaudēšanu."¹⁹

Kā redzams, minētā norma aizsargā daudz plašāku personu loku salīdzinājumā ar Krimināllikuma attiecīgajām normām.

Autoresprāt, attiecībā uz juridisko personu civiltiesiskajai jurisdikcijai nevajadzētu paturēt monopoltiesības delikta izlemšanā. Juridiskai personai, tāpat kā fiziskai, ir tiesības izlemt, kādu juridiskās atbildības veidu izvēlēties.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

LR Satversme. [B.v.]: AFS, 2000, 15. lpp.

Par Tiesu praksi lietās par personas goda un cieņu aizskarošu ziņu atsaukšanu: Latvijas Republikas Augstākās tiesas 1993. g. 25. oktobra plēnuma lēmums Nr. 9. Grām.: *Latvijas Republikas Augstākās tiesas plēnuma lēmumu krājums 1990–1995.* Rīga, 1995, 68. lpp.

Viļums H. *Neslavas celšanas delikts.* Smiltene: b.i., 1940, 5. lpp.

Розин Н. И. *Об оскорблении чести.* Томск: Товарищество Печатная С. П. Яковлева, 1910, стр. 357, 358.

Liholaja V. *Krimināllikuma komentāri.* Sevišķā daļa. 4. grāmata. Rīga: AFS, 1999, 100. lpp.

Mincis P. *Krimināltiesības.* Sevišķā daļa. Rīga: LU, 1939, 289. lpp.

Liholaja V. *Krimināllikuma komentāri.* Sevišķā daļa. 4. grāmata. Rīga: AFS, 1999, 102. lpp.

· *Уголовный кодекс Республики Польша.* Минск: Тесея, 1998, стр. 76.

- ⁹ *Уголовный кодекс Дании*. Москва: МГУ имени М. В. Ломоносова, 2001, стр. 148.
- ¹⁰ LR Saeimas 1995. g. 25. maija Saeimas vēlēšanu likums, *Latvijas Vēstnesis. D.*, 1995. g. 6. jūnijs, 7. burtnīca, 200. lpp.
Ašmanis M. *Politikas terminu vārdnīca*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1999, 40. lpp.
- ¹² Krastiņš U., Niedre A. *Krimināllikuma komentāri*. Sevišķā daļa. 3. grāmata. Rīga: LU, 1999, 44. lpp.
- ¹³ Turpat.
- ¹⁴ LR Saeimas 2002. g. 25. aprīļa likums "Par interešu konflikta novēršanu valsts amatpersonu darbībā", *Latvijas Vēstnesis. D.*, 2002. g. 9. maijs, 13. burtnīca, 523. lpp.
- ¹⁵ AT Senāta spriedums. Par godu un cieņu aizskarošu ziņu atsaukšanu un kompensācijas piedziņu, *Latvijas Vēstnesis. Jurista Vārds*, 2002. g. 7. maijs, 14. lpp.
- ¹⁶ Turpat.
Latviešu konversācijas vārdnīca. 9. sējums. Rīga: A. Gulbja apgāds, 1933, 18188. sleja.
- ¹⁸ Torgāns K. *Komentāri saistību tiesībām Civillikumā*. Rīga: TIC, 1994, 211. lpp.
- ¹⁹ Turpat.

S u m m a r y

Dignity is the category of ethics. The attitude of personality to itself as moral value and the attitude of society to human being's activities is expressed in the category. Mutual dignity is the base for democratic society. There are different problems arising when cases about defamation or demeaning the dignity of a person are trialed. Mostly claims about defamation or demeaning the dignity of a person are trialed under civil law jurisdiction. A person has rights to choose the type of legal liability to be applied. Liability for defamation or demeaning of natural person's dignity only is determined in Criminal Law. The author tries to find out whether only natural person could be a victim of the mentioned criminal offences. It would be necessity to determine criminal liability for defamation or demeaning of person's group dignity.

It is provided for in Criminal Laws of some states that the criminal proceeding victim in cases mentioned above could also be a Legal person. This practice could also be useful for Criminal Law of Latvia. The term used in these cases should be "reputation of Legal person"

It is a necessity to put in order legal regulations about liability for defamation or demeaning the dignity because of growing self-esteem of the members of society.

Feodālo tiesību jēdziena dinamika

Sanita Osipova

LU Juridiskās fakultātes Tiesību teorijas un vēstures katedras vadītāja,
tālr. 7034557

Jēdziens feodālisms kā zinātnisks termins apritē ieiet tikai XVIII gs. Feodālisma specifiskas pazīmes ir spilgti izteikta, hierarhiski veidota atkarības saišu sistēma sabiedrībā, speciāla karotāju sociālā grupa – bruņinieki, sašķeltas īpašuma tiesības, kuras nosaka nekustamā īpašumu dalījumu, sākot ar vīrsīpašumu un tā īpašnieku līdz īpašuma daļas valdītājam un apsaimniekotājam. Nekustamā īpašuma apsaimniekošanas juridiskā sistēma atspoguļojas gan sabiedrības uzbūvē, gan valsts konstitūcijā. Tātad feodālismam ir specifiskas juridiskas pazīmes. Tas atstāj ietekmi uz tiesību tālāku ģenēzi. Autors rakstā pēta feodālisma, feodālo tiesību un lēņu tiesību jēdzienus, to savstarpējās sakarības un atšķirīgo šo jēdzienu izpratnē dažādos laika posmos un dažādu ideoloģiju ietekmē. Plašāk rakstā autore ir analizējusi lēņu tiesību jēdzienu, kurš savu saturu nemainīja.

Atslēgvārdi: Feodālās tiesības, lēņu tiesības, vasalis, senjors.

IEVADS

Lai arī pagātne nemainās, taču nemitīgi mainās mūsu priekšstati par to. Sabiedrības attīstība noved pie jaunām vērtībām un jaunām zinātnes metodēm, kas ļauj mums no jauna skatu punkta analizēt gan šobrīd notiekošo, gan arī tuvāku un tālāku pagātnei, kuras tiešas sekas ir šodienas sociālie procesi. Tāpēc vēsture ir dinamiska zinātne. Turklāt kā humanitāra zinātne vēsture ir pakļauta valdošās morāles un ideoloģijas ietekmei. Sekas tam ir nepieciešamība aizvien no jauna skatīt jēdzienus un procesus, kas ir saistīti ar pagājību. Šajā rakstā tiks skatīta feodālo tiesību izpratnes dinamika.

Feodālisma un lēņu tiesību jēdzieni

Jēdziens feodālisms kā zinātnisks termins apritē ieiet tikai XVIII gs. Šī gadsimta nogalē Franču revolūcijas iespaidā feodālisma jēdziens iegūst negatīvu nokrāsu, jo tieši tas raksturo negācijas, kuru likvidēšanu revolucionāri uzskata par savu mērķi – kārtu sabiedrību ar privilēģētām kārtām, tiesību partikularismu, šķēršļiem tirdzniecības un rūpniecības attīstībai.¹ Vēlāk jau kā zinātnisks jēdziens, kurš apzīmē valsts konstitūciju saistībā ar Reformācijā ieviesto jēdzienu – viduslaiki, tas plaši tiek lietots XIX un XX gs. Tas parādās gan Kārļa Marksa un Frīdriha Engelsa darbos, gan Maksa Vēbera grāmatās (īpaši grāmatā *Wirtschaft und Gesellschaft*).

Feodālisms tiek traktēts kā sabiedriskā iekārta, kura raksturīga viduslaiku Rietumeiropai. Tā specifiskas pazīmes ir spilgti izteikta, hierarhiski veidota atkarības saišu sistēma sabiedrībā, speciāla karotāju sociālā grupa – bruņinieki, sašķeltas īpašuma tiesības, kuras nosaka nekustamā īpašumu dalījumu, sākot ar virsīpašumu un tā īpašnieku līdz īpašuma daļas valdītājam un apsaimniekotājam. Nekustamā īpašuma apsaimniekošanas juridiskā sistēma atspoguļojas gan sabiedrības uzbūvē, gan valsts konstitūcijā. Šī sistēma, ko franču vēsturnieki dažkārt dēvē arī par *regime feudal*, ir raksturīga X, XI, XII gs. Rietumeiropai un arī vēlāk pastāv valstīs – Karolingu dinastijas pēctecēs – Francijā, Vācijā, Burgundijas karaļvalstī, tagadējā Itālijas teritorijā, bet no tām tiek ieviesta Anglijā, ietekmē valstiskumu kristīgajā Spānijā un Tuvo austrumu “latīniskajās” valstīs.² Laika gaitā daļa vēsturnieku vēl vairāk paplašina jēdzienu “feodālisms”, mainot tā izplatības ģeogrāfiskās robežas. Tā vācu tiesību vēsturnieks Hans Kammlers savā monogrāfijā *Die Feodalmonarchien* raksta, ka šāda valsts un sabiedrības attiecību struktūra izveidojas gan viduslaiku Rietumeiropā, gan Japānā. H. Kammlers uzsver, ka nekur citur pasaulē šāds fenomens vairs nav sastopams.³

Marksistiskie tiesību vēsturnieki šīs robežas paplašina vēl vairāk, jo tas izriet no marksisma mācības, saskaņā ar kuru vēsturiskās formācijas visā pasaulē nomaina viena otru pēc vienota objektīva parauga, kā to nosaka vēsturiskais materiālisms. Tas nozīmē, ka saskaņā ar marksistisko vēstures izpratni visur, kur ir valdījusi verdzība, ar laiku izveidosies feodālisms, kam savukārt vēlāk sekos kapitālisms. K. Marksam un F. Engelsam pētot Grieķijas, Romas un Rietumeiropas vēsturi, tajā atklājas zināmas likumsakarības, kas izriet no konkrētiem vēsturiskiem procesiem šajos reģionos. Taču, šīs likumsakarības piemērojot citu valstu vēsturei, tās vairs nav “absolūti objektīvas” pat pēc marksisma pamatlicēju kritērijiem. Lai neapstrīdētu marksisma pamatdogmu par vēsturisko formāciju nomaņas objektivitāti un to secību, marksistiskie vēsturnieki uzsvēra tās pazīmes, kas vēsturiskajos procesos citās civilizācijās sakrīta ar Rietumeiropas modeli, noklusējot vai notušējot atšķirības, kuras bieži bija būtiskākas nekā kopīgais. Paplašinot feodālisma robežas ārpus viduslaiku Rietumeiropas, tika vienkāršota arī feodālisma izpratne. Tas atbilda arī marksisma sabiedrisko attiecību skatījumam, jo bija nepieciešamas divas antagonistiskas šķiras, kas nosaka valsts piederību konkrētai vēsturiskai formācijai. Tā feodālisma esamību marksistiem apstiprināja dzimtkungu (feodāļu) un dzimtzemnieku pastāvēšana katrā konkrētā valstī. Lai Rietumeiropas feodālismu padarītu par universālu modeli, tika mazināta nozīme specifiskajām attiecībām starp pāvesta vienoto katoļu baznīcu un nacionālu karaļu sašķelto laicīgo varu, kas veido Rietumeiropas feodālo monarhiju būtību.⁴

Protams, marksistiskie tiesību vēsturnieki nav vienīgi, kuri XX gs. centās atklāt universālas, visai cilvēcei raksturīgas attīstības likumsakarības. Tas raksturo vēsturnieku, arī tiesību vēsturnieku meklējumus visā kristīgajā vai postkristīgajā pasaulē, jo iepriekš Eiropu gan vienoja kristīgā ticība, bet XX gs. ir turpinājusies gan kristīgo ideju šķelšanās (veidojoties jaunām kristiešu sektām), gan ateisma ideju popularitātes pieaugšana, gan citu reliģiju ienākšana kristietības teritorijās. Tolerance un unifikācija ir arī liberālās demokrātijas pamatā. Tas, protams, atspoguļojas vēstures studijās un

ietekmē arī feodālisma izpratni. Tā jau XX gs. vidū Kārlis Manheims raksta par jaunās sabiedrības izpratnes, kas izriet no liberālisma, ietekmi uz kultūru, arī zinātni.⁵

No nedaudz atšķirīga redzespunkta raugoties, var teikt, ka feodālisms ir sistēma, kurā zemākstāvošais nodevis sevi un savu zemi augstākstāvošā rīcībā, aizgādniecībā, piedāvājams militāru pakļautību apmaiņai pret aizsardzību.

Tā ir apzināti sašaurināta definīcija, bet, cenšoties izprast feodālisma būtību, ir svarīgi minēt visas šo tiesisko attiecību izpratnes. Precīzi un visaptveroši definēt feodālismu ir grūti, te var citēt latviešu vēsturnieku Indriķi Šternu, kurš uzskata, ka feodālisms “ir tik sarežģīts un daudzveidīgs sabiedrības un politikas administrācijas institūts, ka neviens vēsturnieks vēl nav devis tā vispārārtzītu definīciju, jo dažādās zemēs dažādos laikos tā saturs un jēdziens mainījās.”⁶

Līdz XVIII gs. vārds feodālās tiesības tika lietots šaurākā nozīmē – lēņu tiesību nozīmē. *Feodum* ir latīniskais nosaukums īpašumam, kurš tika nodots valdījumā kā atlīdzība par darbu jeb lēnim. Franču valodā feodālisms skan kā *feodalite*, bet angļu - *feudalism*. Lēnis savukārt ir vācu cilmes vārds *Lehn* (lehn – aizdota, iznomāta manta), kas līdzīgi skan arī citās ģermāņu valodās, piemēram, nīderlandieši lieto terminu *leenstelsel*⁷. Tātad līdz XVIII gs. “feodālās tiesības” tika izprasts kā identisks jēdziens “lēņu tiesībām”, kuras regulēja tiesiskās attiecības starp senjoru un vasali. Taču Apgaismības filozofi, no jauna izvērtējot viduslaiku vēsturi, paplašināja feodālisma jēdzienu, ietverot tajā arī specifisko feodālo sabiedrības un valsts struktūru.⁸ Savukārt lēņu tiesību jēdziens savu saturu nemainīja, tāpēc varam teikt, ka pēc Apgaismības procesiem – lēņu tiesības ir feodālo tiesību nozare, kura regulē tiesiskās attiecības starp lēņu devēju, no vienas puses, un lēņu ņēmēju, no otras puses.⁹ Lēņu tiesības kā feodālo tiesību nozare regulēja gan privātās, gan publiskās attiecības. Privātā sfērā tās bija nesaraujami saistītas ar lietu, ģimenes un mantošanas tiesībām, savukārt par lēņa zvēresta laušanu vai nepaklausību draudēja kriminālatbildība līdz ar goda atņemšanu vai (un) dzīvības zaudēšanu.¹⁰

Taču atsevišķu krievu tiesību vēsturnieku grāmatās arī mūsdienās feodālās tiesības tiek skatītas šaurākajā nozīmē kā identisks jēdziens lēņu tiesībām. Te var minēt T. Kašāņinas grāmatu ar zīmīgu nosaukumu *Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы* (“Valsts un tiesību izcelšanās. Mūsdienu skatījums un jaunas idejas”), kurā autore raksta: “Feodālās tiesības (lēņu tiesības) – tās ir uzvedības normu kopums, kuras regulē attiecības starp zemes īpašniekiem un zemes īpašuma tiesības”.¹¹

Lēnis tiesību attīstības kontekstā Rietumeiropā ir zemes dāvinājums par nopelniem vai amata piešķirums. Par lēni vārda šaurākā nozīmē sauc nekustamu mantu un tai pielīdzinātas tiesības, ko viena persona (zemeskungs, senjors, sizarēns, lat. – *dominus, senior*, bet Anglijā – lords) nodod otrai (vasalim jeb lēņa vīram, ģermāņi lieto vārdu “*vasus*” tiek uzskatīts, ka šis jēdziens cēlies no ķeltu vārda *gwasus*, kas apzīmē jaunekli un sulaini¹²) dzimtā valdījumā un īpašumtiesīgā lietošanā ar pienākumu pildīt lēņa dienestu.¹³ To piešķīra karalis vai cits augstmanis zemākstāvošam, pretī saņemdam lielākoties militāru atbalstu. Piešķirtā zeme parasti tika uzskatīta par adekvātu

saimniecisku maiņas vienību, lai nodrošinātu militāru atbalstu. Tas izriet arī no lēņu grāmatām (dokumentiem, kuros šīs saistības tika fiksētas). No Vācijas teritorijā apzinātajām ap 10 000 lēņu grāmatām, kuras datētas ar laiku pirms 1300. gada, praktiski visas (izņemot 17) regulēja lēņaņēmēja dienestu pie lēņa devēja un/vai īpašo žēlastību, ko lēņa devējs izrāda lēņaņēmējam ar lēņa piešķiršanu. Lēnis tika paredzēts kā atlīdzība par šo dienestu un/vai apliecināja lēņa devēja žēlastību.¹⁴ Tātad lēnis bija vai nu alga par darbību lēņa devēja labā, vai īpašas labvēlības apliecinājums. Turklāt katra no formām nevis izslēdza otru, bet gan drīzāk papildināja to. Abas formas varēja būt ietvertas vienā lēņa grāmatā. Termins “žēlastība” ir juridiski daudznozīmīgs viduslaiku juridiskajā lietojumā. Tā vispārīgā nozīme bija labvēlīga aizbildniecība vai protekcija, ko dod varens atkarīgajam, bet lēņu tiesību kontekstā tika izprasta cita šī termina jēga, proti, attiecībās starp senjoru jeb sizarēnu, t.i., lēņa devēju, un vasali, t.i., lēņaņēmēju, ar vārdu žēlastība saprot atlīdzību par konkrētu palīdzību, nevis nesavtīgu atbalstu no senjora puses. Lēņu grāmatā gan šī palīdzība neatklājas. Tā paliek apkārtējiem slēpta un par to zina tikai abas puses – senjors un vasalis. Kā raksta vācu tiesību vēsturnieks B. Distelkamp, šī otrā jēdziena žēlastība izpratne gan nebija īsti juridiski korekta (jo lēņu grāmatā netika fiksētas patiesās saistības), taču tika plaši lietota. Runājot par žēlastības lēņiem, te spilgti izpaužas minētās attiecības.¹⁵

Žēlastības devēja arī par privilēģijām, jo žēlastībā, noformētā kā juridisks akts, zemes kungs piešķīra kādai personai vai to grupai (parasti lēņu vīriem) privilēģētu stāvokli attiecībā pret vispārīgajām zemas tiesībām vai vispārpieņemto kārtību. Vēl viens termins, kurš viduslaikos bija apritē, apzīmējot žēlastību, bija imunitāte. Imunitāšu (*emunitas* lat.) pirmsākumi meklējami Rietumromas impērijas beigās, kad ķeizari atsevišķas domēņu zemes atbrīvoja no nodokļiem un dažām reālnastām. Franku impērija pārņēma šo kārtību un to pilnveidoja. Imunitātes faktiski sāka aptvert visas dzīves sfēras. Franku imunitātes nozīmēja pilnīgu atbrīvošanu (*exemption* lat.) no centrālās varas pakļautības vietējā pārvaldē.¹⁶

Vēl viens jēdziens, kas ir nozīmīgs sakarā ar lēņu tiesībām, ir manoriālās tiesības. Manoriālās tiesības regulēja attiecības starp dzimtkungu un dzimtzemnieku, tas nozīmē, ka tieši manoriālās tiesības (*manere* lat. palikt, uzkavēties¹⁷) regulēja saimnieciskās attiecības lēņu muižās. Tās līdz ar lēņu tiesībām atklāj feodālismā valdošās tiesiskās attiecības, jo vēl viens faktors, kas raksturo feodālo sistēmu, ir zemnieku juridiska piesaiste zemei. Šo terminu – manoriālās tiesības biežāk lieto angļu tiesību vēsturnieki, jo tas ir radies no nosaukuma manors, kas apzīmēja dzimtmuižu Anglijā. Manori Anglijā tika veidoti pēc normandiešu valsts izveides Vilhelma Iekarotāja vadībā.¹⁸ Arī krievu tiesību vēsturnieki no saviem angļu kolēģiem ir pārņēmuši šo jēdzienu.¹⁹

Kontinentālā Eiropā, germāņu zemēs termina “manoriālās tiesības” vietā runā par zemes tiesībām (*landrecht* vāc.), tas gan nav gluži identisks jēdziens, jo ir ievērojami plašāks.²⁰ Lēņu tiesības ir cieši saistītas ar manoriālajām vai zemes tiesībām. Tas uzskatāmi izriet arī no viduslaiku tiesību avotiem – t.s. tiesību spoguļiem, kuros tradicionāli ir ietvertas abas šīs feodālo tiesību nozares.²¹

Feodālisma un lēņu tiesību vēsturiskā periodizācija

Feodālisms Rietumeiropā pastāv gandrīz tūkstošgadi. Protams, ka šajā milzīgajā laika posmā mainās gan feodālā valsts, gan lēņu tiesības. Pastāv vairāki lēņu tiesību un feodālās valsts vēstures dalījumi posmos. Plaši lietots ir šāds dalījums:

1. posms: Rietumeiropas valsts un lēņu tiesību veidošanās pirmsākumi. Tas ir posms pēc Saliešu franku karaļvalsts izveides, Merovingu valdīšanas laiks V–VII gs.

2. posms: Karolingū valdīšanas laiks, kurā pilnīgi izveidojas feodālisms un lēņu tiesības. To var dalīt sīkāk:

a) pirmo Karolingū valdīšanas posms, kas sākas ar Kārļa Martela darbību VII–VIII gs.;

b) Kārļa Lielā un viņa pēcteču valdīšana VIII–IX gs.;

c) lēņu sistēmas un feodālās valsts galīga noformēšanās IX gs.

3. posms: Lēņu tiesību klasiskais posms, Augstie viduslaiki X–XIII gs.²²

Visai līdzīgs ir otrs dalījums:

1. posms sakrīt ar pirmo dalījumu. Rietumeiropas valsts un lēņu tiesību veidošanās pirmsākumi. Tas ir posms pēc Saliešu franku karaļvalsts izveides, Merovingu valdīšanas laiks V–VII gs.

2. posms ietver laiku līdz investitūras strīdam XI gs., t.i., Karolingū un sakšu ķēniņu valdīšanas laiku.

3. posms pēc investitūras strīda XI–XII gs. sākums.

4. posms lēņu tiesību augstākā attīstības pakāpe jeb, kā raksta vācu tiesību vēsturnieki, feodālisma un lēņu tiesību “ziedu laiki” (vāc. *Hochblüte des Lehnswesens*) XII–XIII gs.

5. posms feodālās valsts un lēņu tiesību noriets no XIII gs. līdz pilsoniskajām revolūcijām.²³ Lai gan pēc skandināvu tiesību vēsturnieka prof. Ērika Annersa viedokļa atsevišķi feodālās sistēmas elementi sociālajā struktūrā Austrumeiropā (te par piemēru viņš min Poliju, Čehoslovākiju un Ungāriju) saglabājas līdz pat 1945. gadam.²⁴

Par robežšķirtni lēņu tiesību un feodālās valsts attīstībā ņemt investitūras strīdu ir visai plaši pieņemts tiesību vēsturnieku vidū.²⁵ Jo investitūras strīds starp laicīgo un garīgo varu Rietumeiropā, kurš ir saistīts ar pāvesta Gregora VII darbību, reformējot kristīgo baznīcu, spēcīgi ietekmē arī feodālo valsti un lēņu tiesības. 1075. gadā pāvests Gregors VII paziņoja, ka visa garīdzniecība ir pakļauta baznīcas juridiskai un politiskai varai. Tādējādi garīdzniecība tiek pasludināta par neatkarīgu (imūnu) no laicīgās varas. Turklāt Gregors VII sludināja pāvesta tiesības kā paša Dieva dotas, virsvadīt laicīgo varu, piemēram, atcelt un ierobežot ķeizara un karaļu varu. Gregors uzskata, ka, tā kā visas kristīgās zemes vispirms pieder Dievam, tad Dieva vietvaldis – pāvests šīs zemes izlēno ķeizaram, nevis otrādi. Ķeizars Heinrihs III uz to atbild ar karadarbību. Tas noved līdz pilsoņu kariem starp pāvesta un ķeizara atbalstītājiem.²⁶ Investitūras strīds izvirza trīs tiesiskus jautājumus pašai baznīcai – celibāts, simonija, investitūra, lai caur tiem sakārtotu baznīcu, pakļaujot to stingrai, vienotai, pārlaicīgai pāvesta varai.²⁷

Ņemot par pamatu investitācijas strīda laiku un lielās pārmaiņas gan garīgajā, gan laicīgajā dzīvē, kas norisa šajā posmā, savu dalījumu lēņu un manoriālajām tiesībām veido arī tiesību vēsturnieks Marks Bloks. Viņš izdala tikai divus posmus:

1. feodālisma periods VIII–XI gs., kad vairāk vai mazāk stihiski veidojas lēņu sistēmas elementi, bet nav vēl pašas vienotās tiesiskās sistēmas. Rietumeiropa šajā posmā ir tiesiski un teritoriāli sašķelta;

2. feodālisma periods XI–XV gs., kad ir pilnībā izveidojusies feodālā sistēma. Lēņu tiesībās šajā posmā nostiprinās juridisko attiecību universālums, kā arī vasaļu un senjoru pienākumi un tiesības tiek aplūkoti kā abpusēji, nevis vienpusēji saistoši.²⁸

Lēņu sistēmas vēsturiskās saknes un izveidošanās iemesli

Sistēma, kad personai zeme tiek nodota lietošanā, likumsakarīgi veidojās vēlās Romas impērijas (~II–V gs.) politiskajā, ekonomiskajā un tiesiskajā sistēmā. Šim laikam Rietumromā raksturīga nepārtraukta atrašanās kara stāvoklī, sakārtotas politiskas sabiedrības trūkums, jo galvaspilsētas dotās pavēles netika pienācīgi izpildītas provincēs. Ārējā tirgus trūkums, jo tirgotājs bija pārlieku pakļauts riskam gan ceļā uz tirgus vietu, gan tirgojot. Romiešu valsts un sabiedrības attīstībā sākās lejupslīde, jo par prioritāti bija kļuvusi vien izdzīvošana (to manto arī agro viduslaiku Rietumeiropa).²⁹ Romas impērijā ekonomiskās krīzes apstākļos atdzima naturālās saimniecības formas. Tā izveidojās arī jauna zemas tiesisko attiecību forma – kolonāts. Zemes īpašniekam vairs pašam nebija izdevīgi apstrādāt savu zemi, jo strauji ruka lēņu vergu pieplūdums Romas vergu tirgum un drošība nebija ne, sargājot plašos laukus, ne vēlāk, produkciju vedot uz tirgu. Tāpēc zemes īpašnieks iznomāja savu zemi koloniem (nomniekiem), sadalot to nelielos zemas gabalos – parcelēs. Koloni bija juridiski brīvi un ekonomiski neatkarīgi no zemes īpašnieka. Apstrādājot parceli, viņi strādāja paši un izmantoja vergu darbu, bet nomu maksāja naudā. Nauda ir drošā aprītē tikai ekonomiski stabilā sabiedrībā. Savukārt, ekonomiskā stabilitāte ir saistīta ar sociālpolitisko stabilitāti. Tātad plaukstoša valsts un pati sabiedrība nodrošina drošu tirgu, kurā naudu var atkal apmainīt materiālās vērtībās, kas ir ekvivalentas tām, par kurām pirms kāda laika šī nauda ir saņemta. Ja tā nav, nauda zaudē savu vērtību. Tā vairs nav stabils maiņas ekvivalents, tāpēc drošāk ir mainīt pašas preces bez naudas starpniecības. Romas valsts krīze bija par iemeslu tam, ka II gs. koloniem ieviesa naturālās kļaušas un noteica viņiem daļu ražas (nevis naudu) nodot zemes īpašniekiem. Laikā, kad Romā iedzīvotāju nodarbošanās kļūst mantojamas, mainās arī kolonu sākotnējais juridiskais statuss. Valsts cenšas saglabāt sasniegto, iekonservējot sabiedriskās un ekonomiskās attiecības, tāpēc no IV gs. tā sāk būtiski iejaukties ekonomiskajās attiecībās.³⁰ Imperators Doikletiāns 301. gadā pieņem ediktu, kurā nosaka visai impērijai vienādas takses pakalpojumiem un precēm. Edikts gaidīto ekonomisko efektu nedod, bet gan vēl vairāk padziļina krīzi. Pēc dažiem gadiem tas tiek atcelts.³¹ Zemnieki pameta savus laukus, bet amatnieki sāka bēgt no savām juridiski nostiprinātajām, bet ekonomiski neizdevīgajām profesijām, jo nespēja nomaksāt nodokļus. Lai novērstu zemnieku bēgšanu no laukiem, koloni tika juridiski

pierakstīti (nostiprināti) pie apstrādājamās zemes. IV–V gs. kolonu atkarība no zemes īpašnieka bija pieaugusi. Viņi vairs nebija brīvi, bet nebija arī vergi.

Romas kolonātam raksturīgi:

1. koloni apdzīvo un apstrādā zemi, kas nav viņu īpašumā;
2. tie maksā zemes īpašniekam noteiktas nodevas (canon) atlīdzībā par zemes izmantošanu;

3. kolons nedrīkst pamest iznomāto zemi. Ja kolons to izdara, tad zemes īpašnieks ar vindikācijas prasību var atvest kolonu atpakaļ (gluži kā izbēgušu vergu). Šo kārtību ievieš imperators Konstantīns 332. gadā. Ar šo Konstantīna konstitūciju koloni zaudē juridiski brīva cilvēka statusu;

4. saimnieks nevar padzīt kolonu no zemes. Atsavinot zemi, tai seko arī koloni.³²

Tā Romas impērijā izveidojās zemas apsaimniekošanas kārtība – kolonāts, kuru iepazīst Romā iebrukušās un uz dzīvi šeit apmetušamies ģermāņu ciltis. Lēņu tiesību institūti izveidojās vēlāk, jau franku laikos, saplūstot romiešu agrārās iekārtas, ģermāņu kara draudzes un ķeltu vergu tiesību atsevišķiem lietiskiem un personiskiem elementiem, kuri, viens otru ietekmējami, radīja savdabīgu tiesību pasauli – t.s. feodālismu. Viduslaiku pasaule izveidojās divu pasaulu – romiešu un barbaru saplūšanas un sintēzes rezultātā. Līdzās Romas kolonātam un vēlākās Rietumeiropas lēņu tiesību sistēmas pamatā ir arī seno ģermāņu tiesību institūti. Specifiskais dāvinājuma jēdziens saistāms ar dažādu ģermāņu cilšu paražām, bet sabiedrības dalījums hierarhiskos rangos pēc to sabiedriskās lietderības ir raksturīgs ģermāņu militāri organizētajai sabiedrībai. Arī galvenā īpašība, kas raksturo valdnieku un augstmaņus, ir spēja būt karadraudzes vadītājiem, kuru vīri ir pilnīgi uzticami.

Feodālismā liela nozīme bija militārajam aspektam, jo tas top nemierīgā laikā kā sabiedrības un valsts struktūra drošībai un mieram, un kad, mainoties ieročiem, divcīņas nozīme mazinājās, feodālisms šaurā nozīmē sāka izzust, taču tā militārās un tiesiskās sekas saglabājās ilgāk. Militāri feodālisms bija saistīts ar smagās bruņās tērpta bruņinieka nozīmi. Ir bijis daudz diskusiju par bruņinieku izcelšanos: vai šo kārtu radījusi seglu kāpšļu izgudrošana vai berberu un citu iebrucēju piemērs, karaļa Pipina franku armijas mobilizācijas atlikšana (755. gads) no marta uz maiju, lai noteikti nodrošinātu lielāku lopbarības krājumu. Taču ir vērts atcerēties, ka karošanas taktiskā uzsvare maiņa no kājniekiem uz kavalēriju bija notikusi jau vēlajā Romas impērijā.³³

No IV līdz XI gadsimtam briesmas varēja radīt kaimiņos dzīvojošie, vienmēr bija iespējams klejotāju uzbrukums, tādēļ īpaša nepieciešamība bija pēc mobilām, labi bruņotām vienībām, un Romas impērijas pierobežas karaspēka daļas, kas dienēja garnizonos, kļuva par otrās šķiras kareivjiem, jo tām trūka mobilitātes. Militārie apstākļi tādējādi izskaidro bruņinieku centrālo lomu un to augsto sociālo statusu. Bruņinieku statusu viduslaiku sabiedrībā nostiprina arī kristīgā baznīca. Pirmajos gadsimtos pēc Kristus karš tika uzskatīts par absolūtu ļaunumu. Ja karavīrs gribēja kļūt par kristieti, tam bija jānoliek ieroči.³⁴

Taču baznīcas tēvu attieksme mainās. To ietekmē nemītīgie barbaru uzbrukumi Romai. Sv. Augustīns izvirza taisnīga kara jēdzienu, kurā ir jāpiedalās ticīgajam, kurš

dzīvo laicīgu dzīvi. Imperators Feodosijs II 416. gadā izdod dekrētu, ar kuru saskaņā armijā var dienēt tikai kristieši. Taisna kara ideja tiek attīstīta tālāk. Laikā no Seviļas Izidora līdz Graciānam tiek izvirzīti arvien konkrētāki kritēriji taisnam karam:

1. karot drīkst tikai tad, kad nav izdevies vienoties miera ceļā;
2. karš uzsākts taisnam mērķim – aizstāvēties vai atgūt nolaupīto īpašumu;
3. lēmums par karu ir jāpieņem kompetentām valsts amatpersonām, nevis privātpersonām.³⁵

Baznīcai ir plaši īpašumi, kuri tiek apdraudēti tāpat kā laicīgo īpašnieku zemes, bet garīdznieki nedrīkst ņemt rokās ieročus. Šī dilemma tiek atrisināta, aicinot laicīgo varu ticības vārdā sargāt baznīcu un tās īpašumus. Tā pāvests Stefans II jau 753. gadā aicina franku karavadoņus aizstāvēt baznīcu, solot kritušos par baznīcu pielīdzināt svētajiem mocekļiem.³⁶ Tas izskaidro baznīcas atbalstu bruņiniekiem, kuri guva dubultu atbalstu gan no laicīgās, gan baznīcas varas, jo to militārais spēks bija vitāli nepieciešams abām varām.

Latvijā, tāpat kā Rietumeiropā, vēsturnieki uzskata, ka lēņu sistēma izveidojās VIII gs. tagadējās Francijas teritorijā. Par tās ieviesēju tiek uzskatīts Kārlis Martels (688.–741. g.) no Karolingu dzimtas, kas franku impērijā pildīja majordoma (t.i., nebrivo kalpotāju priekšnieks valdnieku galmos) pienākumus. Viņš organizēja reformu, kuras rezultātā galvenokārt izdevās nostiprināt valsts militāro varenību un 732. gadā pie Puatjē sakaut arābus, kas savukārt novērsa Eiropas nonākšanu islāma ticības zonā.³⁷

Taču, protams, ka Karolingu valdīšanas laikā lēņu sistēma nevis uzsāka savu veidošanos, bet gan galīgi noformējās. Kā jau minēts, atsevišķi lēņu sistēmas elementi veidojās jau Rietumromas impērijas norieta posmā. Rietumeiropas barbaru sabiedrība feodālismu sāk veidot Franku impērijā Merovingu laikā. Ģeogrāfiski pirmsākumi ir meklējami apgabalos starp Luāru un Reinu laikā, kad barbaru sabiedrība un valstiskums iegūst stabilitāti un sāk veidoties valsts konstitucionālā struktūra (kurā valsts pārvalde veidota kā izvērstā valdnieka galma pārvalde) un tiesiskums, t.i., VI–VII gs.³⁸ Tiesa, šie ir arī strīdu par varu gadsimti, jo pēc Hlodviga (Franku valdnieks, impērijas dibinātājs) nāves viņa dēli un mazdēli strīdas par mantotās valsts un varas sadali.³⁹ Tieši Franku valstī Merovingu valdīšanas laikā izveidojas un nostiprinās lēņu sistēmas juridiskie stūrakmeņi – komendācija, uzticība un beneficija.⁴⁰

SECINĀJUMI

Jēdziens feodālisms kā zinātnisks termins apritē ieiet tikai XVIII gs. Šī gadsimta nogalē Franču revolūcijas iespaidā feodālisma jēdziens iegūst negatīvu nokrāsu, jo tieši tas raksturo negācijas, kuru likvidēšanu revolucionāri uzskata par savu mērķi – kārtu sabiedrību ar privilēģētām kārtām, tiesību partikulārismu, šķēršļiem tirdzniecības un rūpniecības attīstībai.⁴¹ Feodālisma specifiskas pazīmes ir spilgti izteikta, hierarhiski veidota atkarības saišu sistēma sabiedrībā, speciāla karotāju sociālā grupa – bruņinieki, sašķeltas īpašuma tiesības, kuras nosaka nekustamā īpašumu dalījumu, sākot ar virsīpašumu un tā īpašnieku līdz īpašuma daļas valdītājam un apsaimniekotājam.

Nekustamā īpašuma apsaimniekošanas juridiskā sistēma atspoguļojas gan sabiedrības uzbūvē, gan valsts konstitūcijā. Feodālisms ir raksturīgs Rietumeiropai X, XI, XII gs. un arī vēlāk pastāv valstīs, Karolingu dinastijas pēctecēs – Francijā, Vācijā, Burgundijas karaļvalstī, tagadējā Itālijas teritorijā, bet no tām tiek ieviests Anglijā, ietekmē valstiskumu kristīgajā Spānijā un Tuvo austrumu "latīniskajās" valstīs.⁴² Laika gaitā daļa vēsturnieku vēl vairāk paplašina jēdzienu "feodālisms", mainot tā izplatības ģeogrāfiskās robežas. Tas ir saistīts ar XX gs. globalizācijas tendencēm, kuru rezultātā daļa vēsturnieku skatīja dažādu reģionu attīstības vispārējās tendences, cenšoties vispārināt vēsturiskos procesus, par paraugu un pamatu ņemot antīko Vidusjūras reģiona vēsturi un Rietumeiropas vēsturi. Kā vieni no pirmajiem šādi vēsturi analizē marksistiskie vēsturnieki, radot vienotu vēstures koncepciju, kas par pareizu tika atzīta sociālistiskajās zemēs. Taču līdzīgus tiesību vēsturnieku uzskatus XX gs. pauž visā kristīgajā vai postkristīgajā pasaulē. Tolerance un unifikācija ir arī liberālās demokrātijas pamatā. Tas, protams, atspoguļojas vēstures studijās un ietekmē arī feodālisma izpratni. Feodālisma izpratnes dinamika tieši ietekmē arī feodālo tiesību jēdziena izpratni.

Līdz XVIII gs. vārds feodālās tiesības tika lietots šaurākā nozīmē – lēņu tiesību nozīmē. Taču Apgaismības filozofi, vēlreiz izvērtējot viduslaiku vēsturi, paplašināja feodālo tiesību jēdzienu, ietverot tajā arī specifisko feodālo sabiedrības un valsts struktūru.⁴³ Savukārt lēņu tiesību jēdziens savu saturu nemainīja, tāpēc varam teikt, ka pēc Apgaismības procesiem – lēņu tiesības ir feodālo tiesību nozare, kura regulē tiesiskās attiecības starp lēņu devēju, no vienas puses, un lēņu ņēmēju, no otras puses.⁴⁴ Lēņu tiesības kā feodālo tiesību nozare regulēja gan privātās, gan publiskās attiecības.

Privātā sfērā tās bija nesaraujami saistītas ar lietu, ģimenes un mantošanas tiesībām, savukārt, par lēņa zvēresta laušanu vai nepaklausību draudēja kriminālatbildība līdz ar goda atņemšanu vai (un) dzīvības zaudēšanu.⁴⁵ Šobrīd lielākā daļa vēsturnieku pauž šo izpratni, kas ļauj dziļāk un kompleksāk pētīt viduslaiku tiesiskos procesus. Taču atsevišķu krievu tiesību vēsturnieku grāmatās arī mūsdienās feodālās tiesības tiek skatītas šaurākajā nozīmē kā identisks jēdziens lēņu tiesībām. Tas ietekmē arī Latvijā Eiropas tiesību vēsturi, jo krievu juridiskā mācību literatūra ir pieejamā Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes studentiem gan cenu ziņā, gan pēc iespējām brīvi iegādāties. Latvijai integrējoties Eiropā, ir svarīgi arī, lai mums būtu vienota tiesību vēstures izpratne. Tāpēc ir svarīgi šo izpratni kopt.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

Ganshof Fr. L. *Was ist das Lehnswesen?* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1961, S. XIII.

Ibidem, S. XIV.

³ Kammler H. *Die Feodalmonarchien*. Koln-Wien: Bolau Verlag, 1974, S. 258.

Берман Г. Дж. *Западная традиция права: эпоха формирования*. Москва: Изд-во МГУ, 1998, стр. 281.

- ⁵ Manheim K. *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1958, S. 48–52.
- ⁶ Šterns I. *Latvijas vēsture 1290.–1500*. Rīga: Daugava, 1997, 425. lpp.
Ganshof Fr. L. *Was ist das Lehnwesen?* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1961, S. XIII.
- ⁸ Берман Г. Дж. *Западная традиция права: эпоха формирования*. Москва: Изд-во МГУ, 1998, стр. 281.
- ⁹ Lazdiņš J., Osipova S. *Latvijas un Eiropas viduslaiku tiesību vēsturē sastopamie jēdzieni un to skaidrojumi*. Otrais un papildinātais izdevums. Rīga, 1998, 17. lpp.
- ¹⁰ Lazdiņš J. Vasaļu (bruninieku) tiesību avoti un komentārs. Latvijas tiesību avoti. Grām.: *Teksti un komentāri. Seno paražu un Livonijas tiesību avoti 10. gs.–16. gs./ E. Melķiša red.* 1. sējums. Rīga: LU žurnāla “Latvijas Vēsture” fonds, 1998, 111. lpp.
Кашанина Т. В. *Происхождение государства и права*. Современные трактовки и новые подходы. Москва: Юрист, 1999, стр. 224.
- ¹² Sprandel R. *Verfassung und Gesellschaft im Mittelalter*. 5. überarbeitete Auflage, Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh Verlag, 1994, S. 65.
- ¹³ Lazdiņš J., Osipova S. *Latvijas un Eiropas viduslaiku tiesību vēsturē sastopamie jēdzieni un to skaidrojumi*. Rīga, 1996, 9. lpp.
- ¹⁴ Izlēpošanai par dienestu vācu lēņu grāmatās bija divas formas. Pirmā dominēja līdz XIV gs., un tā skanēja “...umb der (genemen, willigen) dinste willen, die er (syn altern) uns (unsern altern und uns) getan hat...” (... par labu kalpošanu, ko viņš (viņa vecāki) mums (mūsu vecākiem un mums) ir darījis...). Otra formula arī parādās XIV gs., bet plašāk tiek lietota no XV gs. sākuma. Tā skan: “...daz wir hain angesehen und bedaicht soliche dinste, die er (sine altern) uns (unsern vader) bisher gedan hat und noch forter dun mag und sal...” (“...mēs esam pieredzējuši un apdomājuši šādu dienestu, ko viņš (viņa vecāki) mums (mūsu tēvam) līdz šim ir kalpojis un pēc tam kalpos....”). Žēlastības lēņi bija rakstīti lielā dažādībā, gan pēc uzbūves, gan satura. Daļa skanēja “...daz wir yme alsoliche gnade getan hat...” (...tā kā mēs viņam izrādām īpašu žēlastību...”), bet citos bija teikts “...darumbe so hain wir.... von besundern gnaden zu lehen geluhen...” (...tāpēc mēs...ar īpašu žēlastību izlēpojam lēni...)”
Diestelkamp B. *Das Lehnrecht der Grafscheft Katzenbogen – XIII Jarhundert bis 1479*. Aachen: Scientia Verlag, 1969, S. 51.–55.
- ¹⁵ Diestelkamp B. *Das Lehnrecht der Grafscheft Katzenbogen – XIII Jarhundert bis 1479*. Aachen: Scientia Verlag, 1969, S. 56.
- ¹⁶ Lazdiņš J. Vasaļu (bruninieku) tiesību avoti un komentārs. Latvijas tiesību avoti. Grām.: *Teksti un komentāri. Seno paražu un Livonijas tiesību avoti 10. gs.–16. gs./ E. Melķiša red.* 1. sējums. Rīga: LU žurnāla “Latvijas Vēsture” fonds, 1998, 125. lpp., arī Mitteis H. *Der Staat des Hohen Mittelalters*. Grām.: *Grundlinien einer vergleichendes Verfassungsgeschichte des Lehnzeitalters*. Weimar: Verlag Herm. Bohlaus Nachfolger, 1940, S. 51.
- ¹⁷ Valters P. *Valsts un tiesību vēsture jēdzienos un terminos*. Rīga: SIA Divergens, 2001, 265. lpp.
- ¹⁸ Берман Г. Дж. *Западная традиция права: эпоха формирования*. Москва: Изд-во МГУ, 1998, стр. 282–283.
- ¹⁹ Кашанина Т. В. *Происхождение государства и права*. Современные трактовки и новые подходы. Москва: Юрист, 1999, стр. 224.

- ²⁰ Droege G. *Landrecht und Lehnrecht im hohen Mittelalter*. Bonn: Ludwig Rohrscheid Verlag, 1969, S. 9–10.
Ibidem, S. 21, arī Eisenhardt U. *Deutsche Rechtsgeschichte*. 3. Auflage. Munchen: Verlag C. H. Beck, 1999, S. 56–59.
- ²² Šāds dalījums ir lielākajā daļā Rietumeiropas vēstures grāmatu, piem. Ganshof Fr.L. *Was ist das Lehnwesen?* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1961.
- ²³ Šāds dalījums ir, piemēram, Mitteis H. Der Staat des Hohen Mittelalters. Grām.: *Grundlinien einer vergleichendes Verfassungsgeschichte des Lehnseitalters*. Weimar: Verlag Herm. Bohlaus Nachfolger, 1940.
- ²⁴ Аннерс Э. *История европейского права*. Москва: Наука, 1996, стр. 138.
- ²⁵ Берман Г.Дж. *Западная традиция права; эпоха формирования*. Москва: Изд-во МГУ, 1998, Hattenhauer H. *Europäische Rechtsgeschichte*. 2. Verbesserte Auflage. Heidelberg: C. F. Muler Verlag, 1994.
- ²⁶ Берман Г. Дж. *Западная традиция права; эпоха формирования*. Москва: Изд-во МГУ, 1998, стр. 95.
- ²⁷ Hattenhauer H. *Europäische Rechtsgeschichte*. 2. Verbesserte Auflage. Heidelberg: C. F. Muler Verlag, 1994, S. 198.
- ²⁸ Блок М. *Апология истории*. Москва, 1973, стр. 116.
- ²⁹ Robinson O. F., Fergus T. D., Gordon W. M. *European legal History*. London, Edinburg, Dublin: Butterworths, 2000, pp. 27–28.
- ³⁰ Ле Гофф Ж. *Цивилизация средневекового Запада*. Москва: Издательская группа «Прогресс», 1992, стр. 9–20.
Покровский И.А. *История римского права*. Санкт-Петербург, 1998, стр. 214.
- ³² Покровский И.А. *История римского права*. Санкт-Петербург, 1998, стр. 213–219.
- ³³ Robinson O. F., Fergus T. D., Gordon W. M. *European legal History*. London, Edinburg, Dublin: Butterworths, 2000, pp. 26–29.
- ³⁴ Флори Ж. *Идеология меча*. Санкт-Петербург: Евразия, 1999, стр. 33–37.
- ³⁵ Флори Ж. *Идеология меча*. Санкт-Петербург: Евразия, 1999, стр. 45–46.
- ³⁶ Ibidem, стр. 47.
Hattenhauer H. *Europäische Rechtsgeschichte*. 2. Verbesserte Auflage. Heidelberg: C. F. Muler Verlag, 1994, S. 168–172.
- ³⁸ Ganshof Fr. L. *Was ist das Lehnwesen?* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1961, S. 1–2.
Mitteis H. Der Staat des Hohen Mittelalters. Grām.: *Grundlinien einer vergleichendes Verfassungsgeschichte des Lehnseitalters*. Weimar: Verlag Herm. Bohlaus Nachfolger, 1940, S. 39–43.
- ⁴⁰ Ganshof Fr.L. *Was ist das Lehnwesen?* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1961, S. 3–4.
Ganshof Fr. L. *Was ist das Lehnwesen?* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1961, S. XIII.
- ⁴² Ibidem, XIV.

- ⁴³ Берман Г. Дж. *Западная традиция права: эпоха формирования*. Москва: Изд-во МГУ, 1998, стр. 281.
- ⁴⁴ Lazdiņš J., Osipova S. *Latvijas un Eiropas viduslaiku tiesību vēsturē sastopamie jēdzieni un to skaidrojumi*. Otrais un papildinātais izdevums, Rīga, 1998, 17. lpp.
- ⁴⁵ Lazdiņš J. Vasaļu (bruninieku) tiesību avoti un komentārs. Latvijas tiesību avoti. Grām.: *Teksti un komentāri. Seno paražu un Livonijas tiesību avoti 10. gs.–16. gs.* /E. Meļķiņa red. I.sējums. Rīga: LU žurnāla "Latvijas Vēsture" fonds, 1998, 111. lpp.

Summary

The concept "feudalism" as a scientific concept has been used since XVIII century. At the end of this century due to the French revolution this concept acquired negative meaning. Feudalism is characteristic to the Western Europe in X, XI, XII centuries and later existed in successors of the Caroling dynasty states - France, Germany, Burgundian kingdoms, in the present territory of Italy. From there it was introduced to England and influenced state power in the Christian Spain and in "Latin" countries of the Near East.⁴⁵

During that time most of the historians enlarged the meaning of the concept "feudalism", changing its distribution borders. It is connected with globalization tendencies of the XX century, due to which some of historians have explained general tendencies of the development of different regions, trying to universalize historical processes, taking as a basis and pattern the antique of the region Mediterranean Sea and the Western European history.

The Marxist historians were the first analyzing history in this way, creating unitary historical conception, which was accepted only in socialistic countries.

The dynamic of the understanding feudalism is directly connected also to understanding of the feudalism right concept.

Until the XVIII century name "feudalism rights" has been used only in a narrow meaning – as feud rights. But philosophers of the Enlightenment century – evaluating again the Middle Age history have enlarged the concept of the feudalism rights, including into it also a specific structure of the feudal society and state.⁴⁵ But concept of the feud right has not changed its content, therefore we could say, that after the processes of the Enlightenment century – feud rights are among the fields of feudalism rights, what governs legal relations between the feud benefactor from one side and the feud holder from the other side.⁴⁵

Today most of the historians are expressing this view of understanding, what allows to explore legal processes of the Middle Age more deeper and integrated. But in the works of the Russian historians' modern feudalism rights still very often are considered in a narrow meaning as identical concept to feud rights.

That influences the comprehension of the European history also in Latvia, because Russian legal literature available to students of the Faculty of Law at the University of Latvia disinform them. In the European integration process it is important for Latvia to have common understanding in legal history also on the concept of feudalism rights.

Ģenētiskā tiesību socioloģija

Ieva Roze

LU Juridiskās fakultātes Tiesību teorijas un vēstures katedras asistente,
tālr. 7034557

Zinātniskā konsultante Sanita Osipova, asoc. prof., LU Juridiskās fakultātes
Tiesību teorijas un vēstures katedras vadītāja

Ši pētījuma pamatā ir atzinums – tiesību socioloģija veidojas no idejas, ka tiesības praksē īstenojas vienīgi sociālā kontekstā. Tas nozīmē, ja nepastāv sociāla vide, nav nepieciešamas tiesības. Vārdam «īstenojas» šajā gadījumā tiek piešķirta būtiska nozīme tāpēc, ka sociologu skatījumā tiesības tiek aplūkotas ne tikai kā statisku normu kopums, bet arī kā pati norise. Tiesību socioloģijas teorijā tiek izdalīti divi tās pamatvirzieni – **ģenētiskā** un **operatīvā** tiesību socioloģija. Darbā ir aplūkota ģenētiskā tiesību socioloģija, tās attīstība. Ģenētiskā tiesību socioloģija ir tieši vērsta uz tiesību ģenēzi, skatot to saistībā ar visu sabiedrības progresu, savukārt operatīvā tiesību socioloģija tiek realizēta ar socioloģisko pētījumu palīdzību likumdošanas procesā. Darbā ir analizēti nozīmīgāko Eiropas tiesību sociologu – E. Dirkheima, R. fon Jeringa un E. Ērliha darbi, kā arī autoru radītie dažādie tiesību socioloģijas jēdzieni, piemēram, anomija.

Atslēgvārdi: Tiesību socioloģija, *Emile Durkheim, Eugenie Erlich, Rudolph von Jering*, anomija.

IEVADS

Tiesības tiek īstenotas to izmantošanas gaitā, līdz ar to tiek izskaidrotas un veidotas sociālās normas ar juridiski noteiktu ietekmes spēku. Tas nozīmē – sociālās normas, kuras vēlāk valstī tiek īstenotas ar politiski organizētas sabiedrības tiesiskajām sankcijām. «Tiesību socioloģija ir vispārīgās socioloģijas daļa. Socioloģijas izpētes priekšmets ir cilvēku sabiedrība. Šis plašais jēdziens šajā kontekstā aptver visas cilvēku savstarpējās attiecības un ar tām saistīto cilvēku vairākumu.»¹ Šādu uzskatu pauž Ķelnes universitātes profesors N. Horns. Aplūkojot tiesību socioloģiju kā autonomu zinātni, var secināt, ka Latvijā tiesību socioloģijai ir plašas iespējas gan zinātniskajam darbam, gan praktiskajai šīs zinātnes izmantošanai likumdošanas procesā (piemēram, pirmslikumdošanas socioloģija).

Tiesību socioloģijas teorijā tiek izdalīti divi tās pamatvirzieni – **ģenētiskā** un **operatīvā** tiesību socioloģija. Šajā darbā ir aplūkota ģenētiskā tiesību socioloģija kā viens no tiesību socioloģijas virzieniem. Ģenētiskā tiesību socioloģija tieši ir vērsta uz tiesību ģenēzi, skatot to saistībā ar visu sabiedrības progresu, savukārt operatīvā

tiesību socioloģija tiek realizēta ar socioloģisko pētījumu palīdzību likumdošanas procesā. Lai veiktu minēto uzdevumu, ir analizēti nozīmīgāko Eiropas tiesību sociologu – E. Dirkheima, R. fon. Jēringa un E. Ērliha darbi, kā arī šo autoru radītie, dažādie tiesību socioloģijas jēdzieni, piemēram, anomija.

Tiesību socioloģijas rašanās priekšnosacījumi

Tiesību socioloģijas zinātnes vēstures apzināšana parasti rada grūtības ar to, ka ir gandrīz neiespējami noteikt šīs vēstures rašanās sākumpunktu, proti, ir grūti noteikt tiesību socioloģijas zinātnes vēstures robežas. Kā zināms, tiesību socioloģija radusies pakāpeniski, ar to radot iespaidu, ka arī tās pirmsākumi meklējami tālā jo tālā pagātnē. Lai gan tāds varētu būt vispārējais viedoklis, pilnīgi noteikti ir skaidrs, ka tiesību socioloģija radusies, attīstoties vispārējai socioloģijai, no kuras tā ir atdalījusies laika gaitā kā atsevišķa disciplīna.

Socioloģijas veidošanos – no šīs zinātnes tapšanas līdz visjaunākajām mūsdienu koncepcijām – būtiski ietekmējuši šādi ievērojami pētnieki: francūzis Ogists Konts (*Auguste Comte*, 1798–1857); francūzis Emīls Dirkheims (*Emile Durkheim*, 1858–1917); austriešu jurists Eižens Ērlihs (*Eugenie Erlich*, 1862–1922); vācu jurists Rūdolfs fon Jēringss (*Rodolph von Jering*, 1818–1892); anglis Herberts Spensers (*Herbert Spencer*, 1820–1903); kā arī divi Vācijas zinātnieki – Kārlis Markss (*Karl Marx*, 1818–1883) un Makss Vēbers (*Max Weber*, 1841–1920).²

Tā kā juridiskajai socioloģijai ir raksturīga kritiska attieksme pret pastāvošajām tiesībām³, tad var uzskatīt, ka viduslaikos nepastāvēja tiesību socioloģija kā tāda, tajā laikā šīs zinātnes ietekme nebija jūtama. Tiesību socioloģijas pētnieki, nosakot tās pirmsākumus, neatkāpjas pagātnē tālāk par 17. gadsimta beigām. Piemēram, franču zinātnieks Ž. Karbonjē par tiesību socioloģijas aizsācēju min franču politiķi un vēsturnieku Š. L. Monteskjē, jo sevišķi darbā “Par likumu garu” (1748).⁴ Š. L. Monteskjē parāda likumus to mijiedarbībā ar citām sociālajām parādībām, kā arī uzskata, ka tiesības nav izskaidrojamas bez noteiktas materiālistiskas pieejas. Zināmas socioloģiskas iezīmes, lai gan nedaudz un pastarpināti, ir vērojamas arī holandiešu filozofa B. Spinozas un franču filozofa un matemātiķa B. Paskāla darbos.

XX gs. sākumā tiesību socioloģija ieguva ievērojamu sekotāju pulku. Tādējādi šai teorijai izdevās ievērojami mazināt tajā laikā dominējošās tiesību doktrīnas – juridiskā pozitīvisma spēku.

Lai arī sākumā juridiskā pozitīvisma doktrīna bija cieši saistīta ar dabisko tiesību skolu, tā laika gaitā attālinājās, iegūdamā savu teorētisko koncepciju, kas atzīst tikai pozitīvās tiesības, kas ir izteiktas tiesību normu veidā, tātad oficiālās tiesības. Pozitīvisi uzskatīja, ka visas pārējās tiesības ir tikai spēkā esošo tiesību morāls novērtējums. Pozitīvais, kas ir saskatāms šīs doktrīnas ietvaros, ir fakts, ka, balstoties uz pozitīvisma filozofijas principiem, tika izvirzīts viedoklis par to, ka tiesības pēc savas būtības ir tīri empīriskā parādība un “faktu pasaulē nav vietas idealizētai tiesību izpratnei.”⁵ Taču jāatzīmē arī tas, ka šīs doktrīnas pārstāvji centās, turpinot tiesiskā materiāla formāli

loģiskās apstrādāšanas tradīcijas, apskatīt tiesības vairāk no formas viedokļa, atrauti no satura, kas uzskatāms par negatīvo tendenci šīs doktrīnas ietvaros. No tā var secināt, ka tieši laiks XX gs. bija labvēlīgs tiesību socioloģijas attīstībai.

Būtībā tiesību socioloģija varētu samierināties ar tīrās zinātnes lomu un neiziet ārpus zinātnes funkcijas rāmjiem, tomēr tā vēlas kļūt par kaut ko vairāk nekā tikai sausu teoriju. Tiesību socioloģija uzņemas praktisko funkciju, tā uzstājas praktiskās zinātnes lomā. Tiesību socioloģijas nepieciešamība būt par praktisku zinātne ir acīmredzama. "Vispārējai socioloģijai šāda izjūta nav tik izteikta," – tā uzskata vācu autors Hüberts Rottleuthners (*Hubert Rottleuthner*)⁶, jo socioloģiskās tiesības iet roku rokā ar tradicionālo juridisko zinātne, kura pilnībā ir vērsta tieši uz praktisko darbību. Tajā pašā laikā, paliekot tīrā zinātne, tiesību socioloģija atļautu "sev nepieļaujamu greznību."⁷

Visuzskatāmākās ir juridiskās socioloģijas praktiskās piemērošanas jomas. Pirmkārt, tie ir divi tradicionālie dogmatisko tiesību aspekti: māksla spriest un likumdošanas māksla, jurisdikcija un likumu radīšana. Bet eksistē vēl viena joma, daudz pieticīgāka, un tā ir liguma māksla (daļēji ietver arī to, ko civilisti sauc par ārpustiesas praksi, piemēram, notariālā prakse)⁸. Tātad, redzams, ka tiesību socioloģija arī šeit var uzstāties praktiski – lietišķās zinātnes kārtā.

Apkopojot iepriekš teikto, var secināt, ka tiesību socioloģijas attīstība ir nesaraucami saistīta ar vispārējo socioloģiju, un tā ir praktiskā zinātne, kuras rašanās priekšnosacījumi ir tiesību pozitīvisma izteiktais dogmatisms un tiesību dabiskā sasaiste ar apgalvojumu, ka tiesības praksē īstenojas tikai un vienīgi sociālā kontekstā.

Ģenētiskā tiesību socioloģija

– Emīls Dirkeims (1858–1917), anomijas jēdziens

Sociologi strīdas, kam ir lielāki nopelni socioloģijas attīstībā un kurš galu galā ir uzskatāms par tās izveidotāju – O. Konts vai E. Dirkeims. Taču, kas attiecas uz tiesību socioloģiju, ir skaidrs, ka tā vairāk ir saistīta ar E. Dirkeimu un viņa skolu nekā ar O. Kontu, jo viņš tomēr tiek uzskatīts par vispārīgās socioloģijas pamatlicēju.⁹ Ar saviem pētījumiem E. Dirkeims centās socioloģiju izveidot par respektablu zinātnes disciplīnu, kas "spētu diagnosticēt sociālās kaites un ieteikt līdzekļus, kā sabiedrībai no tām izārstēties."¹⁰

Tiesību socioloģijā tiek lietoti daudzi jēdzieni un kategorijas, ievēroti noteikumi, kurus E. Dirkeims savā laikā ir radījis vai arī pārņēmis no vispārējās socioloģijas un piemērojis speciāli tiesībām. Sevišķi jāatzīmē viņa darbs "Socioloģiskās metodes noteikumi". Pirmais no šiem noteikumiem ir **objektivitātes noteikums**. Šis noteikums – "sociālie fakti ir jāskata kā lietas" – ieņem stabilu vietu tiesību socioloģijas jēdzienu sarakstā, taču juristos – E. Dirkeima laikabiedros, gan pozitīvistos, gan dabisko tiesību doktrīnas piekritējos šis traktējums izraisīja pretestību. Viņu pozīciju var saprast, jo tiesības kā tādas nav lietas. Un tomēr šis objektivitātes noteikums tiesību socioloģijai ir ļoti svarīgs.

Lielu interesi tiesību zinātniekos izraisa arī E. Dirkheima anomijas jēdziens, kuram viņš piedēvēja lielu nozīmi, lai arī ne vienmēr precīzi definēja. Anomija – tā ir atšķelšanās no sociālās solidaritātes, ļaunums, kuram pakļauta sabiedrība, kurā vērojams tiesību un morāles normu pagrībums. Anomija – tas ir sarūgtinājums un nemiers, ko izjūt indivīds, sajūtot plaisu starp savām vajadzībām un sociālo normu, kas arī visbiežāk rada noziegumus.¹¹ Anomijas jēdzienu E. Dirkheims ieviesa 1893. gadā publicētajā grāmatā “Darba sadale sabiedrībā”¹². Viņš to izmantoja, lai aprakstītu sabiedrībā radušos deregulācijas apstākļus. Tas nozīmē, ka nosacījumi, saskaņā ar kuriem cilvēki izturas viens pret otru, sagrūst, un tādējādi cilvēki nezina, ko vienam no otra sagaidīt. Vienkārši definējot, anomija ir stāvoklis, kad normas (sagaidāmā uzvedība) tiek sajauktas, ir neskaidras vai vispār nepastāv. E. Dirkheims jūta, ka tas ir normu trūkums, kas novedis pie sabiedrībai nepieņemamas uzvedības – deviācijas. Anomija atsaucas uz sociālo normu sagrūšanu un ir stāvoklis, kad normas vairs nekontrolē sabiedrības locekļu aktivitātes. Indivīds nespēj atrast savu vietu sabiedrībā, ja nepastāv skaidri izteikti noteikumi, kas palīdz to vadīt. Mainīgi apstākļi, kā arī dzīves pielāgošana noved pie neapmierinātības, konflikta un nepieņemamas izturēšanās. Viņš novēroja, ka īpaši sagrāves periodi, piemēram, ekonomiskā depresija, izraisa plašāku anomiju – noziedzības, pašnāvību skaita, kā arī nepieņemamas uzvedības pieaugumu. E. Dirkheims secināja, ka arī straujas sociālas pārmaiņas izraisa anomijas stāvokli.

Sistēmai sagrūstot, gan liela uzplaukuma, gan arī depresijas gadījumā rezultātā sabiedrībā veidojas anomija. Kad sabiedrības sociālie noteikumi tiek sagrauti, sabiedrības kontrolējošā ietekme uz indivīda tieksmēm vairs nav spēkā, un indivīds ir atstāts pats savā ziņā. Anomijas termins attiecas uz relatīvu normu neesamību visā sabiedrībā vai atsevišķās to veidojošās grupās, tas neattiecas uz prāta vai gara stāvokli, bet gan uz sociālās struktūras īpašumu. Tā raksturo stāvokli, kad indivīda vēlmes vairs neregulē vienotas normas, un tā rezultātā indivīds tiek atstāts bez morālas vadības savu mērķu sasniegšanas centienos.

Lai gan pilnīga anomija jeb totāla normu neesamība ir empīriski neiespējama, sabiedrību var raksturot lielākas vai mazākas pakāpes normu neesamība. Bez tam, konkrētas sabiedrības ietvaros tās grupām var būt dažāda anomijas pakāpe. Sociālas pārmaiņas var radīt anomiju gan visā sabiedrībā kopumā, gan dažās tās daļās. Uzņēmējdarbības krīze, piemēram, var spēcīgāk ietekmēt tos, kuri atrodas sociālās piramīdas augšējos slāņos. Kad depresija noved pie pēkšņas lejupslīdes, cilvēks piedzīvo savas dzīves deregulāciju – morālas noteiktības un ierasto pieņēmumu zudumu, ko vairs nesaglabā grupa, pie kuras šis cilvēks reiz piederējis. Gluži tādā pašā veidā pēkšņas labklājības rezultātā dažiem cilvēkiem rodas strauja virzība augšup, taču viņiem trūkst atbalsts, kas nepieciešams jaunajā dzīves veidā. Strauja virzīšanās uz citu sociālu struktūru, kas izjauc iepriekšējo ierasto dzīvesveidu, arī ietver anomijas rašanās iespēju.

E. Dirkheims anomiju aplūko divos aspektos – **sociālajā un antropoloģiskajā**¹³.

Sociālajā aspektā anomija ir patoloģisks sabiedrības stāvoklis, kurā vairs nav stingras indivīdu tikumiskās regulācijas un tāpēc sabrūk organiskā solidaritāte. Tas

vērojams, kā jau minēts, radikālu pārmaiņu un ekonomisku krīžu laikā, kad izjūk dažādas sabiedrības struktūrdaļas, bet jo īpaši atsevišķu sabiedrības institūtu saskaņotība ar sabiedrības kopējo stāvokli.

Zūd kopīgi rīcības orientieri, tāpēc apgrūtināta ir sociālo problēmu paredzēšana, un vairs nav izmantojami līdzšinējie problēmu risinājumi. Lai varētu sekmīgi darboties, nepieciešama cita, jauna pieeja. Antropoloģiskajā aspektā E. Dirkhems runā par pašā cilvēkā esošajām pretrunām, kuras rodas, saduroties viņa bioloģiskajai un sociālajai dabai. Tas individuā var radīt nemieru, spriedzi. Var izveidoties plaša starp vēlmēm, prasībām, reāli sasniedzamo un iespējam. Tā ir indivīda sabiedriskā dezintegrācija.

– Rūdolfs fon Jērings (1818–1892), cīņa par tiesībām

“Rūdolfs fon Jērings ir jāatzīst par vienu no visievērojamākajiem juristiem un tiesību zinātnes profesoriem pagājušajā gadsimteņa otrajā pusē ne tikai Vācijā, bet visā Eiropā.”¹⁴ Viņš savos pētījumos mēģināja izdibināt tiesību izcelšanos un to patieso nozīmi. R. fon Jēringsa tiesību koncepcijā tiesības tiek definētas “kā sociālās dzīves (šī vārda plašākā nozīmē) noteikumu kopums, kuru ievērošanu ar ārējiem piespiedu līdzekļiem nodrošina valsts vara.”¹⁵ Tiesību nozīmi R. fon Jērings redz tiesību lietderībā. Tiesības ir cilvēka dēļ, ne cilvēks tiesību dēļ – tā uzskata R. fon Jērings. Tāda ir pamatdoma it visos R. fon Jēringsa pētījumos un darbos.

No visiem R. fon Jēringsa darbiem, gan ne pats plašākais un izpētē dziļākais, bet noteikti viens no populārākajiem izdevumiem, kas piedzīvojis izdošanu daudzās pasaules valodās, ir “Der Kampf um’s Recht” (“Cīņa dēļ tiesībām”). Priekšvārdā šī darba pēdējam izdevumam, kas iznāca, R. fon Jēringsam vēl dzīvam esot (1891. gada 1. jūlijā), viņš raksta: “1872. gada pavasarī es turēju Vīnē priekšlasījumu, kuru tā paša gada vasarā laidu atklātībā ievērojami paplašinātu un pārstrādātu plašākām aprindām. Mans mērķis, sarakstot un laižot atklātībā “Cīņu dēļ tiesībām”, jau no paša sākuma nebija tik daudz teorētisks, cik ētiski praktiskas dabas, es mazāk gribēju dot zinātnisku jēdzienu par tiesībām, bet vairāk gan attīstīt uzskatus, no kuriem tiesībām jāsmel savs spēks, attīstīt vīrišķīgu un stingru tiesību sajūtas parādīšanos.”¹⁶ Šis R. fon Jēringsa darbs 1874. gadā ir piedzīvojis izdevumus ungāru, rumāņu, dāņu, poļu, zviedru, spāņu, kā arī izdevumu latviešu valodā.

Analizējot R. fon Jēringsa teoriju, redzams, ka par noteicošajiem elementiem tiesībās viņš uzskata, pirmkārt, tiesību atkarību no valsts varas. Tātad tiesību piespiedu raksturu. Viņš uzskata, ka tiesības sastāv no tiem sabiedrībā pastāvošajiem noteikumiem, kuriem piemīt vara. Tā kā katrā valstī tikai un vienīgi valstij piemīt vara īstenot spaidus, tad līdz ar to tiek izdarīts secinājums, ka valsts vara ir vienīgais tiesību avots. R. fon Jērings uzskata, ka citas organizācijas, kurām arī ir tiesības radīt savus noteikumus, šīs tiesības ir ieguvušas vai nu kā īpašu privilēģiju vai ar valsts klusējošu piekrišanu. Kā piemēru viņš min baznīcu, kas tiesības izmantot spaidus ir ieguvusi ar valsts klusējošu piekrišanu. Kritērijs, kas nodala tiesības no morāles, ir to noteikšana un realizēšana ar valsts varas palīdzību, uzskata R. fon Jērings.¹⁷

Otrkārt, tā ir pati tiesību norma, kas, viņaprāt, ir noteicošais elements tiesībās. Saskaņā ar R. fon Jēringsa mācību norma ir tiesību iekšējā sastāvdaļa ar formālu, abstraktu

raksturu, un ir domāta cilvēku vadīšanai. Tāpat norma ir uzvedības noteikums, kas atšķiras no citiem noteikumiem ar spēju vadīt cilvēkus.¹⁸ Tā tiek atšķirta arī no tiesību principiem sakarā ar tiesību saistošo un obligāto raksturu. Kā tiesību, tā morāles normas pieder pie sociālajām normām, jo to pētišanas priekšmets ir sabiedrība. Tiesībās ir iekļauta arī daļa morāles normu, ko realizē vienīgi ar valsts pilnvarām. Legālās normas nosaka valsts iestādes, kam uzticēta varas realizācija. Norma, tāpat kā vara, ir tīri formāls elements, tā uzskata R. fon Jērings. Kā trešo noteicošo elementu tiesībās viņš uzskata mērķi, kurš tiek definēts kā sociālās dzīves nosacījums. Mērķi, kuram tiesības kalpo sabiedrībā, var noskaidrot tikai ar tiesību satura palīdzību, to nevar izdarīt ne vara, ne norma, jo tie ir formālie elementi. Tiesību saturs ir bezgalīgi daudzveidīgs. Tiesības nevar radīt noteikumus visiem laikiem un visiem cilvēkiem, tā uzskata R. fon Jērings. Šiem noteikumiem ir jābūt piemērotiem konkrētiem apstākļiem, noteiktam attīstības un civilizācijas līmenim un konkrētā laika vajadzībām. Tiesības eksistē, lai noteiktu kādu mērķi, un šis mērķis ir radīt drošus sociālās dzīves nosacījumus.

Valsts rūpējas par likuma realizāciju, un tas dod individam iespēju saskaņot kopējās intereses ar savām individuālajām interesēm. R. fon Jērings parāda individuālo interesi kā daļu no sociālā mērķa, savienojot šīs abas intereses. Šī saskaņošana tiek panākta, sabiedrībai iedarbojoties uz indivīdu caur diviem pamata motīviem: **egoistisko** un **altruistisko**. Egoistiskais motīvs sastāv no apbalvojumiem un spaidiem, kas pienākas individam, bet altruistiskais motīvs balstīts uz pienākuma apziņas, mīlestības un sirdsapziņas jēdzieniem.

Runājot par tiesību izpratni, R. fon Jērings uzskata, ka tiesības vienmēr prasa izcīnīšanu, tās ir jāiegūst. Tomēr iegūšana jāsaprot nevis kā sveša īpašuma piesavināšanās, bet kā savu neatņemamo un nenoliedzamo prasību izteikšana, panākot, lai arī citi šo prasību atzīt.

R. fon Jērings norāda, ka visa cilvēka dzīve ir cīņa par tiesībām, un tās nav vienkāršas domas, bet dzīvs spēks.¹⁹ Pamatojot domu par to, ka dzīve ir cīņa par tiesībām, var minēt to, ka, piemēram, darbā "Cīņa pēc tiesībām" R. fon Jērings raksta: "atļaujot rakstam pašam pārliecināt lasītāju par to ieskatu pareizību, kādus tajā aizstāvu, no tiem, kas jūtas aicināti apstrīdēt manas domas, es lūdzu tikai divas lietas. [...], lai tie nesakropļo un nesagroza manas domas, it kā es sludinātu strīdu un ķīlidošanos, plūkšanās un prāvošanās kāri, kamēr patiesībā es prasu cīņu dēļ tiesībām ne katrā strīdū, bet vienīgi tur, kur uzbrukums tiesībām ir arī pašas personas nievāšana. [...]"²⁰

– Eizens Ērlihs (1862–1922), spontanitāte tiesībās

Austriešu juristu Eizenu Ērlihu daudzi uzskata tieši par socioloģiskās tiesību teorijas dibinātāju un ne tikai tāpēc, ka viņa fundamentālo darbu sauc "Tiesību socioloģijas pamatojums", bet gan vairāk, atsaucoties uz darba ievadā izteikto kredo: "Tiesību attīstības smaguma centrs mūsdienās, kā arī visos citos laikos, nav ne likumdošanā, ne jurisprudencē, ne tiesu praksē, bet gan pašā sabiedrībā"²¹. Rodas jautājums, vai minētā darba saturs atbilst šai tēzei? Šajā sakarā tiesību pētnieku domas dalās, jo daži uzskata, ka E. Ērliha koncepcija drīzāk ir socioloģiskā jurisprudences amerikāņu izpratnē, vai vēl precīzāk – mācība par dzīvajām tiesībām vācu izpratnē (pozitīvo tiesību tulkošanas metode) un nevis īstena tiesību socioloģija.²²

Tiesību socioloģijas pētnieks profesors I. Krastiņš min faktu, ka E. Ērlihs izrādīja lielu interesi arī par tiesnešu lomu tiesību jaunradē. “Viņš uzskatīja, ka loģiskā dedukcija, kas nāk no normas teksta, ir jānomaina ar indukciju, kas balstīta uz sociāliem datiem un pat uz intuitīvu taisnīguma izjūtu.”²³ Brīvo tiesību teorija neanalizē tikai tiesu procesu, bet arī atļauj tiesnešiem grozīt, ja to pieprasa taisnības principi, likumdevēja izdotus likumus. Saskaņā ar E. Ērliha mācību, pamats tādiem brīviem lēmumiem rodams faktā, ka neviens likums nav taisnīgs visos laikos, tādējādi lielākā daļa lēmumu, noteikumu ir nosacīti, ņemot vērā mainīgos sociālos apstākļus, kuriem tie tiek piemēroti. Tomēr viņš atzīst, ka brīvs lēmums nav patvaļīgs, jo tas tiek pamatots ar tiesiskās tradīcijas principiem.

Tomēr šāda E. Ērliha pieeja ir vērojama tikai tajos gadījumos, kad jāaizpilda nepilnības tiesībās, jo attiecībā pret normu drīzāk jūtama E. Ērliha vēlme cienīt likumdevēju. Tāda tendence raksturīga arī citiem juristiem, E. Ērliha laikabiedriem. Tomēr E. Ērliha uzskati ir oriģināli ar to, ka savu metodi viņš saistīja ar socioloģiju un uzskatīja to par lietīško socioloģiju, uzskata profesors I. Krastiņš. Šajā aspektā E. Ērlihs, iespējams, kļūdījās, taču šī kļūda nedod iemeslu apšaubīt principiālās pozīcijas, kurām bija juridiski socioloģisks raksturs.²⁴ E. Ērlihs aizstāvēja to tiesību socioloģijā svarīgo ideju, ka eksistē spontāna un no formāli pastāvošajām tiesībām neatkarīga sociālā kārtība, kura veidojas individuālās un kolektīvās gribas savienošanās rezultātā. Cilvēki apvienojas grupā un atzīst zināmus noteikumus sev par saistošiem. Viņi regulē savu uzvedību saskaņā ar šiem noteikumiem, kas ir sabiedrībā pastāvošo spēku radīti sociāli fakti. Šie noteikumi ir daudzveidīgi: darba, tiesību, reliģijas, ētikas, takta, modes u.c. noteikumi. E. Ērlihs uzskata, ka tiesību normai ir tāds pats raksturs kā jebkuram citam uzvedības noteikumam. Būtiskais ir spaidu elements tiesību normā tieši tāpat kā visās citās sociālajās normās, kas pamatojas uz sabiedrības spiedienu, nevis uz valsts autoritāti.

Saskaņā ar viņa mācību, likuma normas ir atvasinātas no šiem sociālajiem faktiem un valsts vara šajā procesā nav nepieciešama. Vienīgo legālo normu veids, kas ir valsts radīts, ir likuma normas, tā uzskata E. Ērlihs. Valsts normu transformācija tiesību normā var notikt, ja šīs tiesību normas kļūst par iedzīvīnāta likuma daļu. Iedzīvīnāts likums vai likums, kas faktiski eksistē sabiedrībā, vienmēr ir evolūcijas stadijā, un vienmēr tas ir apsteidzis valsts likumus. E. Ērlihs uzskatīja, ka jurisprudences uzdevums būtu nolīdzināt saspīlējumu starp šiem diviem likumiem, tādējādi stimulējot sociālo attīstību.

NOBEIGUMS

Ģenētiskās tiesību socioloģijas veidotāju zinātniskā darba pētījuma pamatā ir atzinums – tiesību socioloģija veidojas no idejas, kas tiesības praksē īstenojas vienīgi sociālā kontekstā. Tas nozīmē, ja nepastāv sociāla vide, nav nepieciešamas tiesības. Vārdam “īstenojas” šajā gadījumā tiek piešķirta būtiska nozīme tāpēc, ka sociologu skatījumā tiesības tiek aplūkotas ne tikai kā statisku normu kopums, bet arī kā pati norise.

Mūsdienās socioloģiskā tiesību skola tiek plaši pārstāvēta tiesību izpētē Eiropā. Tiek uzskatīts, ka viens no raksturojošiem socioloģisko tiesību teorijas momentiem ir secinājums, ka "tiesības pēc būtības ir ne tik daudz oficiāla normu sistēma, cik vispirms sabiedrības dzīves faktiskais veids, iekārta, ko atbalsta tās locekļi un kas aptver ikdienas tiesvedības praksi."²⁵ Tiesības tiek īstenotas katru dienu un tas notiek tiesās, juridiskajos un advokātu birojos, dažādās valsts varas administratīvajās iestādēs u.c. Tiesības tiek īstenotas to izmantošanas gaitā, līdz ar to tiek izskaidrotas un veidotas sociālās normas ar juridiski noteiktu ietekmes spēku, tas nozīmē – sociālās normas, kuras vēlāk valstī tiek īstenotas ar politiski organizētas sabiedrības tiesiskajām sankcijām.

Secinājumā var teikt, ka tiesību avots ir sabiedrība, tādēļ tiesību sociologi lielu uzmanību velta sabiedrības paražu uzskaitēi, vērošanai, analīzei. Par "dzīvajām tiesībām" (E. Ērlihs) tiek sauktas noteikto kārtību sabiedrībā atspoguļojošās tiesības. Ideālā situācijā "dzīvajām tiesībām" būtu jāsakāp ar oficiālo likumu. Līdz ar to, kas attiecas uz tiesnešu darbu, tiesību sociologiem būtu balstoties uz Eiropas pieredzi, jāaicina tiesneši, veidojot spriedumu, tam par pamatu ņemot "dzīvās tiesības"

Eiropas tiesību socioloģijas zinātnieki iegulda lielu darbu, lai pēc iespējas mazāk būtu pretrunu starp rakstīto normu un faktisko, sabiedrības noteikto un pieņemto dzīves kārtību. Pamatojoties uz šo atziņu, Eiropā tiek analizēta tiesu prakse, kā arī tiek pētīta jau izdoto oficiālo likumu sociālā realizācija. Tas ir ļoti nozīmīgi likumdevējam, lai spētu izdot sabiedrībā akceptētus un efektīvus likumus, un to būtu ieteicams piemērot arī Latvijā.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

- Horns N. Ievads tiesību zinātnē un tiesību filosofijā, *Likums un tiesības*, 2000, 1, 12. lpp.
- ² Borgatta F. E., Montgomery R. J. V. *Encyclopedia of Sociology*. USA: Macmillan Reference, 2000, p. 1202.
- ³ Карбонье Ж. *Юридическая социология*. Москва: Прогресс, 1986, стр. 77.
- ⁴ Cotterrell R. *The sociology of Law: An Introduction*. 2nd edition. London: Butterworths, 1992, p. 56.
- ⁵ Cotterrell R. *The sociology of Law: An Introduction*. 2nd edition. London: Butterworths, 1992, p. 53.
- ⁶ Rottleuthner H. *Einführung in die Rechtssoziologie*. Darmstadt: Wiss. Buchges, 1987, S. 11. Ibidem, S. 11.
- ⁷ Карбонье Ж. *Юридическая социология*. Москва: Прогресс, 1986, стр. 62.
- ⁸ Krastiņš I. *Tiesību doktrīnas*. Rīga: Latvijas Universitāte, 1996, 47. lpp.
- ¹⁰ Durkheim E. *Selected Writings*/ Edited with an introduction by A. Giddens. NY: [b.i.], 1998, p. 52. Durkheim E. *Selected Writings*/ Edited with an introduction by A. Giddens. NY: [b i.], 1998, p. 63.
- ¹² Durkheim E. *The Division of Labour in Society*/ With an Introduction by LEWIS COSER. New Jersey: Amazon COM, 1996, p. 16.

- ¹³ Zepa B., Zobena A. *Socioloģijas skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Socioloģijas katedra, 1997, 122. lpp.
- ¹⁴ Jērings R. *Ciņa dēļ tiesībām*. Pēterburga: A. Gulbja apgādībā, [b. g.], 5. lpp.
- ¹⁵ Krastiņš I. *Tiesību doktrīnas*. Rīga: Latvijas Universitāte, 1996, 38. lpp.
- ¹⁶ Jērings R. *Ciņa dēļ tiesībām*. Pēterburga: A. Gulbja apgādībā, [b. g.], 5. lpp.
Cotterrell R. *The sociology of Law: An Introduction*. 2nd edition. London: Butterworths, 1992, p. 20.
- ¹⁸ Lempert R., Sanders J. *An Invitation to Law and Social Science*. NY & London: Longman, 1986, p. 62; arī Krastiņš I. *Tiesību doktrīnas*. Rīga: LU, 1996, 38. lpp.
- ¹⁹ Jērings R. *Ciņa dēļ tiesībām*. Pēterburga: A. Gulbja apgādībā, [b. g.], 6. lpp.
- ²⁰ Ibidem, 7. lpp.
Krastiņš I. *Tiesību doktrīnas*. Rīga: Latvijas Universitāte, 1996, 40. lpp.
- ²² Тихонравов Ю. В. *Основы философии права*. Москва: Вестник, 1997, стр. 535.
- ²³ Krastiņš I. *Tiesību doktrīnas*. Rīga: Latvijas Universitāte, 1996, 42. lpp.
- ²⁴ Horowitz L. D. *The Courts and Social Policy*. Washington D. C.: The Brooking Institution, 1976, p. 274.
- ²⁵ Krastiņš. I. *Tiesību teorijas pamatjēdzieni*. Rīga: Latvijas Universitāte, 1998, 9. lpp.

Summary

The general goal of this Thesis is to show that a basic concept of the sociology of law is an idea, that in practice rights are realized only in social context. That means, if there is no social environment there is no necessity for rights. In this case the term "realize" is essential, because, from the opinion of sociologists of law rights are not only the static norm aggregate, but also a process. The theory of the sociology of law has two basic trends – **genetic** and **operational**. In this thesis the genetic sociology of law is considered as one of the basic concepts of sociology of law. The genetic concept of sociology of law is mainly devoted to the genesis of rights, considering it together with the progress of all society, while operational sociology of law is realized with help of sociological research in legislation's process.

To achieve the target of the thesis the most significant works of European sociologists of law, for example – E. Durkheim, E. Eurlich, R. fon Jering have been analyzed, as well as the terms created by these authors in the field of sociology of law, e.g., anomy.

The conclusion is that the source of the rights is society therefore sociologists of law are devoting much attention to the analysis of the observance of social manners. E.g., with the term "live rights" the sociologists explain the rights describing determined order in the society. In the ideal situation "live rights" must be in harmony with the official law. The European sociologists of law are putting much effort to minimize the difference between prescribed norm and real norm, the order accepted by the society. On the basis of this idea in the Europe the legal practice is analyzed as well as social realization of the official laws. That is important to the legislation adoption process in order to issue laws that are effective and accepted by society and is advisable to adjust in Latvia.

AUTORI

Ingmara Bergmane. 2001. gadā beigusi Latvijas Universitātes Juridisko fakultāti, iegūstot profesionālo jurista kvalifikāciju. 2002. gadā ieguvusi sociālo zinātņu maģistra grādu tiesību zinātnēs, specializācija – civiltiesiskās zinātnes. Finanšu ministrijas Reģionālās politikas un plānošanas pārvaldes juriste.

Aivars Bergmanis. Beidzis Policijas akadēmiju, iegūstot profesionālo jurista kvalifikāciju, un 2000. gadā beidzis Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes Maģistrantūras nodaļu, iegūstot sociālo zinātņu maģistra grādu tiesību zinātnēs, specializācija – krimināltiesiskās zinātnes. Latvijas Republikas Organizētās noziedzības un citu nozaru specializētās prokuratūras prokurors.

Ieva Brūvere. Dzimusi 1958. gadā. Mag. iur., LU doktorante, Labklājības ministrijas Eiropas un juridisko lietu departamenta juriskonsulte.

Diāna Hamkova. Dzimusi 1972. gadā. Mag. iur., LU Juridiskās fakultātes Krimināltiesisko zinātņu katedras lektore, LU doktorante, specializācija – krimināltiesiskās zinātnes.

Silvija Meiere. Dzimusi 1962. gadā. Mag. iur., Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes Civiltiesisko zinātņu katedras lektore, Latvijas Universitātes doktorante. Lasa lekcijas Ekoloģiskajās (vides) tiesībās, veic pētījumus jomā, kas saistīta ar cilvēka tiesībām uz labvēlīgu dzīves vidi. Vairāku rakstu par sabiedrības līdzdalību un pieeju tiesai vides jautājumos autore. Latvijas Republikas Satversmes tiesas padomniece.

Elita Nīmande. Dzimusi 1964. gadā. Mag. iur., LU Juridiskās fakultātes Krimināltiesisko zinātņu katedras lektore, LU doktorante, specializācija – krimināltiesiskās zinātnes.

Sanita Osipova. Dzimusi Rīgā, 1968. gada 26. septembrī. Asoc. profesore, Dr. iur., LU Juridiskās fakultātes Tiesību teorijas un vēstures katedras vadītāja. 1998. gadā aizstāvēta disertācija par tēmu "Lībekas pilsētas tiesības un to ietekme uz Hanzas tiesībām", iegūts juridisko zinātņu doktora grāds Latvijas Universitātē.

Ieva Roze. Dzimusi Rīgā, 1974. gada 19. aprīlī. Mag. iur., LU Juridiskās fakultātes Tiesību teorijas un vēstures katedras asistente. 2002. gadā Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes Tiesību teorijas un vēstures katedrā iegūts sociālo zinātņu maģistra grāds tiesību zinātnē.

Jānis Rozenbergs. Dzimis 1978. gadā. Mag. iur., LU Juridiskās fakultātes doktorants, zvērināta advokāta palīgs.

Kalvis Torgāns. Dzimis 1939. gadā. Profesors, Dr. habil. iur., Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes Civiltiesisko zinātņu katedras vadītājs, Latvijas Zinātņu akadēmijas īstenais loceklis. Lasa lekcijas augstskolā un veic pētījumus civiltiesību un komerciesību jomā. Vairāk nekā 170 publikāciju autors latviešu, angļu, krievu valodā. Zvērināts advokāts. Latvijas Juristu biedrības viceprezidents.